झालेल्या गंधर्वांवर नेम धरून प्रचंड अशीं दिव्य अस्त्रें सोडूं लागला. सामर्थ्यानें धुंद होऊन गेलेल्या त्या अर्जुनानें आग्नेयास्त्र सोडून त्या युद्धांत हजारोंच्या हजारों गंधर्व यमसदनास पाठविले; हे राजा, बलाढ्यश्रेष्ठ महाधनुर्धर भीमसेनानेंही तीक्ष्ण बाण सोडून शेंकडों गंधर्व ठार करून सोडले; आणि, हे राजा, बलानें धुंद होऊन गेलेले माद्रीपुत्र नकुलसहदेवही युद्ध करीत करीत आपल्या पुढें असणाऱ्या शत्रूंना धरून ठार करूं लागले. ह्याप्रमाणें जेव्हां ते महारथी पांडव वध करूं लागले, तेव्हां धृतराष्ट्रपुत्रांना घेऊन ते गंधर्व आकाशांत उडून जाऊं लागले. ते उडून जात आहेत असें पाहतांच कुंतीपुत्र अर्जुनानें प्रचंड बाण सोडून त्यांना चोहोंकडून घेरून सोडलें. तेव्हां पिंजऱ्यांत अडकून राहिलेल्या पक्ष्यांप्रमाणें शरजालानें बद्ध होऊन गेलेले ते गंधर्व क्रुद्ध होऊन अर्जुनावर गदा, शक्ति आणि खड्ग ह्यांचा वर्षाव करूं लागले. पण अस्त्रज्ञश्रेष्ठ अर्जुनानें त्या आयुधवृष्टीचा चुराडा उडवून देऊन त्या गंधर्वांच्या शरीरावर बाणांचे प्रहार केले. तेव्हां त्यांचीं मस्तकें, चरण आणि बाहु हीं छिन्न होऊन पडूं लागल्यामुळें शिळांची वृष्टिच होत आहे कीं काय असा भास होऊं लागला व त्यामुळें शत्रूंच्या अंतःकरणांत भीति उत्पन्न होऊं लागली. ह्याप्रमाणें महात्मा पांडुपुत्र अर्जुन जेव्हां वध करूं लागला तेव्हां आकाशामध्यें असणाऱ्या त्या गंधर्वांनीं शरवृष्टि करून भूमीवर असणाऱ्या त्या अर्जुनाला व्याप्त करून सोडलें; पण शत्रुतापन तेजस्वी अर्जुनानें ती त्यांची शरवृष्टि उडवून देऊन पुनरपि त्यांना बाणांनीं विद्ध करून सोडलें. त्या वेळीं कुरुनंदन अर्जुन स्थूलकर्ण, इंद्रजाल, सौर, आग्नेय आणि सौम्य हीं अस्त्रें सोडूं लागला. ह्यामुळें, ज्याप्रमाणें इंद्राकडून दैत्यांना ताप व्हावा त्याप्रमाणें कुंतीपुत्र अर्जुनाच्या बाणांनीं दग्ध होऊन जाऊं लागल्यामुळें गंधर्व अत्यंत विषण्ण होऊन गेले. ते वर जाऊं लागले तर अर्जुनानें सोडलेलें शरजाल त्यांना प्रतिबंध करीत असे; आणि इकडे तिकडे फांकूं लागले तर अर्जुन बाण सोडून त्यांना प्रतिबंध करीत असे.

अर्जुनकृत चित्रसेनपराजय.

हे भरतकुलोत्पन्ना, ह्याप्रमाणें कुंतीपुत्र अर्जुनानें गंधर्वांस त्रस्त करून सोडलें आहे असें पाहून चित्रसेन गंधर्व हातीं गदा घेऊन अर्जुनावर धावून येऊं लागला. तेव्हां तो जवळ येत आहे तोंच त्वरा करून अर्जुनानें बाण सोडून त्या संग्रामांत निवळ लोखंडाचीच केलेली अशा त्याच्या त्या गदेचे सात तुकडे केले. ह्याप्रमाणें वेगसंपन्न अर्जुनानें बाणांच्या योगानें गदेचे अनेक तुकडे करून सोडले असें पाहतांच तिरस्कारिणी विद्येच्या योगानें आपलें शरीर आच्छादित करून तो अर्जुनाशीं युद्ध करूं लागला. पुढें त्यानें ज्या दिव्य अस्त्रांचा प्रयोग केला तीं सर्वही अस्त्रें वीर अर्जुनानें दिव्य अस्त्रें सोडून परत फिरविलीं. महात्मा अर्जुन ह्याप्रमाणें जेव्हां अस्त्रें परत फिरवूं लागला तेव्हां तो बलाढ्य गंधर्वाधिपति मायेचें अवलंबन करून अदृश्य झाला. तो अदृश्य होऊन प्रहार करीत आहे असें पाहतांच अर्जुनानें दिव्य अस्त्राचें अभिमंत्रण केलेल्या आकाशगामी बाणांचा त्याजवर प्रहार केला व नानाप्रकार करणारा तो अर्जुन क्रुद्ध होऊन शब्दवेधनामक अस्त्राचा अवलंब करून, अंतर्धान पावलेल्या त्या गंधर्वाचा वध करूं लागला.

पांडवचित्रसेनसमागम.

तेव्हां महात्म्या अर्जुनाच्या त्या अस्त्रांनीं वध होऊं लागल्यामुळें त्याचा प्रिय मित्र चित्र-

सेन हा त्याजपुढें आपलें स्वरूप प्रकट करून म्हणाला, ' अर्जुना, ह्या संग्रामांत मी तुझा मित्र आहें असें समज. ' हें ऐकून आपला मित्र चित्रसेन निर्बल झाला आहे असें पाहतांच पांडवश्रेष्ठ अर्जुनानें सोडलेल्या त्या अस्त्राचा उपसंहार केला. तेव्हां अर्जुनानें अस्त्रांचा उपसंहार केला हें पाहतांच इतरही सर्व पांडवांनीं पळत असलेल्या आपल्या अश्वांना थांबविलें; बाणांचे वेग बंद केले आणि धनुष्येंही खालीं ठेविलीं. नंतर चित्रसेन, भीम, अर्जुन आणि नकुलसहदेव हे परस्परांचें कुशल विचारून रथामध्येंच उभे राहिले.

अध्याय दोनशें शेहेचाळिसावा.

—:०:—

गंधर्वांनीं दुर्योधनास पकडण्याचें कारण.

वैशंपायन म्हणाले:—तदनंतर अत्यंत कांतिसंपन्न महाधनुर्धर अर्जुन गंधर्वांच्या सैन्यामध्यें उभा राहून हसत हसत चित्रसेनाला असें विचारूं लागला कीं, ' हे वीरा, कौरवांचा निग्रह करण्याविषयींचा हा उद्योग तूं काय म्हणून केलास? आणि दुर्योधनास व त्याच्या स्त्रियांना काय म्हणून बद्ध करून सोडिलेंस ?'

चित्रसेन ह्मणाला:—अर्जुना,तुम्ही अनाथाप्रमाणें क्लेश भोगीत वनामध्यें रहात आहां असें कळून आल्यानंतर, ' आतां आपण सुखांत असून हे पांडव संकटांत आहेत; तेव्हां अशा दु:स्थितींत आपण ह्यांना जाऊन भेटावें. ' असें जें ह्या दुष्ट दुर्योधनानें आणि कर्णानें मनांत आणिलें होतें, तें इंद्राला स्वर्गामध्येंच कळलें, आणि हे तुमचा व यशस्विनी द्रौपदीचा उपहास करण्यासाठीं प्राप्त झाले असून ह्यांच्या मनांतून काय करावयाचें आहे तें कळून येऊन इंद्रानें मला सांगितलें कीं, ' जा आणि दुर्योधन व त्याचे अमात्य ह्यांना बांधून इकडे घेऊन ये. मात्र संग्रामामध्यें अर्जुन आणि त्याचे बंधु ह्यांचें तूं रक्षण कर. कारण, तो पांडुपुत्र तुझा शिष्य आहे आणि प्रिय मित्रही आहे. '

ह्याप्रमाणें देवाधिपति इंद्रानें सांगितल्यामुळें मी सत्वर ह्या ठिकाणीं आलों आणि त्या दुष्टाला बद्ध करून सोडलें. आतां इंद्राच्या आज्ञेवरून मी ह्या दुष्टालाही घेऊन स्वर्गावर जातों.

अर्जुन ह्मणाला:—चित्रसेना, जर माझें प्रिय करण्याची तुझी इच्छा असेल, तर धर्मराजाच्या निरोपाप्रमाणें तूं दुर्योधनाला सोडून दे. कारण, हा आमचा बंधु आहे.

गंधर्वादिकांचें युधिष्ठिरदर्शन व दुर्योधनाची सुटका.

चित्रसेन म्हणाला:—अर्जुना, धर्मराज आणि द्रौपदी ह्यांना फसवून प्रत्यहीं संतोष पावणाऱ्या ह्या दुष्टाला सोडून देणें योग्य नाहीं. कुंतीपुत्र धर्मराज युधिष्ठिर ह्याला ह्याच्या मनांतून काय करावयाचें होतें हें माहीत नाहीं, म्हणूनच त्यानें असा निरोप पाठविला. हें आमचें सांगणें ऐकून आतां तूं तुझी इच्छा असेल त्याप्रमाणें कर.

वैशंपायन म्हणाले:—तदनंतर त्या सर्वांनींही राजा युधिष्ठिराकडे जाऊन दुर्योधनाचें तें सर्वही कृत्य सांगितलें. तेव्हां गंधर्वाचें तें भाषण ऐकून अजातशत्रु धर्मराजानें कौरवांना सोडविलें व त्या सर्वही गंधर्वांची प्रशंसा केली. तो म्हणाला, " आपण सर्व सामर्थ्यसंपन्न असून आपल्याबरोबर सैन्य होतें तरीही ह्या दुराचारी धृतराष्ट्रपुत्र सुयोधनाचा, त्याच्या अमात्यांचा व आप्तइष्टांचा वध केला नाहीं हें सुदैव होय. बा चित्रसेना, गंधर्वांनीं हा मजवर मोठा उपकार केला. ह्या दुष्टाला सोडून दिलें म्हणूनच आमच्या कुलाची अब्रू गेली नाहीं. आतां

आपणांला जें इष्ट असेल त्याविषयीं तुम्ही आम्हांला आज्ञा करा; तुमच्या दर्शनानें आमचे सर्व मनोरथ पूर्ण झाल्यामुळें आम्हांला संतोष होत आहे. जा आतां तुम्ही; विलंब लावूं नका.." ह्याप्रमाणें पांडुपुत्रांची अनुमति मिळतांच अप्सरांसहवर्तमान चित्रसेनप्रभृति गंधर्व आनंदित होऊन निघून गेले. नंतर कौरवांनीं संग्रामामध्यें प्रहार केल्यामुळें जे गतप्राण होऊन पडले होते त्या गंधर्वांना इंद्रानें अमृताची वृष्टि करून सजीव केलें. असो; ह्याप्रमाणें दुष्कर कर्म करून आपले सर्व दायाद आणि सर्वही राजस्त्रिया ह्यांना सोडविल्यानंतर पांडवांस संतोष झाला. त्या वेळीं कौरव आणि त्यांचे स्त्री-पुत्र बहुमान करूं लागल्यामुळें ते महात्मे महारथी पांडव यज्ञामध्यें असलेल्या अग्नींप्रमाणें शोभूं लागले.

दुर्योधनास युधिष्ठिराचा उपदेश.

तेव्हां गंधर्वांच्या हातून सुटलेल्या बंधुयुक्त दुर्योधनास युधिष्ठिर प्रेमानें असें सांगूं लागला कीं, 'बाबारे, अशा प्रकारचें धाडस पुन: केव्हांही करूं नको. कारण, हे भरतकुलोत्पन्ना, धाडस करणाऱ्या लोकांना सुख होत नाहीं. असो; हे कुरुनंदना, आतां तूं आपल्या बंधूंसहवर्तमान सुखानें व इच्छेस वाटेल त्या रीतीनें आपल्या गृहाकडे जा. तूं आपल्या मनाला वाईट वाटूं देऊं नको.

दुर्योधनाचें प्रयाण.

वैशंपायन ह्मणाले:—ह्याप्रमाणें पांडुपुत्र धर्मराजानें अनुज्ञा दिल्यानंतर राजा दुर्योधन त्याला वंदन करून आपल्या नगराकडे जावयास निघाला. ह्या वेळीं तो लज्जित होऊन गेला होता; त्याचीं इंद्रियें नष्ट होऊन गेल्यासारखीं झालीं होतीं व अपमान झाल्यामुळें त्याच्या शरीराचे जणूं तुकडे तुकडे होऊं लागल्यामुळें तो अगदीं व्याकुल होऊन गेला होता.

ह्याप्रमाणें तो दुर्योधन निघून गेल्यानंतर,ब्राह्मण ज्याचा बहुमान करूं लागले आहेत असा तो कुंतीपुत्र युधिष्ठिर देवांनीं वेष्टित असलेल्या इंद्राप्रमाणें आपले बंधु आणि तपोधन मुनि ह्यांनीं वेष्टित व आनंदित होऊन त्या द्वैतवनामध्यें विहार करूं लागला ?

अध्याय दोनशें सत्तेचाळिसावा.

—:०:—

कर्णकृत दुर्योधनाभिनंदन.

जनमेजय ह्मणाला:—पापिष्ठ दुर्योधन हा अत्यंत दुष्ट, आत्मश्लाघा करणारा, गर्वानें ताठून गेलेला, स्वत:चें शौर्य आणि औदार्य ह्यांच्या योगानें पांडवांस तुच्छ समजणारा व सार्वकाल अहंपणाचीं भाषणें करणारा असल्यामुळें शत्रूंनीं त्याला बद्ध केला व नंतर महात्म्या पांडवांनीं युद्ध करून त्याला सोडविला, ह्यामुळें त्याला हस्तिनापुरांत प्रवेश करण्याचें कठीण वाटलें असेल असें मला वाटतें. ह्यास्तव, हे वैशंपायन मुने, लज्जेनें युक्त व शोकानें अंत:करण व्याकुल झालेल्या त्या दुर्योधनानें आपल्या नगरांत कसा प्रवेश केला हें आपण मला सविस्तर सांगा.

वैशंपायन ह्मणाले:—धर्मराजानें पाठवून दिल्यानंतर धृतराष्ट्रपुत्र राजा दुर्योधन लज्जेनें मान खालीं घालून व खिन्न आणि अत्यंत दु:खी होऊन आपल्या नगराकडे जावयास निघाला. त्या वेळीं चतुरंग सैन्य त्याच्या मागून चाललें होतें व त्याची बुद्धि शोकानें ग्रस्त झाली असून तो आपला पराभव कसा झाला ह्याविषयीं विचार करीत होता. त्यानें मार्गामध्यें जेथें उत्कृष्ट प्रकारचें गवत आणि उदक होतें अशा प्रदेशावर रथादिक वाहनें सोडलीं आणि उत्कृष्ट प्रकारच्या रम्य अशा प्रदेशावर आपल्या इच्छेनुरूप तळ देऊन हत्ती, घोडे आणि पाय-

दळ ह्यांचीही वस्ती योग्य ठिकाणीं करविली. पुढें एकदा रात्रीच्या शेवटीं राहूनें ग्रस्त केलेल्या चंद्राप्रमाणें निस्तेज होऊन अग्नी-प्रमाणें कांतिमान् अशा पर्यंकावर राजा दुर्योधन बसला असतां कर्ण त्याजकडे येऊन ह्मणाला, "हे गांधारीपुत्रा, तूं जिवंत असून पुनः तुझी माझी भेट झाली हें खरोखर सुदैव होय. इच्छे-नुरूप स्वरूप धारण करणाऱ्या गंधर्वांचा तूं पराजय केलास हेंही सुदैव असून, हे कुरु-नंदना, विजयाची इच्छा करून संग्राम करण्या-विषयीं उद्युक्त झालेल्या तुझ्या सर्वही महारथी बंधूंनीं शत्रूंचा पराजय केलेला मी पहात आहें हेंही माझें सुदैवच होय. तुझ्या समक्षच मजवर सर्वही गंधर्व चाल करून आले, तेव्हां सैन्यामध्यें फाटाफूट होऊं लागली, तरी मला स्थिरस्थावर करितां येईना. ह्या वेळीं माझ्या शरीरास जखमा होऊन मला अत्यंत पीडा झाल्यामुळें मी तेथून पळून गेलों. पण, हे भरतकुलोत्पन्ना, स्त्रिया, सैन्य आणि वाहनें ह्यांसहवर्तमान तुम्ही मुळींच जखम न होतां व कोणताही अनिष्ट प्रसंग न ओढवतां त्या अमानुष युद्धांतून सुटलां असें मी पहात आहें ह्याचें मात्र मला अतिशय आश्चर्य वाटतें. हे भरतकुलोत्पन्ना महाराजा, संग्रामामध्यें तूं आपल्या बंधूंसहवर्तमान जें हें कृत्य केलेंस तें करणारा असा ह्या लोकामध्यें कोणीही पुरुष नाहीं !"

वैशंपायन म्हणाले:—ह्याप्रमाणें कर्णानें भाषण केल्यानंतर अश्रूंच्या योगानें कंठ दाटून आल्यामुळें अस्पष्ट शद्बांनीं राजा दुर्योधन त्या अंगदेशाधिपतीस ह्मणाला.

अध्याय दोनशें अठ्ठेचाळिसावा.

—:०:—

दुर्योधनाचें संग्रामवृत्तनिवेदन.

दुर्योधन ह्मणाला:—कर्णा, तुला ह्या गोष्टीची माहिती नाहीं म्हणूनच मी तुझ्या भाषणाला दोष देत नाहीं. कारण, तुला मीच आपल्या पराक्रमानें गंधर्वरूपी शत्रूंचा पराजय केला असें वाटत आहे. हे महाबाहो, मजसहवर्तमान माझ्या बंधूंनीं पुष्कळ वेळपर्यंत गंधर्वांना झुंजविलें आणि उभय पक्षांचाही संहार केला. पण जेव्हां ते शूर गंधर्व अतिशय मायावीपणानें युद्ध करूं लागले तेव्हां मात्र त्यांच्याशीं आमचें युद्ध बरोबरीनें होईना, ह्यामुळें आह्मी संग्रामामध्यें पराजय पावलों इतकेंच नव्हे, तर सेवक, अमात्य, पुत्र, स्त्रिया, सैन्य आणि वाहनें ह्यांसहवर्तमान आह्मी बंधनांत पडलों आणि ते गंधर्व आह्मांला विशाल अशा आकाशमार्गानें घेऊन जाऊं लागल्यामुळें आह्मी अत्यंत दुःख पावलों. तेव्हां आमचे कांहीं सैनिक आणि महारथी अमात्य शरणप्रद अशा पांडवांच्या सन्निध जाऊन दीनपणें त्यांना ह्मणाले कीं, 'ह्या धृतराष्ट्रपुत्र राजा दुर्योधनास—त्याचे बंधु, अमात्य आणि स्त्रिया ह्यांसहवर्तमान—आकाशाचा अवलंब करणारे गंधर्व पकडून नेत आहेत. ह्यास्तव तुम्ही त्या भार्यायुक्त नरपतीला सोडवा ! तुमचें कल्याण होवो ! कौरवस्त्रियांना परपुरुषांचा हस्तस्पर्श होऊं देऊं नका !'

ह्याप्रमाणें त्यांनीं भाषण केलें असतां ज्येष्ठ पांडुपुत्र धर्मात्मा युधिष्ठिर ह्यानें सर्व पांडवांचीं मनें वळवून त्यांना आह्मांला सोडविण्याविषयीं आज्ञा केली. तेव्हां ते सर्वही पुरुषश्रेष्ठ महारथी पांडव त्या ठिकाणीं आले आणि जरी अंगीं सामर्थ्य होतें तरीही सामोपचारपूर्वक गंधर्वांकडे आम्हांविषयीं मागणी करूं लागले. पण ते जेव्हां सामोपचारानें आह्मांला सोडून देईनात तेव्हां अर्जुन, भीम आणि बलानें धुंद होऊन गेलेले नकुलसहदेव ह्यांनीं गंधर्वांवर अनेकवार बाणांचीं वृष्टि केली. तेव्हां ते

सर्वही गंधर्व युद्ध करण्याचें सोडून देऊन आनंदित अंतःकरणानें आम्हांला ओढीत ओढीत स्वर्गाकडे प्रयाण करूं लागले तदनंतर त्या गंधर्वसैन्याच्या आसमंताद्भागीं बाणांचा वेढा पडला असून अर्जुन दिव्य अस्त्रें सोडीत आहे असें आमच्या दृष्टीस पडूं लागलें. ह्याप्रमाणें अर्जुनानें तीक्ष्ण अशा बाणांच्या योगानें दाही दिशा व्याप्त करून सोडल्या आहेत, असें पाहतांच अर्जुनाचा मित्र चित्रसेन ह्यानें त्याला दर्शन दिलें. तेव्हां त्यानें व अर्जुनानें परस्परांस आलिंगन दिल्यानंतर परस्परांनीं परस्परांस कुशल प्रश्न विचारिले. ह्याप्रमाणें परस्परांची भेट झाल्यानंतर चिलखतें काढून ते सर्वही गंधर्ववीर पांडवांमध्यें मिसळले; व नंतर चित्रसेन आणि अर्जुन ह्यांनीं परस्परांचा बहुमान केला.

अध्याय दोनशें एकोणपन्नासावा.

—:०:—

दुर्योधनाचा प्रायोपवेशनाविषयीं निश्चय.

दुर्योधन ह्मणालाः—चित्रसेनाची भेट झाली त्या वेळीं शत्रुवीरांचा वध करणारा अर्जुन हसत हसत त्याला म्हणाला कीं, ' हे गंधर्वश्रेष्ठा, तूं आमच्या बंधूंना सोडून देणेंच योग्य आहे. कारण, जोंवर पांडव जिवंत आहेत तोंवर इतरांकडून ह्यांचा पराभव होणें शक्य नाहीं. ' ह्याप्रमाणें महात्म्या अर्जुनानें भाषण करितांच, कर्णा, आह्मी सुखापासून भ्रष्ट झालेल्या भार्यायुक्त पांडवांना अवलोकन करूं अशी जी मसलत करून निघालों होतों ती सर्व त्या गंधर्वानें सांगितली. त्याच्या तोंडांतून ते शब्द निघूं लागतांच मला लाज वाटून ह्या वेळीं भूमिप्रवेश करण्यासाठीं विवर सांपडेल तर बरें असा विचार मनांत येऊं लागला. पुढें पांडवांसहवर्तमान गंधर्वांनीं युधिष्ठिराकडे जाऊन व आमचा तो दुष्ट विचार आणि आह्मांला बद्ध केल्याचें वृत्तही त्याला सांगून स्त्रियांच्या समक्ष दीन व शत्रूंच्या अधीन होऊन बद्ध झालेल्या मजला त्याच्या पुढें नेलें. ह्याहून अधिक असें दुसरें दुःख तें कोणतें ? ज्यांना मीं हांकलून दिलें असून ज्यांचा मी सदोदित द्वेष करीत असतों त्यांनींच मज दुर्बुद्धीला सोडविलें आणि जीवदानही दिलें ! हे वीरा, त्या प्रचंड संग्रामामध्यें जरी मरण आलें असतें तरीही तें मला सुखदायक झालें असतें. पण अशा स्थितींत जिवंत राहिलों हें कांहीं बरें झालें नाहीं. गंधर्वांकडून मला मृत्यु आला असता तर पृथ्वीवर माझी कीर्ति झाली असती आणि इंद्रलोकांत मला अक्षय सद्गति मिळाली असती. असो; हे नरश्रेष्ठहो, आतां जें करण्याविषयींचा माझा निश्चय ठरला आहे तें सांगतों ऐका. मी आतां येथें प्रायोपवेशन[१] करणार ! तेव्हां आपण आतां गृहाकडे जा आणि माझे सर्व बंधु आतां आपल्या नगराकडे जाऊं देत. तसेंच, माझे जे कर्णप्रभृति मित्र आणि इतरही बांधव आहेत ते सर्व दुःशासनाला पुढारी करून आतां नगराकडे प्रयाण करूं देत. शत्रूंकडून अपमान झाल्यामुळें मी आतां नगराकडे येणार नाहीं. जो मी पूर्वी शत्रूंची मानखंडना करून मित्रांचा संमान करीत होतों, तोच आज मित्रांच्या शोकाला आणि शत्रूंच्या हर्षाभिवृद्धीला कारण झालों आहें. आतां जर मी हास्तिनापुरास गेलों तर राजा धृतराष्ट्राला सांगूं तरी काय ? भीष्म, द्रोण, कृप, अश्वत्थामा, विदुर, संजय, बाल्हिक, सौमदत्ति आणि दुसरेही संमाननीय वृद्ध लोक, ब्राह्मण, श्रेष्ठ श्रेष्ठ व्यापारी आणि तटस्थ वृत्तीनें वागणारे इतरही लोक मला काय ह्मणतील ? आणि त्यांनीं जर मला कांहीं विचारिलें तर मी उत्तर तरी काय देऊं ? जो

१ उपवास करून मरणें.

मी शत्रूंच्या छातीवर आणि मस्तकावर पाय देऊन उभा राहिलों होतों तोच आज स्वतःच्या दोषामुळें खालीं आलों आहें. ह्यामुळें आतां मी भीष्मादिकांशीं भाषण तरी काय करूं ? उद्धट लोकांना लक्ष्मी, विद्या आणि ऐश्वर्य ह्यांची जरी प्राप्ति झाली तरी ते फार दिवस सुखामध्यें रहात नाहींत. ह्याचें उदाहरण मदानें धुंद होऊन गेलेला असा मीच आहें. खरोखर हें कर्म करणें योग्य नव्हतें, तरीही मोहामुळें मी दुर्बुद्धि स्वतः हें कष्टदायक दुराचरण करून त्यामुळेंच मृत्यूच्या तावडींत सांपडलों. असो; आतां मी प्रायोपवेशन करणार ! माझ्यानें आतां जिवंत राहणें होणार नाहीं. कारण, असा कोण मनुष्य आहे कीं जो आपल्या शत्रूंनीं आपणांला संकटांतून सोडविलें असतांही जिवंत राहील ? त्यांतूनही मी मानी असतां पराक्रमशून्य झाल्यामुळें शत्रूंनीं माझा उपहास केला आणि पराक्रमशाली पांडवांनींही मजकडे अनादरपूर्वक अवलोकन केलें.

दुर्योधनाचा दुःशासनास उपदेश.

वैशंपायन ह्मणाले:—अशा प्रकारें चिंतेनें व्याप्त होऊन गेल्यानंतर तो दुःशासनाला ह्मणाला कीं, " हे भरतकुलोत्पन्ना दुःशासना, मी सांगतों तें ऐकून घे. मी तुला अभिषेक करितों, तूं राजा हो; आणि कर्ण व शकुनि ह्यांनीं संरक्षण केलेल्या ह्या विशाल भूमीचें पालन कर. ज्याप्रमाणें इंद्र मरुद्गणाचें संरक्षण करितो त्याप्रमाणें तूं आपल्या बंधूंचें विश्वासानें पालन कर. देव जसे इंद्राच्या साहाय्यानें उपजीविका करितात त्याचप्रमाणें ते तुझ्या साहाय्यानें आपली उपजीविका चालवूं देत. तूं दुर्लक्ष्य न करितां सदोदित ब्राह्मणांच्या उपजीविकेची व्यवस्था करीत जा, व आपल्या बंधूंना आणि मित्रांना सदोदित आधार दे. ज्याप्रमाणें विष्णु देवगणांवर लक्ष्य ठेवितो त्याप्रमाणें तूं आपल्या ज्ञातींतील लोकांवर लक्ष्य ठेव आणि वडील मनुष्यांचेंही पालन करीत जा. जा आतां ! मित्रांना आनंद दे आणि सर्व शत्रूंची निर्भर्त्सना करीत पृथ्वीचें पालन करीत जा."

दुःशासनाचा शोक.

असें म्हणून त्याच्या गळ्याला मिठी मारून दुर्योधनानें पुनरपि त्याला ' जा ' असें सांगितलें. त्याचें तें भाषण ऐकतांच दुःशासनाचा कंठ दाटून आला; आणि तो अत्यंत दुःखपीडित होऊन आपल्या त्या ज्येष्ठ बंधूला नमस्कार करून व हात जोडून घोगऱ्या आवाजानें बोलूं लागला. प्रथम तो अंतःकरणास ताप होऊन ' मजवर अनुग्रह कर ' असें म्हणून भूमीवर पडला आणि त्याच्या पायांवर मस्तक ठेवून दुःखाश्रु ढाळूं लागला व म्हणाला कीं, ' अशी गोष्ट घडणार नाहीं. ही सर्व पृथ्वी दुभंगून जाईल; स्वर्गाचे तुकडे होतील; सूर्य आपल्या कांतीचा त्याग करील; चंद्र आपल्या किरणांचा शीतलपणा सोडील; वायु शीघ्रगामित्व सोडून देईल; हिमवान् पर्वत चालूं लागेल; समुद्रांतील जल अगदीं आटून जाईल; आणि अग्निही आपल्या उष्णतेचा त्याग करील; पण, हे राजा, तुजवांचून मी पृथ्वीचें पालन करणार नाहीं ! " असें म्हणून तो पुनः पुनः ' प्रसन्न हो ' असें दुर्योधनास म्हणूं लागला आणि तूंच आमच्या कुलांत शंभर वर्षेपर्यंत राजा होऊन रहा असेंही म्हणाला.

तदनंतर, हे भरतकुलोत्पन्ना जनमेजया, तो संमाननीय दुःशासन आपल्या ज्येष्ठ बंधूच्या चरणांला स्पर्श करून मोठ्यानें रोदन करूं लागला. ह्याप्रमाणें दुःशासन आणि दुर्योधन हे उभयतांही दुःखित झाले आहेत असें कळून येतांच कर्णाच्या अंतःकरणास पीडा होऊन तो त्यांजकडे जाऊन बोलूं लागला. तो म्हणाला:—हे कुरुकुलोत्पन्नहो, 'एखाद्या

ग्राम्य मनुष्यानें मूर्खपणामुळें खिन्न होऊन बसावें त्याप्रमाणें तुह्मी काय ह्मणून खिन्न होऊन बसत आहां ? अरे, मनुष्य जर शोक करूं लागला तर त्याच्या शोकाची केव्हांही निवृत्ति व्हावयाची नाहीं. जर शोक करूं लागलेल्या पुरुषाचा शोक दुःखाचें निवारण करूं शकत नाहीं, तर मग शोक करीत बसणाऱ्या तुह्मां उभयतांना ह्या शोकामध्यें सामर्थ्य तरी काय आहे असें वाटत आहे ? अरे, धीर धरा, उगीच शोक करीत बसून शत्रूंना आनंदित करूं नका. (दुर्योधनाकडे वळून) हे राजा, पांडवांनीं जें तुला सोडविलें तें त्यांनीं आपलें कर्तव्यच बजाविलेलें आहे. कारण, राष्ट्रामध्यें वास्तव्य करणाऱ्या लोकांनीं सदोदित राजाचें प्रिय केलें पाहिजे. अरे, तूं त्यांचें पालन करितोस म्हणूनच ते शांतपणानें वास्तव्य करीत आहेत. अशी स्थिति असल्यामुळें एखाद्या ग्राम्य मनुष्याप्रमाणें शोक करीत बसणें हें कांहीं तुला बरें नाहीं. तूं प्रायोपवेशनाचा निश्चय करितांच हे तुझे बंधु खिन्न होऊन गेले आहेत. चल ऊठ आणि आपल्या बंधूंना धीर दे, म्हणजे तुझें कल्याण होईल ! "

अध्याय दोनशें पन्नासावा.

—:०:—

कर्णाचा दुर्योधनास उपदेश.

कर्ण म्हणालाः—हे राजा, तूं कांहीं कमी धैर्यसंपन्न आहेस असें मला वाटत नाहीं. तथापि, हे शत्रुनाशका वीरा, तूं एकाएकीं शत्रूंच्या अधीन झाल्यानंतर पाडवांनीं तुला सोडविलें ह्यांत आश्चर्य तें काय ? हे कुरुकुलोत्पन्ना, सैनिक आणि राष्ट्रामध्यें वास्तव्य करणारे ओळखीचे अथवा अनोळखीचे लोक ह्यांनीं राजाचें प्रिय केलें पाहिजे. जे श्रेष्ठ पुरुष असतात ते प्रायः शत्रूंच्या सैन्यास क्षुब्ध करून सोडतात. एखादे वेळीं शत्रु त्यांना धरितात आणि सैनिक लोकही त्यांना सोडवितात. हें असें चालावयाचेंच. तसेंच, राजाच्या राष्ट्रामध्यें जे लोक सैनिकाचा धंदा करून रहात असतात त्या सर्वांनीं एकत्र जुळून राजासाठीं योग्य प्रकारें प्रयत्न केला पाहिजे. असें जर आहे, तर मग, राजा, तुझ्याच राष्ट्रामध्यें वास्तव्य करणाऱ्या पांडवांनीं साहजिक रीतीनें तुला सोडविलें ह्यांत मनाला वाईट वाटण्यासारखें तें काय आहे ? हे नृपश्रेष्ठा, तूं आपली सेना बरोबर घेऊन निघालास तेव्हांच पांडव तुझ्या पाठोपाठ गेले नाहींत हें मात्र ठीक झालेलें नाहीं. कारण ते शूर, बलाढ्य आणि संग्रामांतून पलायन करणारे असून पूर्वींच तुझे दास झाले आहेत. ह्यामुळें त्यांनीं तुला साहाय्य केलें पाहिजे. तूं अद्यापि पांडवांच्या रत्नांचा उपभोग घेत आहेस; पण पहा त्यांची धैर्यसंपन्नता ! त्यांनीं कांहीं प्रायोपवेशन केलें नाहीं. असो; हे राजा, तुझें कल्याण होवो ! ऊठ, उगीच विलंब करूं नको. हे नृपते, राजाच्या राष्ट्रामध्यें वास्तव्य करणाऱ्या लोकांनीं राजास प्रिय असतील त्या गोष्टी अवश्य केल्याच पाहिजेत ! मग तसें झालें म्हणून मनाला वाईट काय वाटून घ्यावयाचें आहे ? हे शत्रुमर्दना राजेंद्रा, मी सांगतों त्याप्रमाणें जर तूं आचरण केलें नाहींस, तर मी तुझ्या चरणांची शुश्रूषा करीत येथेंच राहीन. कारण, हे नरश्रेष्ठा, मला तुजवांचून जिवंत राहण्याचा उत्साह नाहीं. शिवाय, हे राजा, तूं जर प्रायोपवेशन करूं लागलास तर राजांच्या उपहासास पात्र होशील.

वैशंपायन ह्मणालेः—कर्णानें जरी असें सांगितलें तरी राजा दुर्योधनानें स्वर्गगमनाविषयीं निश्चय केला असल्यामुळें त्याच्या सांगण्याप्रमाणें उठावयाचें मनांत आणिलें नाहीं.

अध्याय दोनशें एकावन्नावा.

—:o:—

दुर्योधनास शकुनीचा उपदेश.

वैशंपायन ह्मणाले:—असहिष्णु राजा दुर्योधन प्रायोपवेशन करूं लागला असतां, हे राजा, सुबलपुत्र शकुनि त्याचें सांत्वन करण्यासाठीं बोलूं लागला.

शकुनि ह्मणाला:—हे कुरुकुलोत्पन्ना, कर्णानें जें फार योग्य भाषण केलें तें तूं ऐकिलेंच आहेस. अरे, मीं ही विशाल संपत्ति हरण केली असें असतां तूं मोहानें तिचा त्याग करीत आहेस हें काय? हे राजा, आज तूं अज्ञानामुळें प्राणत्याग करूं इच्छित आहेस; ह्यामुळें, गुरुजनांची सेवा तुझ्याकडून घडलेली नाहीं असें आज मला कळून येत आहे. मनुष्याचा हर्ष अथवा दैन्य अतिशय वाढल्यास तो जरी लक्ष्मीची प्राप्ति झाली असली तरी पाण्यांत पडलेल्या कच्च्या मडक्याप्रमाणें नाश पावतो. दुर्योधना, जो राजा अत्यंत भीरु, अतिशय निर्वीर्य, दीर्घसूत्री, प्रमादशील आणि व्यसनाक्रांत होऊन गेलेला असेल त्याचा आश्रय प्रजा करीत नाहींत. अरे, तुझा सत्कार केला तरीही जर तुला शोक होत आहे तर मग ह्याच्या उलट घडल्यास काय होईल? पांडवांनी जें तुझें कल्याण केलें तें तूं शोकाचा अवलंब करून नाहींसें करून टाकूं नको. हे राजेंद्रा, तूं ज्या गोष्टीविषयीं आनंद बाळगून पांडवांचा सत्कार केला पाहिजेस त्याच गोष्टीविषयीं शोक करीत आहेस हें तुझें आचरण अगदीं विपरीत आहे. ह्यास्तव, तूं आतां शांतीचा अवलंब कर आणि पांडवांनीं जें तुझें कल्याण केलें आहे त्याचें स्मरण करून त्यांना राज्य अर्पण करून धर्म व कीर्ति ह्यांचें संपादन कर. ही क्रिया करण्याचा निश्चय केल्यास तूं कृतज्ञ होशील. ह्यास्तव, पांडवांशीं उत्कृष्ट प्रकारच्या बंधुप्रेमानें वागून आणि त्यांची योग्य प्रकारची व्यवस्था करून त्यांना त्यांच्या पित्याचें राज्य दे, ह्मणजे तुला सुखप्राप्ति होईल!

दुर्योधनाची हितचिंतकांस आज्ञा व निश्चयाची दृढता.

वैशंपायन ह्मणाले:—हें शकुनीचें भाषण श्रवण करून व बंधुप्रेमामुळें शोकाकुल होऊन, पायांवर लोळत असलेल्या शत्रुमर्दक वीर दुःशासनाकडे पाहून दुर्योधनानें त्याला उठविलें आणि आपल्या उत्कृष्ट बाहूंनीं आलिंगन देऊन त्याच्या मस्तकाचें अवघ्राण केलें. त्या वेळीं कर्ण आणि शकुनि ह्यांचीं भाषणें ऐकून राजा दुर्योधन अत्यंत खिन्न झाला आणि अंतःकरण लज्जेनें व्याप्त होऊन अतिशय निराश होऊन बसला. कर्णादिकांचें तें भाषण ऐकतांच शोकाकुल होऊन तो आपल्या हितचिंतकांस ह्मणाला, 'धर्म, धन, सौख्य, ऐश्वर्य, सत्ता व सुखोपभोग ह्यांच्याशीं मला कांहीही कर्तव्य नाहीं. जा, मला उगीच अडथळा करूं नका. माझा हा प्रायोपवेशनाचा विचार अगदीं ठरलेला आहे. ह्यास्तव, तुम्ही सर्वजण नगराकडे जा आणि माझ्या गुरुजनांचा बहुमान करीत जा.' असें बोलतांच त्यांनींही त्या शत्रुमर्दक राजा दुर्योधनास उत्तर दिलें कीं, 'हे भरतकुलोत्पन्ना राजेंद्रा, आतां जी तुझी गति होईल तीच आमची! तुझ्यावांचून आह्मी त्या नगरामध्यें प्रवेश तरी कसा करावा?

वैशंपायन ह्मणाले:—ह्याप्रमाणें हितचिंतकांनीं, अमात्यांनीं, बंधूंनीं आणि स्वजनांनीं नानाप्रकारें सांगितलें तरीही दुर्योधनाचा निश्चय ढळला नाहीं. त्यानें निश्चयपूर्वक दर्भासन आंथरिलें आणि जलस्पर्श करून पवित्र होऊन भूमितलावर आसन ठोकलें.

दुर्योधनाचा पातालप्रवेश.

ह्याप्रमाणें तो नृपश्रेष्ठ दर्भ आणि वल्कलें हींच वस्त्रांच्या ऐवजीं परिधान करून, अतिशय नियमनिष्ठ होऊन, मौन धारण करून, बाह्य क्रियांचा त्याग करून व केवल मानसिक क्रिया सुरू ठेवून स्वर्गप्राप्तीच्या इच्छेनें भूतलावर बसला. तेव्हां त्याचा तो निश्चय कळून येतांच, पूर्वी देवांनीं पराजित केलेले पातालवासी दानव आणि दैत्य हे दुर्योधनाचा नाश झाल्यास आपल्या पक्षाची हानि होईल असें समजून दुर्योधनास आव्हान करण्यासाठीं बृहस्पति आणि उशना ह्यांनीं सांगितलेल्या मंत्रांच्या योगानें कांहीं यज्ञकर्म करूं लागले. तसेंच, त्या मंत्रनिष्णात दैत्यदानवांनीं अथर्ववेदोक्त मंत्रांच्या योगानें उपनिषदांमध्यें ज्या ज्या मंत्र आणि जप ह्यांनीं युक्त अशा क्रिया आहेत त्या सर्व केल्या. त्या वेळीं वेदवेदांगपारंगत व अतिशय दृढव्रती ब्राह्मण एकाग्र अंतःकरणानें मंत्रोच्चारपूर्वक दुग्धरूपी होमद्रव्याचें अग्नीमध्यें हवन करीत होते. त्या कर्माची समाप्ति होतांच, हे राजा, एक अत्यंत आश्चर्यकारक कृत्या उत्पन्न होऊन जांभया देत आली आणि ' काय करूं ? ' असें ह्मणाली. तेव्हां दैत्य अंतःकरणामध्यें अत्यंत आनंदित होऊन 'दुर्योधनराजाला इकडे घेऊन ये' असें तिला ह्मणाले. ह्यावर 'ठीक आहे' असें ह्मणून प्रतिज्ञा करून, ज्या ठिकाणीं राजा दुर्योधन होता त्या ठिकाणीं ती एका निमेषमात्रामध्यें गेली आणि त्याला घेऊन पातालामध्यें जाऊन एका मुहूर्तामध्येंच तिनें त्याला आणल्याचें वर्तमान दैत्यांना कळविलें. तेव्हां तिनें रात्रीं आणिलेल्या त्या राजा दुर्योधनाला अवलोकन करून ते अंतःकरण आनंदित झाल्यामुळें नेत्र किंचित् विकसित झालेले दैत्यपुत्र एकत्र जमून त्याला अभिमानानें ह्मणूं लागले.

अध्याय दोनशें बावन्नावा.

—:०:—

दैत्यांचा दुर्योधनास उपदेश.

दानव ह्मणाले:—हे भरतकुलधुरंधरा राजेंद्रा सुयोधना, तुजपाशीं मोठमोठ्या वीरांचा परिवार वास्तव्य करीत आहे असें असतां हें प्रायोपवेशनाचें साहस तूं काय ह्मणून केलेंस ? आत्मघात करणारा मनुष्य अधोगतीस जाऊन अपकीर्तिकारक अशा लोकापवादासही पात्र होतो. शिवाय तुजसारखे बुद्धिमान् पुरुष असलीं पापबहुल, मुळावरच गदा आणणारीं आणि कर्तव्याच्या विरुद्ध असलेलीं कार्यें करण्याविषयीं प्रवृत्त होत नाहींत. ह्यास्तव, हे राजा, धर्म, अर्थ आणि सुख ह्यांचा नाश करणारा, कीर्ति, प्रताप आणि वीर्य ह्यांचा फडशा पाडणारा आणि शत्रूंच्या हर्षवृद्धीस कारणीभूत असलेला हा विचार तूं सोडून दे. हे प्रभो, तूं आमच्या तोंडून स्वतःचें दिव्यत्व आणि स्वतःच्या शरीराची उत्पत्ति ह्यांचें तत्त्व ऐकून घे आणि धीर धर. हे राजा, आह्मीं पूर्वी तपश्चर्या करून श्रीशंकरांकडून तुझी प्राप्ति करून घेतली; तुझ्या शरीराचा वरचा भाग वज्रसमुदायांच्या योगानें निर्माण केलेला असून, हे निष्पापा, स्वरूपाच्या योगानें स्त्रियांचीं अंतःकरणें हरण करूं शकणारा असा हा तुझ्या शरीराचा खालचा भाग देवी पार्वतीनें पुष्पांच्या योगानें निर्माण केलेला आहे. तथापि तो शस्त्रें आणि अस्त्रें ह्यांच्या योगानें भेद करितां येण्यास अशक्य आहे. हे नृपश्रेष्ठा,ह्याप्रमाणें श्रीशंकर आणि देवी पार्वती ह्या उभयतांनीं तुझा देह निर्माण केला असल्यामुळें तूं दिव्य पुरुष आहेस; मनुष्य नाहींस. शिवाय दिव्यास्त्रज्ञानसंपन्न, शूर आणि अत्यंत उत्साही भगदत्तप्रभृति क्षत्रिय तुझ्या शत्रूंचा क्षय करितील. ह्यास्तव 'तूं आतां

विषाद बाळगूं नको; तुला कोणत्याही प्रकारची भीति नाहीं. तुला साहाय्य करण्यासाठीं वीर्यसंपन्न दानव पृथ्वीवर अवतीर्ण झालेले आहेत. दुसरे कांहीं दैत्य भीष्म, द्रोण, कृप, इत्यादिकांच्या शरीरांमध्यें प्रवेश करितील व देहांमध्यें त्यांचा प्रवेश झाला ह्मणजे ते दयेला झुगारून देऊन शत्रूंशीं संग्राम करूं लागतील; आणि, हे कुरुकुलश्रेष्ठा, ते संग्रामामध्यें प्रहार करूं लागले ह्मणजे पुत्र असोत, बंधु असोत, पिता असो, आप्त असोत, शिष्य असोत, ज्ञाति असोत, बालक असोत अथवा वृद्ध असोत, त्यांना सोडावयाचे नाहींत. दानवांनीं शरीरांत संचार करून अंतःकरण आक्रांत करून सोडलें ह्मणजे ते पराधीन बनून जाऊन प्रेमाला दूर झुगारून देऊन शस्त्रप्रहार करूं लागतील. हे कुरुश्रेष्ठा, त्या सर्वही पुरुषश्रेष्ठांना युद्धामुळें आनंद होऊं लागेल, त्यांचीं अंतःकरणें कलुषित होऊन जातील, विधात्यानें लिहिलेल्या ललाटरेषेच्या अनुरोधानें ते अज्ञानमोहित होऊन जातील, शौर्याचा अवलंब करून 'माझ्या तडाख्यांतून जिवंत सुटणार नाहींस' असें एकमेकांस बोलत बोलत शस्त्रास्त्रें सोडूं लागतील, आणि आत्मप्रशंसा करीत लोकांचा संहार करूं लागतील. ह्या वेळीं दैवबलसंपन्न महात्मे महाबलाढ्य पांच पांडवही त्यांच्याशीं युद्ध करून त्यांचा वध करितील. तथापि, हे पृथ्वीपते, क्षत्रियकुलांमध्यें अवतीर्ण झालेले दैत्य व राक्षस ह्यांचे समुदायही गदा, मुसळें, शूल इत्यादिक लहानमोठीं शस्त्रें घेऊन संग्रामामध्यें तुझ्या शत्रूंशीं पराक्रमानें युद्ध करितील. हे वीरा, आतां तुझ्या अंतःकरणांत अर्जुनासंबंधानें भीति आहे हें खरें. तथापि आह्मीं अर्जुनाच्या वधाचा उपाय ठरवून ठेविलेला आहे. तो असा कीं, हे वीरा, पूर्वीं कृष्णानें वध केलेल्या नरकासुराचा आत्माच कर्णाचा देह धारण करून अवतीर्ण झालेला आहे. तो तें वैर लक्ष्यांत ठेऊन कृष्ण व अर्जुन ह्यांच्याशीं युद्ध करील. इतकेंच नव्हे, तर तो श्रेष्ठ प्रतीचा योद्धा महारथी कर्ण अत्यंत पराक्रमी असल्यामुळें संग्रामामध्यें अर्जुनाचा आणि सर्वही शत्रूंचा पराभव करील. हें कळून येतांच इंद्र अर्जुनाचें संरक्षण करण्यासाठीं कर्णाचीं कुंडलें आणि कवच ह्यांचा कपटानें अपहार करील. ह्यास्तव आह्मीं ह्या कामीं शेंकडों हजारों दैत्यांची योजना केलेली आहे. ते संशप्तक ह्या नांवानें प्रख्यात असलेले दैत्य वीर्यसंपन्न अर्जुनाचा वध करितील. ह्यास्तव तूं शोक करूं नको. हे राजा, तुला निष्कंटक अशा ह्या पृथ्वीचा उपभोग घ्यावयास मिळेल; म्हणूनच तूं खिन्न होऊं नको. असा खेद करणें हें तुजसारख्याला योग्य नाहीं. शिवाय, हे कुरुकुलोत्पन्ना, तुझा नाश झाला ह्मणजे आमच्याही पक्षाची हानि होईल. कारण, तूंच सदोदित आमचा आधार असून पांडव हे देवांना आधारभूत आहेत. असो; हे वीरा, जा तूं आतां! आपले विचार मात्र कोणत्याही प्रकारें बदलूं देऊं नको.

दुर्योधनाचें प्रत्यागमन व पूर्वविचारत्याग.

वैशंपायन ह्मणाले:—असें भाषण केल्यानंतर त्या श्रेष्ठ श्रेष्ठ दैत्यदानवांनीं दुर्जय अशा नृपश्रेष्ठ दुर्योधनाला आलिंगन दिलें; आणि, हे भरतकुलोत्पन्ना जनमेजया, त्या नृपश्रेष्ठ दुर्योधनास धीर देऊन, त्याचे विचार दृढ करून आणि त्याच्याशीं प्रिय भाषण करून 'जा, तुला विजयप्राप्ति होईल!' असा आशीर्वाद देऊन त्याला परत पाठवून दिलें. त्यांनीं परत पाठवितांच, पूर्वीं ज्या ठिकाणीं तो महाबाहु प्रायोपवेशन करीत बसलेला होता त्या ठिकाणीं त्याच कृत्येनें पुनरपि त्याला आणून

सोडिलें व त्या वीराला तेथें ठेवून व त्याचें पूजन करून त्याची अनुज्ञा मिळतांच ती कृत्या तेथें व अंतर्धान पावली. हे भरतकुलोत्पन्ना जनमेजया, ती कृत्या अंतर्धान पावतांच स्वप्नाप्रमाणें घडून आलेल्या ह्या सर्व गोष्टींविषयीं राजा दुर्योधन विचार करूं लागला. मी संग्रामामध्यें पांडुपुत्रांचा पराभव करीन असें त्याला वाटूं लागलें; व संशप्तक दैत्य हे शत्रूंचा वध करणाऱ्या अर्जुनाला ठार करण्याविषयीं योग्य आणि समर्थ आहेत असें तो मानूं लागला. ह्याप्रमाणें, हे भरतकुलश्रेष्ठा जनमेजया, पांडवांचा पराजय होईल अशी दुर्बुद्धि धृतराष्ट्रपुत्र दुर्योधनाला आशा वाटूं लागली व नरकासुराच्या आत्म्याचा शरीरांत संचार झाल्यामुळें कर्णही अर्जुनाचा वध करण्याविषयींचा क्रूर विचार करूं लागला. इष्टार्थसाधनाविषयीं ज्यांचीं अंतःकरणें उत्सुक झालीं आहेत असे संशप्तक नांवाचे वीर राक्षसही रज आणि तम ह्या गुणांनीं आक्रांत होऊन अर्जुनाचा वध करण्याची इच्छा करूं लागले. हे राजा जनमेजया, भीष्म, द्रोण, कृप इत्यादिकांचीं अंतःकरणेंही दानवांनीं आक्रांत करून सोडलीं व ह्मणूनच त्यांचें पांडवांवरील प्रेम पूर्वीसारखें राहिलें नाहीं. तथापि राक्षसांचा वृत्तांत राजा दुर्योधनानें कोणालाही कळविला नाहीं.

कर्णाचें भाषण.

पुढें रात्रीच्या शेवटीं पृथ्वीपति दुर्योधनाकडे येऊन व हात जोडून सूर्यपुत्र कर्ण हसत हसत युक्तिप्रयुक्तीनें बोलूं लागला. तो ह्मणाला, " हे कुरुकुलोत्पन्ना, मनुष्य मरण पावला ह्मणजे त्याच्या हातून शत्रूंचा जय होत नाहीं. पण तो जिवंत असला ह्मणजे मात्र त्याला आपलें नानाप्रकारचें कल्याण झालेलें पहावयास मिळतें. हे कुरुकुलोत्पन्ना, मृत मनुष्याला इहलोकींच्या कल्याणाची प्राप्ति कोठून होणार? आणि त्याला जय तरी कोठून प्राप्त होणार? दुर्योधना, हा विषादाचा, भीतीचा अथवा मरण्याचा काळ नव्हे." इतकें भाषण केल्यानंतर तो महाबाहु दुर्योधनास आलिंगन देऊन पुनरपि ह्मणाला, " हे शत्रुनाशका राजा, ऊठ, असा पडला आहेस काय? आणि शोक तरी कशाकरितां करितोस? अरे, पूर्वीं ज्यानें आपल्या शत्रूंना संतप्त करून सोडलें तोच तूं आज मृत्यूची इच्छा काय ह्मणून करीत आहेस? आतां जर अर्जुनाचा पराक्रम पाहून तुला भीति उत्पन्न झाली असेल, तर मी तुझ्यापुढें अशी खरी प्रतिज्ञा करितों कीं, ' मी संग्रामामध्यें अर्जुनाला ठार करून सोडीन! ' हे प्रजापालका, पांडवांचें अज्ञातवासरूपी तेरावें वर्ष समाप्त होतांच मी शपथपूर्वक शस्त्र ग्रहण करून पांडवांस तुझ्या अधीन करून सोडीन."

दुर्योधनाचें नगराकडे प्रयाण.

ह्याप्रमाणें कर्णानें भाषण केल्यामुळें, त्याचप्रमाणें दैत्यांनीं सांगितल्यामुळें व दुःशासनादिकांनीं प्रणामही केल्यामुळें दुर्योधन उठला; आणि त्या दैत्यांचें भाषण श्रवण केल्यानंतर आपल्या अंतःकरणांतील विचार कायम करून त्या नरश्रेष्ठानें रथ, गज आणि अश्व ह्यांनीं व्याप्त होऊन गेलेल्या व पायदळांची गर्दी असलेल्या आपल्या सेनेस गमन करण्याविषयीं आज्ञा केली. तेव्हां, राजा जनमेजया, तें प्रचंड सैन्य भागीरथीच्या प्रवाहाप्रमाणें प्रयाण करूं लागलें. जनमेजया, रथ, गज आणि पदाति ह्यांनीं व्याप्त होऊन गेलेली ती सेना श्वेतवर्ण छत्रें, पताका आणि अत्यंत शुभ्रवर्ण चामरें ह्यांच्या योगानें, मेघपटल नष्ट होऊन जाण्याचा काल प्राप्त झाला असतां ज्यामध्यें शरदृतूची शोभा अस्पष्टपणें दृष्टिगोचर होऊं लागली आहे अशा आकाशाप्रमाणें अत्यंत शोभूं लागली. पुढें ब्राह्मणश्रेष्ठ विजयप्राप्तीचे आशीर्वाद

देऊन राजाधिराजाप्रमाणें स्तुति करूं लागले असतां अत्यंत कांतीच्या योगानें प्रकाशत असलेला धृतराष्ट्रपुत्र प्रजाधिपति दुर्योधन लोकांकडून मुजरे घेत पुढें चालूं लागला. हे राजेंद्रा जनमेजया, त्याच्या बरोबर कर्ण आणि द्यूत करणारा सुबलपुत्र शकुनिही होता. ह्याप्रमाणें तो नृपश्रेष्ठ प्रयाण करूं लागला तेव्हां त्याचे दुःशासनप्रभृति सर्वही बंधु, भूरिश्रवा, सोमदत्त आणि महाराज बाल्हिक हेही नानाप्रकारचे रथ, अश्व आणि गजश्रेष्ठ ह्यांवर आरूढ होऊन त्याच्या पाठीमागून जाऊं लागले; आणि, हे राजेंद्रा, पुढें थोड्याच वेळांत ते कुरुकुलश्रेष्ठ आपल्या नगरामध्यें गेले.

अध्याय दोनशें त्रेपन्नावा.

—:०:—

दुर्योधनास भीष्मांचा उपदेश.

जनमेजय ह्मणालाः—महात्मे पांडव त्या वनामध्यें वास्तव्य करीत असतां इकडे महाधनुर्धर धृतराष्ट्रपुत्रांनीं आणि सूर्यपुत्र कर्ण, महाबलाढ्य शकुनि, भीष्म, द्रोण व कृप ह्या सज्जनश्रेष्ठांनींही काय केलें तें मला कथन करा.

वैशंपायन ह्मणाले:—पांडव ह्या स्थितीमध्यें असतां त्यांनीं सोडवून पाठवून दिलेला दुर्योधन हस्तिनापुरांत आला. तेव्हां, हे महाराजा, भीष्म दुर्योधनाला असें ह्मणाला कीं, "बा दुर्योधना, पूर्वीं तूं तपोवनाकडे जाऊं लागलास तेव्हांच तुझें जाणें मला आवडत नाहीं असें मीं सांगितलें, पण तूं त्याप्रमाणें वागला नाहींस. ह्मणूनच, हे वीरा, तुला शत्रूंनीं बलात्कारानें पकडला आणि धर्मज्ञ पांडवांनीं त्यांतून तुझी सुटका केली. तरीही तुला लज्जा वाटत नाहीं. हे गांधारीपुत्रा राजा दुर्योधना, तुझें सैन्य आणि तूं आक्रोश करीतअसतां तुमच्या समक्ष त्या वेळीं भयभीत होऊन सूतपुत्र कर्ण त्या गंधर्वांच्या संग्रामांतून पळून गेला. ह्यावरून, हे महाबाहो, तुझा, महात्म्या पांडवांचा आणि दुर्बुद्धि सूतपुत्र कर्णाचाही पराक्रम काय आहे तो दृष्टोत्पत्तीस येत आहे. हे धर्मवत्सला नृपश्रेष्ठा, धनुर्वेद, शौर्य आणि धर्म ह्यांच्यामध्यें कर्णाला पांडवांच्या चतुर्थांशाचीही योग्यता नाहीं. ह्मणूनच, हे संधिज्ञश्रेष्ठा, ह्या आपल्या कुलाची अभिवृद्धि होण्यासाठीं तूं त्या महात्म्या पांडवांशीं संधि करावास हेंच मला योग्य वाटतें."

हे राजा, ह्याप्रमाणें भीष्मानें भाषण केलें असतां प्रजाधिपति धृतराष्ट्रपुत्र दुर्योधन हसून शकुनीसहवर्तमान एकदम तेथून निघून गेला तेव्हां तो महाबलाढ्य धृतराष्ट्रपुत्र निघून जात आहे असें कळून येतांच कर्ण व दुःशासनप्रभृति महाधनुर्धरही त्याच्या मागोमाग निघून गेले. ह्याप्रमाणें, हे राजा, ते निघून जात आहेत असें पाहून कौरवांचा पितामह भीष्म लाजेनें मान खालीं घालून आपल्या गृहाकडे निघून गेला. महाराजा जनमेजया, तो निघून जातांच प्रजाधिपति धृतराष्ट्रपुत्र दुर्योधन पुनरपि त्या ठिकाणीं येऊन आपल्या मंत्र्यांबरोबर विचार करूं लागला. तो म्हणाला, 'आह्मांला हितकारक काय होईल? आतां आमचें कोणतें कर्तव्य अवशिष्ट राहिलें आहे आणि तें कोणत्या प्रकारें उत्कृष्ट बजावतां येईल? ह्या हितकारक गोष्टीविषयीं आज आपण विचार करूं या.'

कर्णाचा दिग्विजयाविषयींचा विचार.

ह्यावर कर्ण ह्मणालाः—हे कुरुकुलोत्पन्ना दुर्योधना, मी जें तुला आतां सांगणार आहें तें ऐकून घे. हा भीष्म सदोदित आमची निंदा आणि पांडवांची स्तुति करीत असतो. ह्यावरून तुझ्याशीं त्याचा द्वेष आहे हें उघड आहे; आणि त्यामुळेंच, हे महाबाहो, त्यानें माझ्याशीं द्वेष करणें योग्यच आहे. ह्मणूनच, हे नरेश्वरा, तो

प्रत्यहीं तुझ्याजवळ माझी निंदा करीत असतो. ह्यास्तव, हे भरतकुलोत्पन्ना शत्रुनाशका राजा दुर्योधना, तुझ्या समक्ष भीष्मानें पांडवांच्या कीर्तीसंबंधानें आणि तुझ्या निंदेसंबंधानें जे उद्गार काढले ते आतां मी सहन करूं शकत नाहीं. ह्यास्तव, हे राजा, तूं भृत्य, सैन्य आणि वाहनें ह्यांसहवर्तमान मला अनुज्ञा दे, ह्मणजे मीं पर्वत आणि लहानमोठीं अरण्यें ह्यांसहवर्तमान सर्व पृथ्वी जिंकून सोडतों. बलाढ्य अशा पांडवांनी चौघांनीं मिळून सर्व भूमि जिंकून घेतली; पण ती मी एकटाच निःसंशय जिंकून घेतों. पाहूं दे त्या कुरुकुलाधम दुर्बुद्धि भीष्माला ! जो निंदेस योग्य नसणाऱ्याची निंदा आणि प्रशंसेस अपात्र असणाऱ्याची प्रशंसा करीत आहे, तो आज माझें सामर्थ्य पाहून स्वतःचीच निंदा करूं दे.राजा, मला अनुज्ञा दे; खरोखर ह्या कामीं तुला खात्रीनें जय मिळेल हें मी आयुधाची शपथ घेऊन तुला प्रतिज्ञापूर्वक खरें सांगत आहें.

हे भरतकुलश्रेष्ठा राजा जनमेजया, हें कर्णाचें भाषण ऐकून प्रजाधिपति दुर्योधन अत्यंत आनंदित होऊन त्याला म्हणाला, ' हे कर्णा, महाबलाढ्य असा तूं माझें हित करण्याविषयीं निरंतर आसक्त आहेस, ह्यामुळें मी आजकाल धन्य आहें; मजवर अनुग्रह केल्यासारखा झाला आहे आणि माझ्या जन्माचें साफल्य झालें आहे. हे वीरा, ज्या वेळीं सर्व शत्रूंचा धुव्वा उडवून देण्याचें तुझ्या मनांत येईल त्या वेळीं तूं निघून जा आणि मलाही योग्य ती आज्ञा कर. तुझें कल्याण होवो ! '

ह्याप्रमाणें बुद्धिमान् दुर्योधनानें सांगितल्यानंतर त्या महाधनुर्धर कर्णानें आपल्याबरोबर येणाऱ्या सर्वही लोकांस आज्ञा केली आणि शुभ दिवशीं शुभदेवतायुक्त नक्षत्रावर व सुमुहूर्तीं प्रयाण केलें. त्या वेळीं त्यानें मांगलिक स्नान केलें असून ब्राह्मण त्याचा बहुमान करीत होते; व इतर लोकही उत्कृष्ट शब्दांच्या योगानें त्याची प्रशंसा करीत होते. ह्याप्रमाणें प्रयाण करितांच कर्णाच्या रथध्वनीनें सर्वही स्थावरजंगमात्मक त्रैलोक्य दुमदुमून गेलें.

अध्याय दोनशें चौपन्नावा.

—:०:—

कर्णाचा दिग्विजय.

वैशंपायन ह्मणालेः—हे भरतकुलश्रेष्ठा जनमेजया, तदनंतर बरोबर मोठें सैन्य घेऊन महाधनुर्धर कर्णानें रमणीय अशा द्रुपदनगरास वेढा दिला; आणि प्रचंड संग्राम करून त्यानें वीर द्रुपदाला आपल्या अधीन करून घेऊन सुवर्ण, रौप्य आणि नानाप्रकारची रत्नें हीं ग्रहण केलीं; आणि, हे नृपश्रेष्ठा, त्यानें त्यास करही द्यावयास लाविलें. ह्याप्रमाणें त्याला जिंकल्यानंतर त्याचे अनुयायी जे राजे होते त्या सर्वांनाही जिंकून त्यांनाही त्यानें कर देणें भाग पाडलें.तदनंतर उत्तर दिशेस जाऊन त्यानें तेथील राजांना आपल्या हस्तगत केलें.त्यानें प्रथमभगदत्ताला जिंकलें आणि शत्रूंशी युद्ध करीत करीत तो हिमवान्नामक प्रचंड पर्वतावर चढला आणि तेथील सर्वही बाजूंस प्रयाण करून त्यानें सर्वही राजांस शरण यावयास लाविलें. त्यानें हिमवान् पर्वतावरील सर्वही राजांस जिंकून त्यांना कर द्यावयास लाविलें. नंतर नेपालदेशामध्यें जे राजे होते त्यांना जिंकून तो त्या पर्वतावर पूर्वेकडे चाल करून गेला. त्यानें अंग, वंग, कलिंग, शुंडिक, मिथिल, मागध आणि कर्कखंड ह्यांना आपल्या ताब्यांत घेऊन आवशीर, योद्धच आणि अहिच्छत्र हे प्रदेश जिंकून घेतले. ह्याप्रमाणें पूर्वेकडील प्रदेश जिंकल्यानंतर तो वत्सभूमीकडे गेला; व केवळ मृत्तिकायुक्त असणाऱ्या त्या वत्स-

भूमीस जिंकून घेतल्यानंतर मोहनसंज्ञक नगर, त्रिपुरी आणि कोशला हीं सर्व जिंकून घेऊन व चोहोंकडून कर ग्रहण करून तो दक्षिणदिशेकडे वळला; आणि त्या ठिकाणीं मोठमोठ्या महारथींना जिंकल्यानंतर त्यानें दक्षिणदेशांतील नृपांपैकीं रुक्मीशीं युद्ध केलें. तेव्हां तुंबळ युद्ध केल्यानंतर रुक्मी कर्णाला म्हणाला कीं, 'हे राजेंद्रा, तुझ्या पराक्रमानें आणि सामर्थ्यानें मी संतुष्ट झालों आहें. ह्यास्तव, मी आतां तुला विघ्न करणार नाहीं. हा कालपर्यंत मीं केवळ क्षात्रधर्माचें पालन केलें. पण आतां संतुष्ट झालों असून मी तुझी इच्छा असेल तितकें द्रव्य अर्पण करितों. ' हें ऐकून रुक्मीची भेट घेऊन कर्ण पांड्य आणि शैल ह्या प्रदेशांकडे गेला. त्यानें संग्रामामध्यें केरल आणि नील ह्या प्रदेशांचे अधिपति वेणुदारिपुत्र आणि इतरही जे नृपश्रेष्ठ दक्षिणदिशेस वास्तव्य करीत होते त्या सर्वांना कर द्यावयास लाविलें. तदनंतर त्या सूतपुत्र कर्णानें शिशुपालास जिंकून त्याच्या आसपास असणाऱ्या भूपतींसही आपल्या अधीन करून घेतलें. नंतर अवंतिप्रदेशांतील राजांना ताब्यांत घेऊन त्या महाबलाढ्य कर्णानें पश्चिमदिशेकडील राजांचाही पराजय केला. त्यानें पश्चिमदिशेस जाऊन तेथें असलेल्या यवन आणि बर्बर ह्या राजांना कर द्यावयास लाविलें. ह्याप्रमाणें पूर्व, पश्चिम आणि दक्षिण ह्या सर्व पृथ्वीवरील दिशा जिंकल्यानंतर त्या वीरानें म्लेंच्छ, अरण्यवासी व पर्वतावासी राजे, मद्र, रोहितक, आग्नेय आणि मालव ह्या सर्व नृपसमुदायांचा पराजय केला. तदनंतर त्या नीतिवेत्त्या सूतपुत्र कर्णानें अग्निजित्प्रभृति महारथी नृपसमुदायांना जिंकून शशक आणि यवन ह्यांचा पराजय केला.

कर्णाचें प्रत्यागमन व धृतराष्ट्रदर्शन.

ह्याप्रमाणें सर्व पृथ्वी जिंकून व तिजवर आपला अंमल बसवून तो पुरुषश्रेष्ठ हस्तिनापुराकडे आला. तो महाधनुर्धर कर्ण येतांच, हे महाराजा जनमेजया, प्रजाधिपति धृतराष्ट्रपुत्र दुर्योधन आपले बंधु, पिता आणि आप्तइष्ट ह्यांसहवर्तमान त्याला सामोरा गेला आणि संग्रामामध्यें चमकणाऱ्या त्या कर्णाचा यथाविधि आदरसत्कार करून त्यानें आनंदानें त्याचें तें कृत्य सर्वांच्या कानांवर घातलें. नंतर तो कर्णाला म्हणाला, 'कर्णा, तुझें कल्याण असो ! भीष्म, द्रोण, कृप अथवा बाल्हिक ह्यांजकडून ज्या गोष्टीची मला प्राप्ति झाली नव्हती त्याच गोष्टीची आज मला तुजकडून प्राप्ति झाली. असो; ह्याजविषयीं फार बोलून काय करावयाचें आहे? कर्णा, आतां मी सांगतों तें ऐक. हे सज्जनश्रेष्ठा, महाबाहो, तूं माझा पालनकर्ता असल्यामुळें मी आज आश्रयसंपन्न झालों आहें. हे पुरुषश्रेष्ठा, सर्वही पांडवांना अथवा इतरही अत्यंत अभ्युदयसंपन्न राजांना तुझ्या षोडशांशाचीही सर यावयाची नाहीं. असो; हे महाधनुर्धरा कर्णा, ज्याप्रमाणें इंद्रानें अदितीचें दर्शन घेतलें होतें, त्याप्रमाणें आतां तूं धृतराष्ट्र आणि कीर्तिमती गांधारी ह्यांचें दर्शन घे.'

असें दुर्योधनानें सांगितल्यानंतर, हे राजा, हस्तिनापुरामध्यें कांहीं ठिकाणीं आनंदसूचक ध्वनि प्रकट होऊं लागला; अनेक लोक पांडवांचे पक्षपाती असल्यामुळें हाहाकार करूं लागले, कित्येक लोक कर्णाची प्रशंसा करूं लागले; कांहीं निंदा करूं लागले व इतर नृपति तटस्थवृत्तीनें स्वस्थ राहिले. असो; हे राजेंद्रा जनमेजया, ह्याप्रमाणें पर्वत, वनें, आकाश, समुद्र, उपवनें, लहानमोठे देश, पत्तनें, नगरें, द्वीपें आणि दलदलीचे प्रदेश ह्यांनीं भरून

गेलेली सर्व पृथ्वी जिंकून घेऊन व तिजवरील भूपतींवर आपला अंमल बसवून आणि त्यांजकडून अक्षय्य असें द्रव्य संपादन करून बऱ्याचशा काळानें तो सूतपुत्र कर्ण दुर्योधनाकडे आला; आणि, हे शत्रुमर्दका राजा जनमेजया, त्या वीरानें गृहामध्यें प्रवेश करून धृतराष्ट्र आणि गांधारी ह्यांचें दर्शन घेतलें. त्या धर्मवेत्त्या नरश्रेष्ठानें पुत्राप्रमाणें त्या उभयतांचे पाय धरिले व धृतराष्ट्रानेंही त्याला प्रेमानें अलिंगन देऊन सोडला. हे भरतकुलोत्पन्ना जनमेजया, तेव्हांपासून राजा दुर्योधन आणि सुबलपुत्र शकुनि हे कर्णाकडून संग्रामामध्यें पांडवांचा पराजय लवकरच होईल असें समजूं लागले.

अध्याय दोनशें पंचावन्नावा.

—:०:—

दुर्योधनाचा राजसूय यज्ञ करण्याचा विचार.

वैशंपायन ह्मणाले:—हे प्रजापालका राजा, ह्याप्रमाणें पृथ्वी जिंकून घेतल्यानंतर शत्रुवीरांचा वध करणारा सूतपुत्र कर्ण दुर्योधनास असें बोलूं लागला.

कर्ण म्हणाला:—हे कुरुकुलोत्पन्ना दुर्योधना, मी जें तुला सांगणार आहें तें तूं ऐकून घे व नंतर, हे शत्रुमर्दना, त्याप्रमाणें सर्व कर. हे नृपश्रेष्ठा वीरा, आज ही सर्व निष्कंटक पृथ्वी तुझी आहे. तेव्हां, ज्यानें शत्रूंचा वध केला आहे असा उदार अंतःकरणाचा इंद्र स्वर्गाचें पालन करितो त्याप्रमाणें तूं हिचें पालन कर.

वैशंपायन म्हणाले:—ह्याप्रमाणें कर्णानें भाषण करितांच पुनरपि राजा दुर्योधन त्याला म्हणाला, 'हे पुरुषश्रेष्ठा, ज्या मजवर तूं अनुरक्त असून माझा साहाय्यकर्ता आणि माझ्या कार्यसिद्धीविषयीं उद्युक्त झालेला आहेस, त्या मला कांहींही दुर्लभ नाहीं. पण माझ्या मनांत एक गोष्ट आहे, ती तूं बरोबर रीतीनें ऐकून घे. कर्णा, पांडवांनीं केलेला राजसूयनामक मोठा आणि उत्कृष्ट यज्ञ अवलोकन केल्यामुळें मलाही तो करण्याची इच्छा उत्पन्न झाली आहे. ह्यास्तव, ती तूं पूर्ण कर.'

ह्याप्रमाणें दुर्योधनानें सांगितल्यानंतर कर्ण त्याला ह्मणाला कीं, 'हे नृपश्रेष्ठा, आज सर्वही भूपति तुझ्या ताब्यांत आहेत. तेव्हां आतां तूं ब्राह्मणश्रेष्ठांना बोलावून आण आणि यथाविधि सर्व साहित्य आणि यज्ञाची साधनें जमा कर. वेदपारंगत अशा ऋत्विजांना बोलावून आण. हे शत्रुमर्दका राजा, ते यथाशास्त्र यज्ञकर्म करूं देत; आणि, हे भरतकुलश्रेष्ठा, विपुल-अन्नपानयुक्त असलेला व अत्यंत वैभवसंपन्न असा हा तुझा राजसूय महायज्ञ चालू होऊं दे.'

राजा जन्मेजया, ह्याप्रमाणें कर्णानें सांगितल्यानंतर दुर्योधनानें आपल्या पुरोहितास आणवून त्यास असें सांगितलें कीं, 'ज्यामध्यें उत्कृष्ट प्रतीची आणि विपुल दक्षिणा आहे असा राजसूयनामक श्रेष्ठ यज्ञ तूं मजसाठी यथाशास्त्र कर.'

पुरोहिताचा दुर्योधनास उपदेश.

ह्यावर त्या ब्राह्मणश्रेष्ठानें उत्तर दिलें कीं, 'हे कौरववर्या नृपश्रेष्ठा, जोंवर युधिष्ठिर जिवंत आहे तोंवर तुझ्या कुलांत हा श्रेष्ठ यज्ञ मला करितां येणें शक्य नाहीं. शिवाय, हे नृपश्रेष्ठा, तुझा दीर्घायुषी पिता धृतराष्ट्र अद्यापि जिवंत आहे; ह्यामुळेंही तूं हा यज्ञ करणें हें शास्त्रविरुद्ध आहे. ह्यास्तव, हे प्रभो राजेंद्रा, राजसूयाच्या तोडीचाच दुसरा एक मोठा यज्ञ आहे तोच तूं कर. हें माझें सांगणें ऐक. हे पृथ्वीपते, आज जे हे पृथ्वीपति तुला कर अर्पण करीत आहेत, ते सर्व कराच्या रूपानें अलंकारमय अथवा साधें सुवर्ण तुला अर्पण

करून देत; आणि, हे भरतकुलोत्पन्ना नृपश्रेष्ठा, त्याचा नांगर करून तूं यज्ञमंडपाची भूमि नांगर; आणि नंतर त्या ठिकाणीं, ज्यामध्यें विपुल अन्नसंतर्पण आहे व जो करण्यास कोणत्याही बाजूनें प्रतिबंध नाहीं असा अत्यंत शुचिर्भूत यज्ञ चालू होऊं दे. हा जो यज्ञ तुजकडून व्हावयाचा त्याचें नांव वैष्णव यज्ञ असें असून तो सज्जनांनीं करण्यास योग्य आहे. हा यज्ञ अनादि श्रीविष्णूवांचून कोणींही केलेला नाहीं. हा महायज्ञ राजसूयनामक श्रेष्ठ यज्ञाशीं टक्कर देऊं शकेल. ह्यास्तव, हे भरतकुलोत्पन्ना, तुझ्या कल्याणासाठीं हा करणें हेंच आम्हांला इष्ट वाटत आहे. कारण, हा यज्ञ निर्विघ्नपणें पार पडून तुझा मनोरथही पूर्ण होईल.'

वैष्णव यज्ञ करण्याचा निश्चय.

ह्याप्रमाणें त्या ब्राह्मणांनीं भाषण केल्यानंतर पृथ्वीपति धृतराष्ट्रपुत्र दुर्योधन कर्ण, शकुनि आणि आपले बंधु ह्यांना ह्मणाला कीं, 'ब्राह्मणांनीं केलेलें हें सर्व भाषण मला निःसंशय इष्ट वाटत आहे. ह्यास्तव, तुह्मांलाही जर हें बरें वाटत नसेल तर विलंब न करितां आपलें मत सांगा.' असें त्यानें भाषण करितांच त्या सर्वांनीं 'हो, असेंच!' असें उत्तर दिलें. तदनंतर राजा दुर्योधनानें अधिकारारूढ लोकांना आज्ञा केली; व सर्वेही शिल्पी लोकांना क्रमाक्रमानें नांगर करण्याविषयीं हुकूम केला. तेव्हां त्यांनीं त्याच्या आज्ञेप्रमाणें सर्व कांहीं केलें.

अध्याय दोनशें छप्पन्नावा.

—:०:—

दुर्योधनाचा वैष्णव यज्ञ.

वैशंपायन ह्मणालेः—तदनंतर श्रेष्ठ श्रेष्ठ शिल्पी, आमात्यवर्य आणि महाज्ञानी विदुर ह्यांनीं धृतराष्ट्रपुत्र दुर्योधनाला 'हे राजा, प्रसंगप्राप्त अशा ह्या श्रेष्ठ यज्ञाची सर्व तयारी झाली असून सुवर्णाचा महामूल्यवान् नांगरही तयार केलेला आहे' असें कळविलें. हे प्रजापालका जनमेजया, हें ऐकून नृपश्रेष्ठ दुर्योधनानें तो श्रेष्ठ यज्ञ सुरू करण्याची आज्ञा केली. तेव्हां तो सर्व गोष्टींनीं संपूर्ण व अत्यंत पवित्र यज्ञ सुरू झाला व गांधारीपुत्र दुर्योधन ह्यानें क्रमाप्रमाणें यथाशास्त्र दीक्षा ग्रहण केली.

ह्यामुळें धृतराष्ट्र, महाकीर्तिसंपन्न विदुर, भीष्म, द्रोण, कृप, कर्ण आणि कीर्तिमती गांधारी ह्यांस आनंद झाला. त्या वेळीं दुर्योधनानें ब्राह्मणांना आणि राजांना निमंत्रण करण्यासाठीं शीघ्रगामी दूत पाठविले. तेव्हां ते आपलीं वाहनें त्वरेनें हांकून ठरल्याप्रमाणें जाऊं लागले. इतक्यांत जाऊं लागलेल्या त्या दूतांपैकीं एकाला दुःशासन ह्मणाला कीं, 'अरे, तूं द्वैतवनांत जा आणि पापिष्ठ पांडवांना व तेथें असणाऱ्या इतर ब्राह्मणांना निमंत्रण कर.' हें ऐकून त्या दूतानें द्वैतवनांत जाऊन सर्वेही पांडवांस नमस्कार करून सांगितलें कीं, 'नृपश्रेष्ठ कुरुकुलधुरंधर महाराज दुर्योधन स्वतःच्या पराक्रमानें विपुल द्रव्य संपादन करून यज्ञ करीत असून त्या ठिकाणीं नाना देशांहून ब्राह्मण आणि राजे जात आहेत. हे राजा, त्या महात्म्या कौरवानेंच मला इकडे पाठविलें आहे. तो प्रजाधिप धृतराष्ट्रपुत्र दुर्योधन आपणांस निमंत्रण करीत आहे; तरी आपण जाऊन त्याच्या अंतःकरणास अभीष्ट असलेला तो यज्ञ अवलोकन करा.' हें दूताचें भाषण श्रवण करून नृपश्रेष्ठ राजा युधिष्ठिर ह्मणाला, 'पूर्वजांच्या कीर्तीची अभिवृद्धि करणारा राजा दुर्योधन हा श्रेष्ठ प्रतीचा यज्ञ करीत आहे ही फार आनंदाची गोष्ट आहे. आह्मी देखील तिकडे येऊं, पण सांप्रत मात्र कोणत्याही प्रकारें

आह्मांस येतां येत नाहीं. कारण, तेरावें वर्ष समाप्त होईतोंपर्यंत आह्मांला आपल्या प्रतिज्ञेचें पालन केलें पाहिजे ' हें धर्मराजाचें भाषण ऐकिल्यानंतर भीम ह्मणाला, ' तेरावें वर्ष समाप्त झाल्यानंतर जेव्हां रणयज्ञामध्यें प्रजाधिपति धर्मराज युधिष्ठिर हा शस्त्रास्त्रांपासून उत्पन्न झालेल्या प्रदीप्त अग्नीमध्यें त्या दुर्योधनाची आहुति देऊं शकेल तेव्हांच तो तिकडे जाईल; आणि तो पांडुपुत्र जेव्हां धृतराष्ट्रपुत्रांवर क्रोधरूपी घृताचा अभिचार करील तेव्हां मीही तिकडे येईन असें तूं जाऊन दुर्योधनाला कळीव.' हे राजा जनमेजया, त्या वेळीं इतर पांडवांनीं कांहींही अप्रिय भाषण केलें नाहीं. पुढें त्या दूतानेंही जाऊन घडलेला सर्व वृत्तान्त धृतराष्ट्रपुत्र दुर्योधन ह्यास निवेदन केला. असो; हे महाभागा जनमेजया, इकडे अनेक देशांचे अधिपति नरश्रेष्ठ राजे आणि ब्राह्मण हे धृतराष्ट्राच्या नगरांत आले. व त्यांचा त्यांच्या योग्यतेनुसार यथासांग व यथाशास्त्र आदरसत्कार झाल्यामुळें अतिशय आनंदित व संतुष्ट होऊन राहिले. त्या वेळीं, हे राजेन्द्रा, सर्व कौरवांनीं वेष्टिलेला धृतराष्ट्र अत्यंत आनंदयुक्त होऊन विदुराला ह्मणाला कीं, ' हे विदुरा, ज्या योगानें यज्ञमंदिरांत सर्वही लोक सुख पावतील व त्यांना अन्न मिळेल अशी व्यवस्था विलंब न लावितां कर.' हे शत्रुमर्दना जनमेजया, हें ऐकून धर्मवेत्त्या विदुरानें सर्वही वर्णांतील लोकांचा त्यांच्या त्यांच्या योग्यतेनुरूप आदरसत्कार केला. त्यानें भक्ष्यें, पेय पदार्थ, अन्नपान, सुगंधि माला आणि नानाप्रकारचीं वस्त्रें त्यांजकडे आनंदपूर्वक नेऊन दिलीं. यज्ञास येणाऱ्या लोकांसाठीं वीर दुर्योधनानें त्यांच्या त्यांच्या योग्यतेनुसार यथाशास्त्र वसतिस्थलें केलेलीं होतीं. असो; यज्ञ समाप्त झाल्यानंतर राजाधिराज दुर्योधनानें हजारों ब्राह्मण व राजे ह्यांचें आल्हादकारक शब्दांनीं गौरव केलें व नानाप्रकारच्या बहुमूल्य वस्तु अर्पण करून सत्कार केला व त्यांना निरोप दिल्यानंतर त्यानें कर्ण आणि शकुनि ह्यांसहवर्तमान हस्तिनापुरांत प्रवेश केला

अध्याय दोनशें सत्तावन्नावा.

—:०:—

दुर्योधनाचा नगरप्रवेश.

वैशंपायन ह्मणाले:—हे महाराजा नृपश्रेष्ठा जनमेजया, धैर्यच्युत न होणारा महाधनुर्धर दुर्योधन नगरामध्यें प्रवेश करूं लागला त्या वेळीं बंदिजन आणि इतर लोकही त्याची स्तुति करूं लागले; व त्याच्यावर भाताच्या लाह्या आणि चंदनाचें चूर्ण उधळून ' हे राजा, तुझा हा यज्ञ निर्विघ्नपणें पार पडला ही आनंदाची गोष्ट होय.' असें म्हणूं लागले. प्रसंगोचित भाषणाचें ज्ञान नसलेले दुसरे कितीएक लोक ' हा तुझा यज्ञ कांहीं युधिष्ठिरानें केलेल्या यज्ञाच्या तोडीचा नाहीं. इतकेंच नव्हे, तर ह्याला त्याच्या षोडशांशाचीही योग्यता यावयाची नाहीं. ' असें ह्मणाले. दुर्योधनाचे हितचिंतक ' हा यज्ञ सर्वांच्याही वर ताण करणारा असून हा केल्यामुळें भरत, मांधाता, नहुष आणि ययाति हे सर्व राजे पवित्र होऊन स्वर्गास गेले आहेत, ' असें बोलूं लागले. ह्या प्रकारचीं आपल्या हितचिंतकांचीं शुभ भाषणें श्रवण करीत करीत तो प्रजाधिपति दुर्योधन नगरामध्यें गेला; आणि, राजा, त्यानें आपल्या मातापितरांच्या आणि कर्ण, द्रोण, कृप व ज्ञानसंपन्न विदुर इत्यादिकांच्या चरणांस वंदन केलें. पुढें कनिष्ठ बंधूंनीं वंदन केल्यानंतर बंधूंस आनंदित करणारा तो दुर्योधन मुख्य आसनावर बसला व त्याचे बंधुही त्याच्या सभोंवतीं बसले. तेव्हां कर्ण उत्थापन देऊन

त्या दुर्योधनास म्हणाला कीं, "हे भरतकुलश्रेष्ठा, हा तुझा महायज्ञ तडीस गेला ही आनंदाची गोष्ट होय. आतां हे नरश्रेष्ठा, ज्याप्रमाणें आज मी तुझें अभिनंदन करीत आहें, त्याचप्रमाणें तूं पांडवांचा वध करून राजसूय यज्ञ केलास म्हणजे पुनरपि मी तुझें अभिनंदन करीन.' हें ऐकून दुर्योधनही त्याला म्हणाला कीं, 'तूं म्हटलेंस तें सत्य आहे. हे नरश्रेष्ठा, ह्या दुष्ट पांडवांचा वध करून राजसूय महायज्ञ केला म्हणजे तूं अशा प्रकारेंच माझा अभ्युदय करशील.' हे महाराजा जनमेजया, ह्याप्रमाणें भाषण करून कर्णास आलिंगन दिल्यानंतर त्या भरतकुलोत्पन्न दुर्योधनास राजसूयसंज्ञक श्रेष्ठ यज्ञाविषयीं काळजी लागून राहिली; व तो नृपश्रेष्ठ आपल्या समीप असणाऱ्या कौरवांस म्हणाला, 'हे कौरवहो, सर्वही पांडवांस ठार करून मी तो विपुलद्रव्यसाध्य राजसूयनामक श्रेष्ठ यज्ञ केव्हां करीन, असें मला झालें आहे.

कर्णाची अर्जुनवधाविषयीं प्रतिज्ञा.

ह्यावर त्याला कर्ण सांगूं लागला कीं, 'हे नृपश्रेष्ठा, ऐक. जोंवर अर्जुनाला ठार केला नाहीं तोंवर मी पादक्षालन करणार नाहीं, मांसभक्षण करणार नाहीं, मद्यप्राशन न करण्याचा नियम करीन व कोणींही याचना केली तर त्यास 'नाहीं' असें म्हणणार नाहीं.' ह्याप्रमाणें कर्णानें संग्रामामध्यें अर्जुनास ठार करण्याची प्रतिज्ञा केल्यामुळें महाधनुर्धर महारथी धृतराष्ट्रपुत्र मोठ्यानें आनंदघोष करूं लागले व आतां आपण पांडवांना खास जिंकलेंच असें समजूं लागले. असो; पुढें सर्व नरश्रेष्ठांची रवानगी करून, दुर्योधनानेंही—ज्याप्रमाणें कुबेरानें चैत्ररथनामक उपवनामध्यें प्रवेश करावा त्याप्रमाणें गृहामध्यें प्रवेश केला. नंतर, हे भरतकुलोत्पन्ना जनमेजया, ते सर्व महाधनुर्धरही आपापल्या घरीं निघून गेले.

युधिष्ठिराच्या कल्पना.

इकडे दुर्योधनाच्या दूतानें केलेल्या भाषणानें अंतःकरणांत चळवळ उडून गेल्यामुळें पांडव एकसारखे त्या गोष्टीचाच विचार करूं लागले व त्यामुळें त्यांना कोणत्याही गोष्टीपासून सुख होईनासें झालें. इतक्यांत हे राजेंद्रा, हेरांनीं येऊन कर्णानें अर्जुनाचा वध करण्याची प्रतिज्ञा केल्याचा वृत्तान्त कळविला. तो ऐकतांच, हे प्रजाधिपते, युधिष्ठिर अत्यंत उद्विग्न होऊन गेला व कर्णाचें कवच अभेद्य असून त्याचा पराक्रमही मोठा विलक्षण आहे असें वाटूं लागल्यामुळें व स्वतःच्या आत्यंतिक क्लेशांचें स्मरण झाल्यामुळें त्याला शांति मिळेनाशी झाली. ह्याप्रमाणें चिंतेनें व्याप्त होऊन गेल्यामुळें त्या महात्म्याच्या अंतःकरणांत, आपण अनेक हिंस्र पशु आणि मृग ह्यांनीं व्याप्त असलेलें द्वैतवन सोडून गेलों आहों; संग्रामामध्यें चमकणाऱ्या कर्णाचें दुर्योधनास साहाय्य मिळालें असून तो प्रत्यहीं भूपतींचें प्रिय करण्याविषयीं प्रवृत्त होऊन आपले वीर बंधु, भीष्म, द्रोण आणि कृप ह्यांच्या सहवासांत राहून पृथ्वीचें पालन करीत आहे; आणि हे शत्रुतापना राजा जनमेजया, 'दान आणि उपभोग हेंच द्रव्याचें फळ होय' असा मनामध्यें निश्चय करून त्या वीर दुर्योधनानें विपुलदक्षिणासंपन्न असणारे यज्ञ करून ब्राह्मणश्रेष्ठांचा बहुमान केला आहे, व आपल्या बंधूंचेंही प्रिय केलें आहे' अशा कल्पना येऊं लागल्या.

मृगस्वप्नोद्भवपर्व.

अध्याय दोनशें अठ्ठावन्नावा.

—:०:—

मृगांची प्रार्थना व पांडवांचा द्वैतवनत्याग.

जनमेजय ह्मणाला:— हे भगवन्, दुर्योधनास गंधर्वांपासून सोडविल्यानंतर महाबलाढ्य पांडुपुत्रांनीं त्या वनामध्यें काय केलें हें मला कथन करा.

वैशंपायन ह्मणाले:—पुढें रात्रीं त्या द्वैतवनांत कुंतीपुत्र युधिष्ठिर निजला असतां दुःखाश्रु येऊं लागल्यामुळें कंठ दाटून आलेले कांहीं हरिण त्याच्या स्वप्नांत आले. त्याच्या शरीरास कंप सुटला असून त्यांनीं हात जोडले आहेत असें पाहतांच राजेन्द्र युधिष्ठिर त्यांना ह्मणाला कीं, ' तुह्मांला जें कांहीं बोलावयाची इच्छा असेल तें बोला. तुह्मांला काय हवें आहे ? ' ह्याप्रमाणें कीर्तिसंपन्न कुन्तीपुत्र युधिष्ठिरानें भाषण केल्यानंतर, पांडवांनीं वध करून अवशिष्ट राहिलेले ते मृग बोलूं लागले. ते ह्मणाले, " हे भरतकुलोत्पन्ना ! आम्ही तुमच्या हातून वध होऊन अवशिष्ट राहिलेले द्वैतवनवासी मृग आहों. हे महाराजा, आमचा समूळ नाश न व्हावा एतदर्थ आपण आतां आपलें वसतिस्थान बदला. आपण सर्वही बंधु शूर आणि अस्त्रविद्येमध्यें निष्णात आहां; ह्यामुळें आम्हां वनवासी मृगांचे कळप आतां थोडेच अवशिष्ट राहिले आहेत. ह्यास्तव, हे महाज्ञानी राजेंद्रा युधिष्ठिरा,त्यांपैकीं बीजरूपानें वास्तव्य करणाऱ्या आमची आतां आपल्या अनुग्रहानें अभिवृद्धि होवो अशी आह्मी प्रार्थना करितों. " हें ऐकून केवळ बीजरूपानें अवशिष्ट राहिलेल्या व भयभीत होऊन थरथरां कांपूं लागलेल्या त्या मृगांस अवलोकन करितांच, सर्व प्राण्यांचें हित करण्यामध्यें आसक्त असलेला धर्मराज युधिष्ठिर अत्यंत दुःखाकुल झाला; व ' ठीक आहे. जसें तुह्मी सांगत आहां त्याप्रमाणें करीन. ' असें त्यांना ह्मणाला. इतकें झाल्यानंतर रात्रीच्या शेवटीं जागा झाल्यावर त्या मृगांविषयीं दयायुक्त होऊन त्यानें आपल्या सर्व बंधूंना " राजा, तुझें कल्याण असो. आतां आह्मी केवळ बीजभूत अवशिष्ट आहों. तेव्हां आम्हांवर दया कर. " असें वध होऊन अवशिष्ट राहिलेल्या मृगांनीं रात्रीं स्वप्नांत येऊन निवेदन केल्याचा वृत्तान्त कळविला. तेव्हां ते ह्मणाले, " खरेंच. आह्मीं ह्या वनचरांवर दया केली पाहिजे. कारण आज एक वर्ष आठ महिने झाले, आह्मीं ह्यांचाच उपयोग करीत आहों. तेव्हां आतां पुनरपि विपुलमृगसंपन्न व मरुभूमीचें केवळ मस्तकच असें जें रम्य आणि श्रेष्ठ काम्यकवन तृणबिंदुनामक सरोवराच्या जवळ आहे तेथेंच आपण अवशिष्ट राहिलेले दिवस संपेतोंपर्यंत विहार करीत आनंदानें राहूं. " हे राजा, असा विचार करून त्या धर्मनिष्ठ सर्वही पांडवांनीं तेथून सत्वर प्रयाण केलें. तेव्हां त्या द्वैतवनामध्यें जे त्यांच्या सहवासास होते ते सर्वही ब्राह्मण त्यांच्याबरोबर असून इंद्रसेनादिक सेवक त्यांच्या पाठीमागून चालले होते. ह्याप्रमाणें तेथून निघाल्यानंतर उत्कृष्ट प्रकारचे भक्ष्य पदार्थ आणि शुद्ध जल ह्यांनीं युक्त असणाऱ्या अशा काम्यकवनाकडे जाणाऱ्या मार्गानें जातां जातां, ज्यामध्यें तपश्चर्या सुरू आहे असें पवित्र व मुनिजनांच्या आश्रमांनीं युक्त असलेलें काम्यकवन त्यांच्या दृष्टीस पडलें. तेव्हां ज्याप्रमाणें पुण्यसंपन्न लोक स्वर्गामध्यें प्रवेश करितात त्याप्रमाणें ह्या ब्राह्मणश्रेष्ठांनीं वेष्टित असलेल्या भरतकुलश्रेष्ठ पांडवांनीं त्या वेळीं त्या अरण्यामध्यें प्रवेश केला.

श्रीहिद्रौणिकपर्व.

अध्याय दोनशें एकोणसाठावा.

—:०:—

युधिष्ठिराची अस्वस्थता.

वैशंपायन ह्मणालेः—हे भरतकुलश्रेष्ठा जनमेजया, वनामध्यें वास्तव्य करीत असतां त्या महात्म्या पांडवांचीं अकरा वर्षें मोठ्या कष्टानें निघून गेलीं. त्या वेळीं सुखोपभोगास योग्य असणाऱ्या त्या पांडवांना जरी फलमूलादिकांचा आहार करावा लागत असे, तरीही जें प्रसंगानें प्राप्त होईल तेंच उत्कृष्ट प्रकारचें सुख होय असा विचार करून त्या पुरुषश्रेष्ठांनीं सर्व दुःख सहन केलें. महाबाहु राजर्षि युधिष्ठिर ह्याला मात्र, आपल्या अपराधामुळेंच आपल्या बंधूंस अत्यंत कष्ट भोगावे लागत आहेत असें एकसारखें मनांत येत असल्यामुळें हृदयामध्यें जणू बाणांचीं टोंकेंच खुपसलीं आहेत अशी स्थिति होऊन सुखानें झोंपही येत नसे. द्यूतकर्माचें तें दुष्ट स्वरूप त्या वेळीं एकसारखें त्याच्या डोळ्यांपुढें उभें राहूं लागलें; कर्णाच्या कर्णकठोर भाषणाचें त्याला स्मरण होऊं लागलें; व ह्मणूनच अंतःकरणामध्यें कोपरूपी प्रचंड विष धारण करणारा तो पांडुपुत्र युधिष्ठिर दीन होऊन केवळ सुस्कारे टाकूं लागला. अर्जुन, नकुलसहदेव, कीर्तिसंपन्न द्रौपदी आणि सर्वांमध्यें उत्कृष्ट प्रकारचा बलाढ्य महातेजस्वी भीम ह्या सर्वांनीं केवल युधिष्ठिराकडे दृष्टि देऊन तें आत्यंतिक दुःख सहन केलें. पुढें आतां आपल्या दुःखाचे थोडेच दिवस राहिले आहेत असें वाटून ते उत्साहसूचक आणि क्रोधसूचक आचरणें करूं लागले ह्यामुळें त्यांचें रूपांतरच झालें आहे किंवा काय असें वाटूं लागलें.

पांडवांस व्यासांचा उपदेश.

ह्याप्रमाणें कांहीं काळ लोटल्यानंतर महायोगी सत्यवतीपुत्र व्यास पांडवांस भेटावयासाठीं आले. ते येत आहेत असें पाहतांच कुंतीपुत्र युधिष्ठिरानें सामोरें जाऊन त्या महात्म्याचें यथाविधि स्वागत केलें व प्रणाम करून त्यांना संतुष्ट करीत तो जितेंद्रिय पांडुपुत्र ते बसल्यानंतर सेवा करण्याच्या इच्छेनें त्यांच्या जवळच बसला, ते आपले पौत्र वनामध्यें वन्य आहारावर उपजीविका करीत राहिल्यामुळें कृश होऊन गेले आहेत असें पाहून व्यासमुनीचा कंठ अश्रूंच्या योगानें दाटून आला व सद्गदित होऊन ते अनुग्रह करण्याच्या इच्छेनें भाषण करूं लागले. ते ह्मणाले, " हे महाबाहो धार्मिकश्रेष्ठा युधिष्ठिरा, ऐक. अरे, तपश्चर्या केल्यावांचून ह्या लोकामध्यें मनुष्यांना विपुल सुखाची प्राप्ति होत नाहीं. सुख आणि दुःख ह्या जोडीची मनुष्याला क्रमानें प्राप्ति होत असते. हे पुरुषश्रेष्ठा, कोणाही मनुष्याला अमर्यादित अशा सुखाची प्राप्ति होत नाहीं व ह्मणूनच सद्विचारसंपन्न ज्ञानी पुरुष प्रत्येक वस्तूला उदय आणि अस्त हे असतातच असें समजून सुखप्राप्तीबद्दल आनंदही मानीत नाहींत व दुःखप्राप्तीसंबंधानें शोकही करीत नाहींत. मनुष्यांवर जर सुखाचा प्रसंग आला तर तें त्यांनीं भोगलें पाहिजे; व दुःख ओढवलें तरी तेंही सहन केलें पाहिजे. मनुष्यानें धान्यें पेरणाऱ्या पुरुषाप्रमाणें जें जें ज्या ज्या वेळीं प्राप्त होईल त्याचा त्याचा अवलंब करीत असावें. हे भरतकुलोत्पन्ना युधिष्ठिरा, तपाहून श्रेष्ठ असें दुसरें कांहींही नाहीं; तपाच्या योगानेंच परब्रह्माची प्राप्ति होते. सारांश, ज्याची तपाच्या योगानें प्राप्ति होत नाहीं असें कांहीं नाहीं, हें तूं समज. हे महाराजा, सत्य, सरळपणा, क्रोधाचा अभाव, आपण संपादन केलेल्या

द्रव्याचा अंश सर्वांनाही देणें, सुखदुःखादि द्वंद्वें सहन करणें, शांति, निर्मत्सरपणा, हिंसेचा अभाव, शुचिर्भूतपणा आणि इंद्रियनिग्रह हीं कर्मे सदाचारी मनुष्यास पवित्र करणारीं आहेत. ज्या मूर्खांचें प्रेम केवळ अधर्मावर असेल त्यांना केवळ तिर्यग्गतीचा अवलंब करावा लागतो व त्या कष्टदायक योनींमध्यें जन्म पावल्यानंतर त्यांना सुखप्राप्ति होत नाहीं. जें कर्म इहलोकीं करावें त्याच्याच फलाचा परलोकीं उपभोग घ्यावा लागतो. ह्यास्तव, मनुष्यानें आपलें शरीर तपश्चर्या आणि नियम ह्यांनीं संपन्न असें करावें. हे राजा, दान करण्याचा समय प्राप्त झाला ह्मणजे निर्मत्सर होऊन आनंदित अंतःकरणानें प्रणाम व सत्कार करून ब्राह्मणांना यथाशक्ति दान करावें. सत्यवादी मनुष्याला दीर्घायुष्याची प्राप्ति होते; सरलतेनें वागणाऱ्यास आयास होत नाहींत; क्रोध आणि मत्सर हीं न करणाऱ्यास अत्यंत सुखप्राप्ति होते; सुखदुःखादि द्वंद्वें सहन करून सदोदित शांतिनिष्ठ होऊन राहिलेल्या पुरुषास मुळींच क्लेश होत नाहींत; सुखदुःखादि द्वंद्वें सहन करणाऱ्या मनुष्यास आपली संपत्ति शत्रूकडे गेली आहे असें दिसून आलें तरीही ताप होत नाहीं; आपल्या संपत्तीमध्यें दुसऱ्यांचाही विभाग आहे असें समजणारा व दान करणारा मनुष्य सुखी आणि भोगसंपन्न होतो; हिंसा न करणारा मनुष्य अत्यंत निरोगी होतो; संमाननीय लोकांचा संमान करणारा मनुष्य मोठ्या कुलामध्यें जन्म पावतो; आणि जितेंद्रिय पुरुषास दुःखाचा केव्हांही संपर्क होत नाहीं. सारांश, ज्या मनुष्याच्या बुद्धीची प्रवृत्ति शुभ कर्माकडे असेल, तो मनुष्य जरी मरण पावला, तरीही त्या सद्विचारामुळें अन्य जन्मींही त्याला उत्कृष्ट प्रकारचीच बुद्धि होते.

दान आणि तप ह्यांच्या गौरवागौरवाविषयीं विचार.

युधिष्ठिर ह्मणालाः—हे महामुने भगवन्, दानधर्म अथवा तप ह्यांपैकीं परलोकीं अधिक उपयोगीं पडणारें असें काय आहे ? आणि आचरण करण्यास अशक्य असें काय आहे ?

व्यास ह्मणालेः—बा युधिष्ठिरा, ह्या भूतलावर दानाहून दुष्कर असें दुसरें कांहींही नाहीं. प्रत्येक मनुष्याला द्रव्याविषयींची मोठी आशा असते आणि तें तर कष्टानें मिळत असतें. हे महामते, धैर्यसंपन्न लोक द्रव्यप्राप्तीसाठीं आपल्या प्रिय अशा प्राणांचीही उपेक्षा करून समुद्र किंवा अरण्य ह्यांमध्यें प्रवेश करितात; कित्येक कृषि आणि पशुपालन ह्या कर्मांचा अंगीकार करितात; आणि कित्येक तर द्रव्याच्या अभिलाषामुळें दास बनून जातात. सारांश, द्रव्य हें कष्टानें प्राप्त होणारें असल्यामुळें त्याचा त्याग करणें अत्यंत कठीण आहे. दानाहून दुसरी करितां येण्यास अशक्य अशी गोष्ट कोणतीही नाहीं. ह्मणूनच दान हें मला संमत आहे. मात्र तें करितांना 'न्यायानें संपादन केलेल्या द्रव्याचें योग्य वेळीं व सत्पात्र अशा सज्जनास दान केलें पाहिजे.' हा दानधर्मासंबंधीं विशेष लक्ष्यांत ठेविला पाहिजे. अन्यायानें संपादन केलेल्या द्रव्याच्या योगानें जो दानधर्म केला जातो, तो दानकर्त्याचें मोठ्या संकटापासून संरक्षण करीत नाहीं. युधिष्ठिरा, योग्य वेळीं आणि शुद्ध अंतःकरणानें सत्पात्रीं थोडें दान केलें तरीही तें परलोकीं अनंतफलदायक होतें असें सांगितलेलें आहे. ह्याविषयीं एक पूर्वीचा दृष्टांत सांगत असतात. ह्या दृष्टांतांत एक द्रोण[1]भर भाताचें दान केल्यामुळें मुद्गलास काय फल मिळालें हें सांगितलेलें आहे.

१ द्रोण=आदमण.

अध्याय दोनशें साठावा.

—:०:—

मुद्गलाचा दानधर्म.

युधिष्ठिर ह्मणालाः—हे भगवन्, त्या महात्म्या मुद्गलानें द्रोणभर व्रीहींचें दान कसें केलें, कोणाला केलें आणि कोणत्या प्रकारच्या विधीनें केलें हें मला आपण कथन करा. हे भगवन्, प्रत्यक्ष धर्माची मूर्तिच अशा आपणाला ज्याच्या आचरणाच्या योगानें संतोष होत असेल त्या धर्मनिष्ठ पुरुषाचें जन्म सफल होय असें मी समजतों.

व्यास ह्मणालेः—हे राजा, पूर्वी सत्यवादी, निर्मत्सर, जितेंद्रिय आणि धर्मात्मा असा मुद्गलनामक मुनि शिलोञ्छवृत्तीनें[१] कुरुक्षेत्रामध्यें रहात होता. तो नियमानें अतिथींचा सत्कार करणारा, कर्मनिष्ठ आणि कपोतवृत्तीचें अवलंबन करून—स्वल्प संग्रह करून—राहणारा महातपस्वी इष्टिकृतनांवाचें सत्र करूं लागला व स्त्रीपुत्रांसहवर्तमान पंधरा दिवसांतून एकदां आहार करूं लागून कपोतवृत्तीनें तो पंधरा दिवसांत एक द्रोणभर भात मिळवूं लागला. त्या वेळीं दर्शपौर्णमास करीत देवता आणि अतिथि ह्यांजकडे उपयोग करून अवशिष्ट राहील तेवढ्याच अन्नानें तो निर्मत्सरपणें शरीरयात्रा चालवीत असे. हे महाराजा, प्रत्येक पर्वदिवशीं देवांसहवर्तमान साक्षात् त्रिभुवनाधिपति इंद्र त्यानें अर्पण केलेला हविर्भाग ग्रहण करीत असे. ह्याप्रमाणें मुनिवृत्तीनें वागणारा तो ब्राह्मण दर्शपूर्णमास करून अत्यंत आनंदित अंतःकरणानें अतिथींना अन्नदान करीत असे. तो निर्मत्सर महात्मा त्या द्रोणभर भाताचे केलेलें तें अन्न अर्पण करूं लागला, ह्मणजे अवशिष्ट राहिलेलें अन्न अतिथि दिसतांच वाढूं लागे आणि ज्ञानसंपन्न असे शेंकडों ब्राह्मण तें भक्षण करीत असत. कारण, त्या मुनीचा तो दानधर्म शुचिर्भूतपणें घडत असल्यामुळें त्या अन्नाची अभिवृद्धि होत असे.

दुर्वासकृत मुद्गलसत्त्वपरीक्षण व अनुग्रह.

हे राजा, सदाचारी आणि धर्मनिष्ठ अशा त्या मुद्गलाचें नांव दिगंबर अशा दुर्वास मुनींच्या कानांवर गेलें, तेव्हां तेही त्याजकडे आले. हे पांडवा, त्यांनीं उन्मत्ताप्रमाणें अनियामित वेष धारण केलेला होता; त्यांच्या मस्तकास केश नव्हते व ते नानाप्रकारचे कर्णकठोर शब्द उच्चारीत होते. ह्याप्रमाणें मुद्गलाजवळ गेल्यानंतर 'हे द्विजश्रेष्ठा, मी अन्नाच्या इच्छेनें तुजकडे आलों आहें असें समज.' असें त्यांनीं त्यास ह्मटलें. तेव्हां अतिथीचा सत्कार करण्याचें व्रतच असलेल्या मुद्गलानें 'आपलें स्वागत असो.' असें ह्मणून त्यांना उत्कृष्ट प्रकारचें पाद्य आणि आचमनीय दिलें; व नंतर, क्षुधाक्रांत झालेल्या व उन्मत्ताचें स्वरूप धारण केलेल्या त्या दुर्वासमुनीस त्या नियमनिष्ठ मुद्गलानें अत्यंत श्रद्धापूर्वक अन्न अर्पण केलें. त्या वेळीं तें चवदार असलेलें सर्वही अन्न उन्मत्ताचें स्वरूप धारण करणाऱ्या एकट्या क्षुधेनें आक्रांत झालेल्या मुनीनें भक्षण केलें व मुद्गलानेंही त्याला तें वाढलें. ह्याप्रमाणें सर्व अन्न भक्षण केल्यानंतर आपल्या उच्छिष्ट अन्नानें शरीर माखून ते आल्या मार्गानें निघून गेले. ह्याप्रमाणें दुसऱ्या दिवशींही भोजनाचा समय प्राप्त होतांच दुर्वासमुनींनीं येऊन उञ्छवृत्तीनें राहणाऱ्या त्या ब्राह्मणाचें सर्वही अन्न भक्षण करून टाकिलें. ह्यामुळें भोजन न मिळून तो मुनि पुनरपि मार्गावर धान्याचे कण शोधूं लागला; क्षुधेमुळें मुद्गलास कोणत्याही प्रका-

१ मार्गावर पडलेले धान्याचे कण वेचून घेऊन त्यांजवर उपजीविका करणें ह्यास उञ्छवृत्ति; आणि तशाच प्रकारचीं कणसें वगैरे जमा करून उपजीविका करणें ह्याला शिलवृत्ति असें ह्मणतात.

रचा विकार होऊं शकला नाहीं. तो ब्राह्मणश्रेष्ठ जरी स्त्रीपुत्रांसहवर्तमान उञ्छवृत्तीनें रहात होता तरीही दुर्वासांच्या ह्या कृत्यामुळें त्याच्या अंतःकरणांत क्रोधाचा, मत्सराचा अथवा अनादराचा मुळींच प्रवेश झाला नाहीं व तो गडबडूनही गेला नाहीं. असो; अशा रीतीनें कृतनिश्चय झालेले दुर्वास मुनि उञ्छवृत्तीनें राहणाऱ्या त्या मुनिश्रेष्ठाकडे सहादां अगदीं वेळच्यावेळीं आले. तथापि त्याच्या अंतःकरणास कोणत्याही प्रकारचा विकार झाला आहे असें त्यांस दिसून आलें नाहीं. इतकेंच नव्हे, तर ज्याची सत्त्वशुद्धि झाली आहे अशा त्या मुनीचें अंतःकरण केवळ निर्मल आहे असेंही त्यांच्या दृष्टोत्पत्तीस आलें. ह्यामुळें संतुष्ट होऊन ते मुद्गलमुनीस ह्मणाले कीं, "ह्या लोकांमध्यें तुजसारखा निर्मत्सर असा दाता नाहीं. क्षुधा ही धर्माला आणि चेतनेला दूर घालवून देऊन धैर्य हरण करते. रसाकडे धाव घेणें हा जिव्हेचा स्वभाव असल्यामुळें ती प्राण्यांच्या अंतःकरणास तिकडे खेंचीत असते. आहार हेंच प्राण्यांच्या अस्तित्वाचें कारण असून मन हें निग्रह करण्यास अत्यंत कठीण व चंचल आहे. मनाची आणि इंद्रियांची एकाग्रता होणें हेंच तप होय असा सिद्धान्त आहे. श्रमानें संपादन केलेल्या द्रव्याचा त्याग करणें हेंही कष्टदायक आहे. तथापि, हे साधो, तूं शुद्ध अंतःकरणानें तें सर्वही यथायोग्य घडवून आणिलें आहेस. तुझा समागम झाल्यामुळें आम्ही प्रसन्न झालों असून तूं आह्मांवर अनुग्रह केल्यासारखा झाला आहे. इंद्रियनिग्रह, धैर्य, स्वसंपादित द्रव्यांमध्यें इतरांसही विभाग देणें, सुखदुःखादिक द्वंद्वें सहन करणें, शांति, दया, सत्य आणि धर्म हीं सर्वही तुझ्या ठिकाणीं वास्तव्य करीत आहेत. तूं सत्कर्मांच्या योगानें स्वर्गादि लोक हस्तगत केलेले आहेस व ह्मणूनच तुला श्रेष्ठ अशा गतीची प्राप्ति झालेली आहे. वाहवारे तुझें दान! हे सदाचारनिष्ठा, तुजसंबंधानें स्वर्गवासी देवांनीं अशी दवंडी पिटविली आहे कीं, तूं शरीरासहवर्तमान स्वर्गास जाणार!"

देवदूताचें आगमन व त्यास मुद्गलाचा प्रश्न.

ह्याप्रमाणें दुर्वासमुनि भाषण करीत आहेत तोंच देवदूत विमान घेऊन मुद्गलमुनीकडे आला. त्या विमानास हंस, सारस इत्यादिक पक्षी जोडले असून तें लहान लहान घांटांच्या मालिकांनीं शृंगारलेलें, दिव्य, सुगंधयुक्त, इच्छेनुरूप गमन करणारें आणि चित्रविचित्र वर्णाचें होतें. तेथें येतांच तो देवदूत ब्रह्मर्षि मुद्गल ह्यास ह्मणाला कीं, 'हे मुने तुला उत्कृष्ट प्रकारची सिद्धि प्राप्त झाली आहे. ह्यास्तव, आपल्या कर्माच्या योगानें संपादन केलेल्या ह्या विमानामध्यें तूं आरोहण कर.' ह्याप्रमाणें तो देवदूत भाषण करूं लागला असतां मुद्गलमुनि त्यास ह्मणाला कीं, 'हे देवदूता, स्वर्गामध्यें वास्तव्य करणाऱ्या लोकांचे गुण तुझ्या तोंडून ऐकावे अशी माझी इच्छा आहे. त्या ठिकाणी वास्तव्य करणाऱ्या लोकांचे गुण कोणते? तप कोणत्या प्रकारचें असतें? निश्चय कोणत्या प्रकारचा असतो? सुख काय असतें? आणि दोष कोणता असतो? सज्जनांची मैत्री सात पदें उच्चारल्यानें होते असें ह्मणतात; व ह्मणूनच, हे प्रभो मित्रत्वाचें नातें पुढें करून मी तुला हा प्रश्न करीत आहें. ह्यास्तव, तूं निःशंकपणें ह्यांतील खरें तत्त्व आणि त्यांपैकीं मजला हितकारक असणाऱ्या गोष्टी कथन कर. ह्मणजे तें ऐकून मी तुझ्या सांगण्यावरून काय तो निश्चय ठरवीन.'

अध्याय दोनशें एकसष्टावा.

—:०:—

स्वर्गाचे गुणदोष.

देवदूत ह्मणालाः—हे महर्षे, तुझे विचार फार श्रेष्ठ आहेत. कारण, तूं बहुमान्य स्वर्गाची प्राप्ति झाली असतांही अनभिज्ञ मनुष्याप्रमाणें विचारच करीत आहेस. स्वर्गलोक हा वर असून त्यासच स्वर् अशी संज्ञा आहे. हे मुने, हा लोक ऊर्ध्व-भागीं असून तो ब्रह्मप्राप्तीचा मार्ग आहे. ह्या ठिकाणीं सदोदित विमानांचा संचार असतो. मुद्गला, ज्यांनीं तप अथवा महायज्ञ केले नाहीत ते असत्यवादी आणि नास्तिक हे त्या लोकीं गमन करूं शकत नाहीत. तर, जे धर्मात्मे, जितेंद्रिय, शांतिसंपन्न, सुखदुःखादि द्वंद्वें सहन करणारे, निर्मत्सर आणि दान-धर्मनिष्ठ असतात ते व संग्राममध्यें मृत झालेले शूर हेच त्या ठिकाणीं जातात. शमदमादिक उत्कृष्ट प्रकारच्या धर्मानें आचरण करणाऱ्या पुरुषांस त्या ठिकाणी सदाचारी लोकांस मिळ-णारी सद्गति मिळते. मौद्गल्या, साध्य, विश्वेदेव, महर्षि, याम, धाम, गंधर्व आणि अप्सरा ह्या देवसमुदायांचे अभीष्ट वस्तूंनीं पूर्ण असलेले निरनिराळे अनेक तेजोमय उत्कृष्ट लोक त्या ठिकाणी आहेत. मुद्गला, तेथें तेहतीस हजार योजनें उंच असलेला मेरु पर्वत असून त्यांवर देवांची नंदनादिक पवित्र उपवनें व पुण्यकर्मे करणाऱ्या लोकांची विहारस्थानें आहेत. त्या ठिकाणीं क्षुधा, तृषा, ग्लानि, शीत, उष्ण आणि भीति ही नसून बीभत्स व अशुभ असेंही कांही नाहीं. हे मुने, त्या ठिकाणीं चोहोंकडे चित्ताकर्षक सुगंध, सुखकारक स्पर्श असलेले पदार्थ आणि श्रवणेंद्रिय व अंतःकरण ह्यांस आकर्षण करून घेणारे शब्द असून शोक, जरा, आयास अथवा विलाप हीं मुळींच नाहींत. हे मुने, स्वतःचें सत्कर्मच ज्याच्या प्राप्तीस कारणी-भूत आहे अशा त्या स्वर्गलोकाचें स्वरूप अशा प्रकारचें आहे. पुण्यकर्माच्याच योगानें त्या ठिकाणीं उत्पन्न होणाऱ्या लोकांचीं शरीरें कर्मजन्य असून तीं तेजोमय असतात; मातापितरांपासून निर्माण झालेलीं नसतात. त्या पुरुषांस धर्म, दुर्गंध आणि मूत्रपुरीष हीं नसतात; त्यांच्या वस्त्रांना मळाचा संपर्क होत नाहीं व त्यांच्या दिव्यगंधसम्पन्न सुंदर माळा म्लान होऊन जात नाहींत. हे ब्रह्मनिष्ठा, त्यांना अशाच प्रकारच्या विमा-नाचीही प्राप्ति होते. हे महामुने, ईर्ष्या, शोक आणि ग्लानि ह्यांपासून दूर असलेले व मोह आणि मात्सर्य ह्यांनीं रहित असणारे स्वर्गसंपादक लोक त्या ठिकाणीं सुखानें वास्तव्य करीत असतात. हे मुनिश्रेष्ठा, तशा प्रकारच्या पुरुषांस मिळणारे दिव्यगुणसंपन्न असणारे लोक त्या लोकामध्यें वर वर असून, हे ब्रह्मनिष्ठा, आपल्या शुभ कर्मांच्या योगानें पवित्र झालेले ऋषि जेथें गमन करितात, ते तेजोमय ब्राह्मणसंज्ञक शुभ लोक त्यांमध्यें प्रथम आहेत. स्वर्गलोकांत ऋभुनामक दुसऱ्या देवता आहेत. ह्या देवतांचें आराधन इतर देवता करीत असतात. कारण, ह्या देवांच्याही देवता आहेत. त्यांचे लोक अतिशय पुढें आहेत ते लोक श्रेष्ठ प्रकारचे असून स्वयं-प्रकाश असल्यामुळें चमकणारे व मनोरथ पूर्ण करणारे आहेत. त्यांना स्त्रियांकडून होणारा ताप अथवा लोकांच्या ऐश्वर्यासंबंधीं मत्सर ही नसतात. ते आहुतीवरही उपजीविका करीत नाहींत अथवा अमृतही प्राशन करीत नाहींत. त्यांचीं शरीरें जरी अनिर्वचनीय आणि दिव्य आहेत तरी तीं स्थूल नसतात ते सनातन देवाधिदेव जरी सुखांत आहेत तरी सुखाचा अभिलाष करीत नाहींत; व कल्पाची परिवृत्ति झाली तरीही परिवर्तन

पावत नाहींत. मग त्यांना जरा अथवा मृत्यु कोठून असणार? हे मुने, त्यांना हर्ष,प्रीति,सुख, दुःख, राग आणि द्वेष हीं असत नाहींत. मौद्गल्या, देव देखील ह्या श्रेष्ठ गतीचा- ह्या लोकांचा अभिलाष करीत असतात. पण तें अत्युत्कृष्ट अशा सिद्धीचेंच फल असल्यानें विषसुखांत पडलेल्या लोकांस मिळणें अशक्य आहे. श्रेष्ठ प्रतीच्या नियमांचें आचरण केल्यानें अथवा यथाविधि दानें दिल्यानें ज्ञानसम्पन्न मनुष्यांस ज्यांच्या लोकांची प्राप्ति होते असे हे देव तेहतीस आहेत. असो; हें दानाचें फल तुला सुखानें प्राप्त झालेलें आहे. ह्यास्तव, तपश्चर्येच्या योगानें ज्याची कांति उज्ज्वल झाली आहे असा तूं पुण्याच्या योगानें संपादन केलेल्या ह्या गतीचा उपभोग घे. हे विप्रा, येथवर जें तुला सांगितलें तें स्वर्गसुख होय. अशा प्रकारचे लोक अनेक आहेत. ह्याप्रमाणें मीं तुला स्वर्गाचे गुण सांगितले; आतां दोषही सांगतों, ऐक. स्वर्गामध्यें आपण केलेल्या कर्मांच्या फलाचाच उपभोग घेतला जातो; दुसरें कर्म केलें जात नाहीं. सारांश, त्या ठिकाणी मूळ भांडवलाचीच मोड करून निर्वाह करावा लागतो आणि त्याच्या शेवटीं पतन पावावें लागतें. हा दोष होय असें माझें मत आहे. ज्यांचें अंतःकरण सुखानें वेरून सोडलें आहे अशा लोकांचें पतन होणें, असंतुष्टता, दुसऱ्यांचें उज्ज्वल ऐश्वर्य अवलोकन करून अंतकरणास ताप होणें ह्या गोष्टी स्वर्गामध्यें वास्तव्य करणाऱ्या लोकांना लागलेल्या असतात हें अतिशय वाईट आहे. स्वर्गभ्रष्ट होणाऱ्या प्राण्यांचें ज्ञान नष्ट होऊं लागतें, त्यांना मलाचा संपर्क होतो आणि माळा म्लान होऊं लागतात. ह्मणूनच स्वर्गभ्रष्ट होऊं लागलेल्या प्राण्याला माला म्लान झाल्या कीं भीति वाटूं लागते. मौद्गल्या, हे भयंकर दोष ब्रह्मलोकापर्यंतचे जे एकंदर लोक आहेत त्या सर्वांमध्येंही आहेत. पुण्यसंपन्न लोकांसंबंधानें स्वर्गांत अयुतावधि चांगल्याही गोष्टी असतात. हे मुने, स्वर्गभ्रष्ट होणाऱ्या लोकांमध्यें हा एक श्रेष्ठ गुण असतो की, शुभकर्मांच्या संस्कारानें त्यांना मनुष्यजन्म प्राप्त होतो व त्या ठिकाणीं तो महाभाग सुखी होतो. पण जर त्याला त्या ठिकाणी ज्ञान झालें नाहीं तर मात्र तो अधोगतीस जातो. कारण, ह्या ठिकाणीं जें कर्म करावें त्याचेंच फल परलोकीं उपभोगावयास मिळतें. हे ब्रह्मन्, हा भूलोक हीच कर्मभूमि आहे.

मुद्गल ह्मणालाः—तूं हे स्वर्गाचे मोठेच दोष सांगितलेस. आतां जो दुसरा एखादा निर्दोष लोक असेल तो मला सांग.

देवदूत ह्मणालाः—ब्रह्मलोकाच्याही ऊर्ध्वभागी शुद्ध, सनातन आणि तेजोमय असें श्रीविष्णूचें उत्कृष्ट स्थान आहे, ह्यासच परब्रह्म असें समजतात. हे विप्रा, ज्यांचीं अंतःकरणें विषयांवर जडलीं आहेत अथवा दंभ, लोभ, महाक्रोध, मोह आणि द्रोह ह्यानी ज्यांच्यावर हल्ला केला आहे ते लोक त्या ठिकाणी जात नाहींत; तर जे ममत्वशून्य, अहंकारविरहित, सुखदुःखादि द्वंद्वांचा संपर्क नसणारे, जितेंद्रिय आणि ध्यानयोगनिष्ठ असतील तेच त्या ठिकाणीं जातात. मुद्गला, ह्याप्रमाणें तूं मला जें विचारिलें होतेंस तें हें सर्व मीं तुझ्याच प्रसादानें कथन केलें आहे. असो; हे साधो, आतां आपण गमन करूं या; विलंब नको.

व्यास ह्मणाले:—हें वाक्य ऐकून मुनिश्रेष्ठ मौद्गल्यानें मनामध्यें विचार केला आणि देवदूताला ह्मटलें, ' बा देवदूता, तुला नमस्कार असो. जा तूं खुशाल. कारण, मोठमोठ्या दोषानें युक्त असणाऱ्या ह्या स्वर्गाशीं अथवा तेथील सुखाशीं मला कांहींही कर्तव्य नाहीं.

स्वर्गभ्रंशाच्या शेवटीं स्वर्गवासी लोकांना अत्यंत दुःख आणि भयंकर ताप भोगावा लागतो. ह्यास्तव मला स्वर्गाची इच्छा नाहीं. आतां, ज्या ठिकाणीं गमन करणारे लोक शोक पावत नाहींत, पीडित होत नाहींत अथवा स्थानभ्रष्ट होत नाहींत, तेंच अंतशून्य असणारें स्थान मी शोधून काढणार!' असें बोलून त्या शिलोञ्छवृत्तीनें राहणाऱ्या धर्मनिष्ठ मुनीनें देवदूतास परत पाठविलें; उत्कृष्ट प्रकारच्या शांतीचा अवलंब केला व निंदा आणि स्तुति ह्यांना सारखेंच समजून व ढेंकूळ पाषाण आणि सुवर्ण ह्यांची योग्यता सारखीच समजूं लागून तो शुद्ध ज्ञानयोगाचा अवलंब करून ध्याननिष्ठ होऊन राहिला; आणि त्या ध्यानयोगामुळें योगसामर्थ्य व उत्कृष्ट प्रकारचें ज्ञान हीं संपादन करून तो शाश्वत असें जें मोक्षरूपी उत्कृष्ट फल त्याप्रत पावला. असो; हे कुंतीपुत्रा, तूं देखील विशाल अशा राज्यापासून भ्रष्ट झाल्यामुळें शोक करूं नको. कारण, तपाच्या योगानें तुला त्याची प्राप्ति होईल. ज्याप्रमाणें रथचक्राच्या आरा त्याच्या धावेकडे फेराफेरानें येत असतात, त्याप्रमाणेंच प्राण्याला सुखानंतर दुःख आणि दुःखानंतर सुख क्रमाक्रमानें प्राप्त होतें. ह्मणूनच, हे निस्सीमपराक्रमी युधिष्ठिरा, पितृपितामहांनीं उपभोगिलेल्या राज्याची तुला तेराव्या वर्षानंतर प्राप्ति होईल. तुझ्या अंतःकरणाची काळजी दूर होऊं दे.

वैशंपायन म्हणाले:--ह्याप्रमाणें पांडुपुत्र युधिष्ठिराला सांगितल्यानंतर ज्ञानसंपन्न भगवान् व्यास मुनि तपश्चर्या करण्यासाठीं पुनरपि आश्रमाकडे निघून गेले.

द्रौपदीहरणपर्व.

अध्याय दोनशें बासष्टावा.

—:०:—

दुर्वासमुनीचें दुर्योधनास वरप्रदान.

जनमेजय ह्मणाला:—हे भगवन् वैशंपायना, ह्याप्रमाणें मुनिजनांशीं आश्चर्यकारक गोष्टी करून आनंद पावत व सूर्यानें दिलेल्या अक्षय अन्नाच्या योगानें आणि नानाप्रकारच्या अरण्यवासी मृगांच्या मांसाच्या योगानें—द्रौपदीचें भोजन होईपर्यंत येणाऱ्या ब्राह्मणांना आणि अन्नासाठीं आलेल्या दुसऱ्याही लोकांना तृप्त करीत ते महात्मे पांडव वनामध्यें वास करीत असतां, पापमय आचरण असलेल्या व दुःशासन आणि कर्ण ह्यांच्या मतानें वागणाऱ्या दुर्योधनप्रभृति सर्व धृतराष्ट्रपुत्रांनीं त्यांच्याशीं कोणत्या प्रकारचें वर्तन ठेविलें हें मी विचारीत आहें. ह्यास्तव आपण मला कथन करा.

वैशंपायन ह्मणाले:—अरण्यामध्यें पांडवांचें वर्तन नगरामध्यें वास्तव्य करतांना जसें होतें तसेंच आहे असें ऐकून, हे महाराजा, दुर्योधनाच्या अंतःकरणांत त्यांच्याविषयीं पापबुद्धि उत्पन्न झाली. तेव्हां ते दुष्ट धृतराष्ट्रपुत्र कर्णदुःशासनप्रभृति कपटपटु पुरुषासहवर्तमान नानाप्रकारच्या उपायांनीं पांडवांचें वाईट करण्याविषयीं विचार करूं लागले. इतक्यांत अत्यंत कीर्तिसंपन्न तपस्वी धर्मात्मा दुर्वासनामक मुनि अयुतावधि शिष्यांसहवर्तमान साहजिक रीतीनें त्या ठिकाणीं आला. तो अत्यंत कोपिष्ठ मुनि प्राप्त झाला आहे असें पाहतांच विनयशील श्रीमान् दुर्योधनानें आपल्या बंधूसहवर्तमान नम्रपणें व सहिष्णुतेनें निमंत्रण देऊन त्याचें यथाविधि पूजन केलें; आणि तो स्वतः त्याच्या दासाप्रमाणें होऊन राहिला. ह्याप्रमाणें कांहीं दिवसपर्यंत तो मुनिश्रेष्ठ त्या ठिकाणीं राहिला; आणि, हे महाराजा, त्याच्या शापाची भीति वाटल्यामुळें राजा दुर्योधन रात्रंदिवस निरलसपणें त्याची सेवा करूं लागला. हे प्रजाधिपते, तो मुनि दुर्वास 'मला क्षुधा लागली आहे; सत्वर अन्न दे.' असें ह्मणून स्नानास जाई आणि पुष्कळ वेळानें परत येई; व नंतर 'आज मी भोजन करीत नाहीं; कारण मला क्षुधा नाहीं.' असें ह्मणून एकदम गुप्त होई; पण पुनः अकस्मात् त्वरेनें येऊन 'मला भोजन घाल.' असें ह्मणत असे. एखादे वेळीं सत्त्व घेण्याविषयीं तत्पर असणारा तो मुनि मध्यरात्रींच उठे व पूर्वी मागितल्याप्रमाणें अन्न तयार करविल्यानंतर त्याची निंदा करून भोजन करीत नसे. अशा रीतीनें तो वागत असतांही दुर्योधनाच्या वृत्तींत कांहीं बदल झाला नाहीं व तो क्रुद्धही झाला नाहीं. हें पाहून, हे भरतकुलोत्पन्ना, ज्याचा अवमान करितां येणें अशक्य आहे असा तो दुर्वासमुनि संतुष्ट होऊन "मी वरप्रदान करण्यास तयार आहें." असें दुर्योधनास म्हणाला.

दुर्वासमुनि म्हणाला:—दुर्योधना, तुझें कल्याण असो. जो तुला वाटत असेल तो वर मागून घे. कारण, ह्या वेळीं मी संतुष्ट झालों असल्यामुळें तुला न्याय्य गोष्टींपैकीं दुष्प्राप्य असें कांहींही नाहीं.

वैशंपायन ह्मणाले:—अंतःकरण सुसंस्कृत असलेल्या त्या महर्षीचें हें भाषण ऐकून दुर्योधनाला स्वतःचा पुनर्जन्म झाल्यासारखें वाटूं लागलें; आणि, हे राजा, हा मुनि संतुष्ट झाल्यास त्याजकडे काय मागावयाचें ह्याचा कर्ण दुःशासन इत्यादिकांनीं पूर्वींच विचार केला असल्यामुळें तेंच मागण्याचा निश्चय करून तो दुर्बुद्धि दुर्योधन अत्यंत आनन्दयुक्त होऊन

असा वर मागूं लागला. तो ह्मणाला, " हे ब्रह्मन्, आपण शिष्यांसहवर्तमान ज्याप्रमाणें माझे अतिथि होऊन राहिला, त्याचप्रमाणें आमच्या कुळांतील श्रेष्ठ व आह्माहून ज्येष्ठ असणारा धर्मात्मा सद्गुणी आणि सदाचारसंपन्न महाराज युधिष्ठिर आपल्या बंधूंच्या परिवारासहवर्तमान वनामध्यें वास्तव्य करीत असतो, त्याचेही आपण अतिथि व्हावें. मजवर जर आपली कृपा असेल, तर ज्या वेळी कीर्तिसंपन्न सुकुमार आणि सुंदरी अशी राजपुत्री द्रौपदी सर्व ब्राह्मणाना आणि पतींना वाढल्यानंतर स्वतः भोजन करून विश्रांति घेत सुखानें बसली असेल तेव्हाच आपण तेथें जा. "

ह्यावर 'तुझ्या संतोषार्थ मी असें करीन.' असें उत्तर देऊन विप्रश्रेष्ठ दुर्वास आल्या मार्गानें तेथून चालता झाला. तेव्हां, दुर्योधनाला आपण कृतार्थ झालों असें वाटलें; आणि कर्णाच्या हातात हात घालून तो अत्यंत आनंद पावूं लागला. तेव्हा बंधूंसहवर्तमान राजा दुर्योधनाला कर्ण आनंदानें असें ह्मणाला.

कर्ण ह्मणालाः—हे कुरुकुलोत्पन्ना, तुझा मनोरथ उत्कृष्ट प्रकारें पूर्ण झाला हें सुदैव होय. अशा रीतीनें तुझा अभ्युदय होत आहे ही आनंदाची गोष्ट आहे. तसेंच, तुझे शत्रुही आतां दुस्तर अशा दुःखसागरामध्यें खात्रीनें मग्न होऊन जाणार हेंही सुदैवच होय. दुर्वास मुनीच्या क्रोधापासून उत्पन्न झालेल्या अग्नीमध्यें पडल्यामुळें ते पाडुपुत्र आता आपल्याच मोठ्या पातकामुळें दुस्तर अशा नरकरूपी घोर अंधकारामध्यें जाऊन पडणार हें खास !

वैशंपायन ह्मणालेः—राजा जनमेजया, ह्याप्रमाणें झाल्यानंतर अंतःकरण संतुष्ट झालेले ते कपटपटु दुर्योधनप्रभृति कौरव हसत हसत आपल्या गृहाकडे निघून गेले.

अध्याय दोनशें त्रेसष्टावा.

—:०:—

दुर्वासमुनीचें पांडवांकडे अतिथीच्या रूपानें आगमन.

वैशंपायन ह्मणालेः—पुढें एकदा पांडव सुखानें बसले असून द्रौपदीही भोजन करून बसली आहे असें कळून येतांच, अयुतावधि शिष्यांचा परिवार बरोबर घेऊन दुर्वासमुनि त्या वनामध्यें आला. तेव्हा तो येत आहे असें पाहताच धर्मभ्रष्ट न होणारा श्रीमान् राजा युधिष्ठिर आपल्या बंधूंसहवर्तमान त्यास सामोरा गेला आणि त्यानें हात जोडून उत्तम रीतीनें दुर्वासमुनीला आणून श्रेष्ठ अशा आसनावर बसविलें व यथाविधि पूजा करून आतिथ्य स्वीकारण्याविषयीं निमंत्रण दिलें; आणि 'हे भगवन् आपण आन्हिक आटोपून लवकरच या.' असेंही सांगितलें. तेव्हा तो निष्पाप मुनि 'हा युधिष्ठिर शिष्यांसहवर्तमान मला कसें भोजन देऊं शकेल ?' ह्याचा विचार न करितां शिष्यांसहवर्तमान स्नानास निघून गेला. ह्याप्रमाणें तो सर्व मुनिसमुदाय मिळून जाऊन जलामध्यें बुड्या मारूं लागला.

द्रौपदीकृत कृष्णस्तव.

हे राजा, इकडे स्त्रियांमध्यें श्रेष्ठ असणारी पतिव्रता द्रौपदी अन्न कसें तयार होईल ह्याविषयीं विचार करूं लागली. जेव्हां तिला ते तयार होण्याचें काही साधन दिसेना, तेव्हां ती आपल्या अंतःकरणात कंसाचा ध्वंस करणाऱ्या श्रीकृष्णाचें चिंतन करूं लागली. ती ह्मणाली, " हे वासुदेवा, हे जगन्नाथा, हे दासदुःखनाशका, हे विश्वात्मका, हे विश्वजनका, हे विश्वसंहारका, हे प्रभो, हे अक्षया, हे शरणागतपालका, हे गोपाला, हे प्रजापालका, हे परात्परा, हे आकूति आणि चित्ति ह्या चित्तवृत्तींच्या प्रवर्तका, मी तुला प्रणाम करीत

आहे. हे श्रेष्ठा, हे वरप्रदा, हे अनंता, तूं आम्हां निराश्रितांचा आश्रय हो. हे पुराण-पुरुषा, हे प्राण, अंतःकरण इत्यादिकांच्या वृत्तीस अगोचर असणाऱ्या, हे सर्वाध्यक्षा, हे अध्यक्षश्रेष्ठा, तुला मी शरण आलें आहें. हे शरणागतवत्सला देवा, कृपा करून माझें संरक्षण कर. ज्याचा वर्ण नीलकमलपत्राप्रमाणें श्यामल आहे, ज्याचे नेत्र कमलाच्या गाभ्या-प्रमाणें आरक्तवर्ण आहेत, जो पीतांबर परिधान करितो, व चमकणारें कौस्तुभरूपी भूषण धारण करितो, तो तूंच सर्व प्राण्यांचा आदि व अंत असून सर्वांचा श्रेष्ठ असा आधार-ही आहेस. अतींद्रियाहून अत्यंत अतींद्रिय असें जें तेज तेंही तूंच असून, विश्वामध्यें आत्म्याच्या स्वरूपानें वास्तव्य करणारा व सर्वत्र गमन करणारा आहेस. सर्व संपत्तीचा केवळ सांठाच असा जो तूं त्या तुजला प्रकृतिरूपी मुख्य बीज असें ह्मणत असतात. हे देवेश्वरा, तूं पालनकर्ता असल्यामुळें मला कोणत्याही संकटाची भीति नाहीं. ज्याप्रमाणें पूर्वीं तूं मला सभेमध्यें दुःशासनापासून सोडविलेंस त्याच प्रमाणें ह्याही संकटापासून माझा उद्धार कर."

श्रीकृष्णाचें आगमन.

वैशंपायन ह्मणाले:—ह्याप्रमाणें द्रौपदीनें स्तवन केलें असतां तिजवर संकट आलें आहे असें जाणून भक्तवत्सल देवाधिदेव जगन्नायक अचिंत्यगति प्रभु श्रीकृष्ण जवळ बसलेल्या रुक्मिणीला सोडून देऊन त्वरेनें त्या ठिकाणीं आला. तेव्हां अत्यंत आनंदानें त्याला नम-स्कार करून द्रौपदीनें दुर्वासमुनीच्या आग-मनाचा वृत्तान्त त्याला कळविला. तो ऐकून श्रीकृष्ण तिला ह्मणाला, ' द्रौपदि, मी क्षुधे-मुळें अतिशय व्याकुळ होऊन गेलों आहें. ह्यास्तव, अगोदर मला भोजन वाढ आणि नंतर इतर सर्व कर. ' हें ऐकून द्रौपदी उठली आणि ह्मणाली, ' सूर्यानें दिलेल्या स्थालीमध्यें माझें भोजन होईतोंपर्यंत अन्न असतें; पुढें असत नाहीं. आतां तर माझें भोजन झालें आहे. ह्यामुळें, हे देवा, अन्न अवशिष्ट नाहीं.' ह्यावर कमलनयन भगवान् श्रीकृष्ण ह्मणाला, ' द्रौपदि, ही थट्टेची वेळ नव्हे; कारण, मी क्षुधेनें आणि श्रमानें फार व्याकुल होऊन गेलों आहें. जा लवकर आणि ती स्थाली आणून मला दाखीव. ' ह्याप्रमाणें आग्रहपूर्वक सांगून त्या यदुकुलश्रेष्ठानें तिजकडून स्थाली आणविली; आणि त्या स्थालीच्या गळ्याशीं भाजी चिटकून राहिली आहे असें पाहून ती भक्षण करून ह्मटलें कीं, ' ह्या अन्नाच्या योगानें ऐश्वर्यसंपन्न विश्वात्मा यज्ञभोक्ता देव श्रीहरि संतोष पावो व प्रसन्न होवो. ' असें ह्मणून क्लेशनाशक महाबाहु श्रीकृष्णानें ' भोजन करण्यासाठीं मुनींना लवकर बोलाव ' असें सहदेवास सांगितलें.

दुर्वासमुनीचें शिष्यांसह पलायन.

तेव्हां, हे नृपश्रेष्ठा, भागीरथीमध्यें स्नान करण्यासाठीं गेलेल्या त्या दुर्वासप्रभृति सर्वही मुनींस महाकीर्तिमान् सहदेव भोजनार्थ आह्वान करण्यासाठीं त्वरेनें निघून गेला. त्या वेळीं ते मुनि जलामध्यें उतरून अघमर्षण करीत होते. तेव्हांच त्यांना अन्नरसयुक्त ढेंकर येऊं लागून ते अतिशय तृप्त झाले व त्या उदकांतून वर येऊन परस्परांकडे पाहूं लागले. पुढें ते सर्वही मुनि दुर्वासाकडे पाहून ह्मणाले कीं, ' आपण राजा युधिष्ठिराकडून अन्न तयार करवून स्नाना-करितां आलों; पण, हे ब्रह्मर्षे, आकंठ अन्न भक्षण केल्याप्रमाणें आमची तृप्ति झाली अस-ल्यानें आतां आह्मी भोजन तरी कसचें कर-णार ! आह्मीं व्यर्थ स्वयंपाक करविला. आतां ह्यावर काय करावें ? '

दुर्वास ह्मणालाः—आह्मी व्यर्थ स्वयंपाक

करवून त्या राजर्षीचा मोठा अपराध केला आहे. आतां क्रूर दृष्टीनें केवल अवलोकन करून पांडव आह्मांला दग्ध करून न सोडोत ह्मणजे झालें. कारण, हे विप्रहो, ज्ञानसंपन्न राजर्षि अंबरीष ह्याच्याप्रभावाचें स्मरणअसल्यामुळें मला श्रीहरीच्या चरणांचा आश्रय करणाऱ्या मनुष्याची अतिशय भीति वाटते. हे सर्व महात्मे पांडव धर्मनिष्ठ, शूर, विद्येचें अध्ययन केलेले, व्रतस्थ, तपोनिष्ठ, सदाचारासक्त आणि प्रत्यहीं केवळ श्रीकृष्णाचाच आश्रय करून असणारे असे आहेत. ह्यामुळें, जर ते क्रुद्ध झाले तर कापसाच्या राशीला दग्ध करून टाकणाऱ्या अग्नीप्रमाणें आह्मांला दग्ध करून सोडतील. ह्यास्तव,शिष्यहो, आतां तुह्मी ह्यांना न विचारतांच लवकर येथून पळ काढा !

वैशंपायन ह्मणाले:— ह्याप्रमाणें गुरु दुर्वास मुनीनें सांगितल्यानंतर ते सर्वही ब्राह्मण पांडवांची अतिशय भीति वाटून दाही दिशांस पळून गेले. पुढें सहदेवाला भागीरथीमध्यें ते मुनिश्रेष्ठ न दिसल्यामुळें तो तिच्या वांटावर इकडे तिकडे त्याचा शोध करीत संचार करूं लागला. पुढें ते सर्वही पळून गेले आहेत असें तेथील तपस्वीलोकांच्या तोंडून ऐकून त्यानें युधिष्ठिराकडे येऊन तो वृत्तान्त निवेदन केला. तदनंतर ते सर्वही जितेंद्रिय पांडव ते परत येण्याची वाट पहात कांहीं वेळपर्यंत बसले व नंतर ' हा दुर्वासमुनि अकस्मात् मध्यरात्रीं येऊन आमचा छळ करील. मग दुर्दैवानें प्राप्त झालेल्या ह्या संकटांतून आह्माला कसें पार पडतां येईल ? ' अशी एकसारखी चिंता करून वारंवार सुस्कारे टाकूं लागले. हें पाहून श्रीकृष्ण त्यांना प्रत्यक्ष दर्शन देऊन असें ह्मणाला.

श्रीकृष्ण ह्मणाला:–हे पार्थहो, द्रौपदीनें माझें चिंतन केल्यामुळें, ह्या अत्यंत कोपिष्ठ ऋषीपासून तुह्मांवर संकट ओढवणार असें जाणून मी त्वरेनें येथें आलों आहें. आतां तुह्मांला त्या दुर्वासमुनीची थोडी सुद्धां भीति नाहीं. कारण, तो तुमच्या तेजाला भिऊन पूर्वीच पळून गेला आहे. पांडवहो, जे निरंतर धर्मनिष्ठ असतात त्यांना केव्हांही क्लेश भोगावे लागत नाहींत. असो; तुमचें निश्चयानें कल्याण होवो ! आतां मी तुमचा निरोप घेतों. येतों तर !

वैशंपायन ह्मणाले:—श्रीकृष्णानें केलेलें हें भाषण ऐकून पांडवाचें अंतःकरण स्वस्थ झालें व काळजी दूर होऊन द्रौपदीसहवर्तमान ते पांडव त्याला ह्मणाले. ' हे प्रभो श्रीकृष्णा, तूं पालनकर्ता असल्यामुळें, महासागरामध्यें बुडत असतां नौका सांपडलेल्या मनुष्याप्रमाणें आम्हीं ह्या दुस्तर संकटांतून पार पडलों. तुझें कल्याण होवो ! जा तूं आतां सुखरूपपणें. '

ह्याप्रमाणें, हे प्रभो जनमेजया, पांडवांनीं अनुज्ञा दिल्यानंतर श्रीकृष्ण आपल्या नगरीकडे निघून गेला आणि महाभाग्यशाली पांडवही ह्या वनांतून त्या वनांत जाऊन क्रीडा करीत आनंदित अंतःकरणानें वास्तव्य करूं लागले. हे राजा, तूं जें मला विचारलें होतेंस तें मीं तुला ह्याप्रमाणें सांगितलें आहे ह्याप्रमाणें दुष्ट धृतराष्ट्रपुत्रांनीं वनामध्यें वास्तव्य करणाऱ्या पांडवांवर जीं जीं संकटें आणलीं तीं तीं व्यर्थ गेलीं.

अध्याय दोनशें चौसष्टावा.

—:०:—

जयद्रथाचें काम्यकवनांत आगमन व द्रौपदीकडे दूतप्रेषण.

वैशंपायन ह्मणाले:–ते भरतकुलश्रेष्ठ महारथी पांडव अनेक मृग असणाऱ्या त्या काम्यकवनामध्यें संचार करीत देवांप्रमाणें विहार करीत होते. हे शत्रुमर्दना जनमेजया, नानाप्रकारचे वनप्रदेश आणि ऋतुमानाप्रमाणें अत्यंत

प्रफुल्ल होऊन गेलेल्या वनपंक्ति अवलोकन करीत करीत ते मृगयाशील इंद्राच्या तोडीचे पांडव त्या प्रचंड अरण्यामध्यें संचार करून कांहीं काळपर्यंत विहार करीत राहिले. पुढें एकदां अत्यंत प्रदीप्त तप असलेला महर्षि तृणबिंदु आणि पुरोहित धौम्य ह्यांच्या अनुज्ञेवरून द्रौपदीला आश्रमांत ठेवून ते पुरुषश्रेष्ठ शत्रुतापन पांडव ब्राह्मणांच्या कार्यासाठीं मृगया करण्याकरितां एकदम चोहों दिशांस निघून गेले. ह्याच वेळीं सिंधुदेशाधिपति महाकीर्तिसंपन्न वृद्धक्षत्राचा पुत्र जयद्रथ हा विवाह करण्याच्या इच्छेनें शाल्व देशाकडे चालला होता. तो बरोबर राजास योग्य असा मोठा लवाजमा घेऊन अनेक भूपतींसहवर्तमान जाता जातां काम्यकवनामध्यें आला. तेव्हां त्याला त्या निर्जन अरण्यामध्यें आश्रमाच्या द्वारांत उभी असलेली पांडवांची कीर्तिसंपन्न प्रिय पत्नी द्रौपदी दृष्टीस पडली. नीलमेघाला सुशोभित करणाऱ्या विद्युल्लतेप्रमाणें त्या वनप्रदेशास सुशोभित करणाऱ्या कांतीमुळें शरीर चमकत असलेल्या त्या उत्कृष्टरूपसंपन्न अनिंद्य स्त्रीला अवलोकन करितांच ते सर्वही लोक हात जोडून ही कोणी तरी अप्सरा, देवकन्या अथवा देवांनीं निर्माण केलेली मायाच असावी अशा दृष्टीनें तिजकडे पाहूं लागले. तदनंतर अंतःकरण दुष्ट असलेला सिंधुदेशाधिपति वृद्धक्षत्रपुत्र जयद्रथ त्या सुंदरांगीस अवलोकन करून आश्चर्यचकित झाला व कामवासनेनें मोहित होऊन कोटिकास्यनामक राजाला ह्मणाला, ' अरे, ही सुंदरी कोणाची बरें असावी ? मला वाटतें कीं, बहुतकरून ही मनुष्यस्त्री नसावी. ही अत्यंत सौंदर्यसंपन्न स्त्री जर मिळाली तर मग मला विवाहाचें कांहींही प्रयोजन नाही. कारण, मी हिलाच घेऊन आपल्या गृहाकडे जाईन. ह्यास्तव, हे सौम्या, तूं जा, आणि ही सुंदरी कोणाची, आणि ह्या कांटेरी वनामध्यें कोठून व कशाकरितां आलेली आहे हे समजून घे. सर्व लोकांमध्यें सौंदर्यसंपन्न, मध्यभाग कृश व नेत्र विशाल असलेली ही सुंदरी आज मला वरील काय ? आणि मीही ह्या श्रेष्ठ स्त्रीची प्राप्ति झाल्यामुळें कृतकृत्य होईन काय ? हे कोटिका, जा आणि ह्या सर्वांचा शोध कर आणि हिचा पति कोण हेंही समजून घे.' हें ऐकून कुंडलें धारण करणारा तो कोटिकास्य रथांतून खालीं उडी टाकून तिजकडे गेला आणि कोल्ह्यानें व्याघ्रस्त्रीस विचारावें त्याप्रमाणें तो तिला विचारूं लागला.

अध्याय दोनशें पांसष्टावा.

—:०:—

कोटिकास्याची द्रौपदीस पृच्छा.

कोटिक ह्मणाला:—हे सुंदरि, कदंबवृक्षाची शाखा वांकवून ह्या आश्रमामध्यें एकटीच उभी राहिलेली व रात्रीं चमकत असलेल्या वायूनें हालविलेल्या अग्नीच्या ज्वालेप्रमाणें झळकत असलेली तूं कोण आहेस ? तूं अत्यंत रूपसंपन्न असून ह्या अरण्यांत तुला भीति वाटत नाहीं काय ? तूं काय देवी आहेस ? कीं यक्षस्त्री आहेस ? कीं उत्कृष्ट अप्सरा आहेस ? किंवा दानवाची अथवा दैत्यश्रेष्ठाची स्त्री आहेस ? अथवा सर्पराजाची मूर्तिमंत कन्या आहेस ? कीं वनामध्यें संचार करणारी राक्षसस्त्री आहेस? अथवा तूं राजा वरुणाची, यमाची, धनाधिपति कुबेराची, प्रजापतीची, विधात्याची अथवा प्रभु सविता ह्याची पत्नी आहेस ? अथवा तूं इंद्रमंदिरांतून ह्या ठिकाणीं आलेली आहेस ? आम्ही कोण, हें तूं आह्मांला मुळींच विचारीत नाहींस व आह्मांलाही तुझा पति कोण आहे ह्याची येथें मुळींच माहिती

मिळत नाहीं. ह्यास्तव, हे कल्याणि, आह्मी अत्यंत बहुमानपूर्वक तुझें कुल आणि पति ह्याविषयी प्रश्न करीत आहों. तरी तूं आपले बंधु, पति आणि कुल ह्यांची खरी खरी माहिती देऊन येथें काय कार्य करीत असतेस तेंही सांग. लोक ज्याला कोटिकास्य ह्या नांवानें ओळखतात तो मी सुरथराजाचा पुत्र आहें; आणि हा जो चयनावर असलेल्या व आहुति दिलेल्या अग्नीप्रमाणें सुवर्णमय रथामध्यें बसलेला आहे तो कमलपत्रामाणें विशाल लोचन असलेला त्रिगर्तदेशाचा अधिपति असून त्या वीराचें क्षेमंकर असें नांव आहे. ह्याच्या पलीकडे जो आहे तो कुलिंददेशाधिपतीचा वरिष्ठ व महाधनुर्धर असा पुत्र आहे. हा मोठे आणि दीर्घ नेत्र असलेला व निरंतर पर्वतावर वास्तव्य करीत असल्यामुळें उत्कृष्ट प्रकारच्या पुष्पांनीं गजबजून गेलेला भूपति तुजकडे पहात आहे. हा जो पुष्करणीच्या जवळ श्यामवर्ण दर्शनीय तरुण पुरुष उभा आहे तो इक्ष्वाकुलोत्पन्न राजा सुभव ह्याचा पुत्र असून, हे सुंदरि, तो शत्रूचा वध करणारा आहे. ज्याचें सैन्य जाऊं लागलें ह्मणजे अंगारक, कुंजर, गुह्यक, शत्रुंजय, संजय, सुप्रवृद्ध, भयंकर, भ्रमर, रवि, शूर, प्रताप आणि कुहन हे यज्ञामध्यें प्रज्वलित झालेल्या अग्नीप्रमाणें दिसणारे सौवीरक देशामध्यें वास्तव्य करणारे बारा राजपुत्र आरक्तवर्ण अश्व जोडलेल्या रथांमध्यें आरोहण करून ध्वज घेऊन मागून जातात,तो हा सौवीरराजाचा पुत्र. ज्या ह्याच्या मागून सहा हजार रथी, गज, अश्व आणि पायदळ चाललेलें असतें, तो जयद्रथ, हे सुंदरि, तुझ्या कानावर कदाचित् आला असेल. हे जे ह्याच्या मागून तरुण चालले आहेत ते सौवीर देशांतील श्रेष्ठ असे वीर असून अत्यंत धैर्यसंपन्न व बलाढ्य असे बलाहक, अनीकविदारण इत्यादिक नांवें असलेले त्याचे दुसरे बंधु होत. मरुद्गण ज्याचें संरक्षण करीत आहेत अशा इंद्राप्रमाणें ह्या सहाय्यकर्त्या पुरुषांनी संरक्षण केला जाणारा हा राजा इकडे येत आहे. असो; हे सुंदरि, आह्मांला तुझी माहिती नाही. ह्यास्तव, तूं कोणाची स्त्री व कोणाची कन्या आहेस हें आह्मांला सांग.

अध्याय दोनशें सहासष्टावा.

—:०:—

द्रौपदीचें उत्तर.

वैशंपायन ह्मणाले:--ह्याप्रमाणें त्या शिबिकुलोत्पन्न नृपश्रेष्ठानें विचारल्यानंतर त्याजकडे पाहून ती वृक्षाची शाखा हळूच सोडून देऊन आपल्या अंगावरचें रेशमी वस्त्र सावरीत सावरीत राजकन्या द्रौपदी बोलूं लागली. ती ह्मणाली, 'हे राजपुत्रा, मजसारखीनें तुझ्याशी प्रत्यक्ष भाषण करणें योग्य नाहीं हें माझ्या बुद्धीला कळत आहे. तथापि तुझ्या भाषणाचा अनुवाद करून सांगणारा दुसरा कोणी पुरुष अथवा स्त्री ह्या ठिकाणी नाही. कारण, मी सांप्रत येथें एकटीच आहें, ह्मणूनच तुझ्याशीं स्वतःच भाषण करीत आहें. नाहीं तर स्वधर्मनिष्ठ असल्यामुळें मी एकटीच ह्या अरण्यामध्यें तुझ्याशी कसें भाषण करीन? असो; हे भल्या मनुष्या, आतां मी तुला सांगतें तें ऐकून घे. ज्याला लोक कोटिकास्य ह्या नावानें ओळखितात असा तूं सुरथराजाचा पुत्र आहेस हें मला कळून आलें. ह्यास्तव, हे शिबिकुलोत्पन्ना, मीही तुला आपले बंधु आणि प्रख्यात असलेलें कुल सांगतें. हे शिबिकुलोत्पन्ना, मी राजा द्रुपदाची कन्या असून कृष्णा ह्या नांवानें मला लोक ओळखितात. मी पांच पुरुषांना पति ह्या नात्यानें वरिलें असून पूर्वी खांडवप्रस्थामध्यें गेलेले ते पुरुष तूं ऐकिलेलेच आहेस. युधिष्ठिर, भीमसेन, अर्जुन आणि पुरुषश्रेष्ठ माद्रीपुत्र नकुलसहदेव

हेच ते पुरुष होत. ते पांडव मला ह्या ठिकाणी ठेवून चार दिशा विभागून घेऊन तिकडे मृगया करण्याकरितां गेले आहेत. त्यापैकीं पूर्वेकडे राजा युधिष्ठिर, दक्षिणेकडे भीमसेन, पश्चिमेकडे अर्जुन आणि उत्तरेकडे नकुलसहदेव हे गेले आहेत. मला वाटतें, त्या रथिश्रेष्ठ पांडवांची येथें येण्याची वेळ अगदी जवळ आली आहे. ह्यास्तव, तुम्ही अश्व सोडून येथें उतरा आणि त्यांच्याकडून आदरातिथ्य घेऊन जा. कारण, धर्मपुत्र महात्मा युधिष्ठिर ह्याला अतिथींची प्रीति असल्यामुळें तो तुम्हांला पाहून संतुष्ट होईल. ' ह्याप्रमाणें शैब्यपुत्र कोटिकाम्य ह्याला सांगितल्यानंतर ती प्रख्यात चंद्रमुखी द्रुपदकन्या ते अतिथि आले आहेत असा विचार करून आपलें कार्य करण्यामाठी त्या पर्णशाळेंत निघून गेली.

अध्याय दोनशें सदुसष्टावा.

—:o:—

कोटिकास्याचें जयद्रथास द्रौपदी-वृत्तनिवेदन.

वैशंपायन ह्मणाले:—हे भरतकुलोत्पन्ना जनमेजया, ते जयद्रथादिक राजे तशा रीतीनें बसले असतां कोटिकाम्यानें येऊन आपला आणि द्रौपदीचा जो संवाद झाला तो सर्वही कळविला. तेव्हां तें कोटिकाम्याचें भाषण ऐकून सौवीरदेशाधिपति जयद्रथ त्याला ह्मणाला कीं, ' ती श्रेष्ठ स्त्री केवळ भाषण करूं लागली तरीही जर माझें अंतःकरण तिच्या ठिकाणी रममाण होऊन रहातें, तर मग तूं परत तरी कसा आलास कोण जाणे ! हे महाबाहो, मला तर खरोखर तिचें दर्शन झाल्यामुळें इतर स्त्रिया केवळ वानरीसारख्या दिसत आहेत, हें मी तुला खरें सांगतों. केवल दर्शन होतांच तिनें माझें अंतःकरण अगदीं हरण करून घेतलें आहे ह्यास्तव, हे शैब्या, ती जर मनुष्यस्त्री असली तर तिचा वृत्तान्त मजला कथन कर. '

कोटिक ह्मणाला:—ती द्रुपदराजाची कन्या कीर्तिमती द्रौपदी असून पांचही पांडवांची अत्यंत संमाननीय अशी पट्टराणी आहे व ती साध्वी सर्वही पांडवांना प्रिय आणि अतिशय मान्य आहे. ह्यास्तव, हे सौवीरा, तूं हिला बरोबर घेऊन सौवीरदेशाकडे निघून जा.

जयद्रथाची द्रौपदीस प्रार्थना व तिजकडून त्याचा निषेध.

वैशंपायन ह्मणाले:—ह्याप्रमाणें त्यानें सांगितल्यानंतर दुष्ट वासना असलेला सौवीर आणि सिंधु ह्या देशांचा अधिपति जयद्रथ ' द्रौपदीची गांठ घेतों ' असें म्हणाला; व आपल्याबरोबर दुसरे सहाजण घेऊन, सिंहाच्या पिंजऱ्यांत जाणाऱ्या लांडग्याप्रमाणें पांडवांच्या पवित्र आश्रमांत जाऊन द्रौपदीला म्हणाला, ' हे सुंदरि, तूं खुशाल आहेसना ? तुझे पतिही सुखरूप आहेत ना ? आणि ज्यांचें कुशल असावें अशी तुझी इच्छा आहे तेही सुखरूप आहेत ना ? '

द्रौपदी म्हणाली:—राजा, राष्ट्र, कोश आणि बल ह्यांसंबंधानें तुझें सर्व ठीक आहे ना ? तूं एकटाच समृद्धिशाली शिबि, सौवीर आणि सिंधु ह्या देशांचें व दुसरेही जे कांहीं देश तूं संपादन केले आहेस त्यांचें न्यायानें पालन करीत आहेस ना ? कुरुकुलोत्पन्न कुंतीपुत्र राजा युधिष्ठिर, त्याचे बंधु, मी आणि दुसऱ्याही ज्या पुरुषांसंबंधानें तूं प्रश्न करीत आहेस ते सर्व खुशाल आहों. हे राजपुत्रा, हें पाद्य आणि आसन घे. मी तुला सकाळच्या उपहारासाठी पन्नास मृग देतें. ह्याशिवाय ऐणेय, पृषत, न्यंकु, हरिण, शरभ, शश, ऋक्ष, रुरु, शंबर, गवय, मृग, वराह, महिष आणि दुसऱ्याही ज्या कांहीं पशूंच्या अनेक

जाति आहेत त्या सर्व तुला कुंतीपुत्र युधिष्ठिर स्वतःच अर्पण करील.

जयद्रथ ह्मणालाः—कल्याण असो त्या उपहाराचें ! तूं मला सर्वच कांहीं दिल्यासारखें झालें आहे. आतां केवळ तूं ये आणि माझ्या रथावर आरोहण करून सुख पाव ह्मणजे झालें. ज्यांचें वैभव नष्ट झालें आहे व राज्य शत्रूंनीं हरण करून घेतलें आहे आणि ह्मणूनच जे दीन व बुद्धिशून्य होऊन गेले आहेत अशा पांडवांच्या अनुरोधानें वागणें तुला योग्य नाहीं. सुज्ञ स्त्रिया वैभवहीन झालेल्या पतीची सेवा करीत नसतात. आपली विचारपूस करणाऱ्या पुरुषाची आपणही विचारपूस करावी हें योग्यच आहे.पण त्याची संपत्ति नष्ट झाली ह्मणजे त्याच्याजवळ राहणें योग्य नाहीं असा नियमच आहे. पांडवांची संपत्ति नष्ट झाली असून ते कायमचेच राज्यभ्रष्ट झालेले आहेत. ह्यास्तव, तूं आतां त्यांच्यावर प्रेम करून दुःख पावण्याचें पुरे कर. हे सुंदरि, आतां तूं माझी भार्या हो आणि ह्यांना सोडून दे, ह्मणजे तुला सुख लागेल. तूं माझ्या सहवासास राहिलीस ह्मणजे तुला सर्वही सिंधु आणि सौवीर ह्या देशांची प्राप्ति होईल.

वैशंपायन ह्मणालेः—ह्याप्रमाणें सिंधुदेशाधिपति जयद्रथानें अंतःकरणास कंपित करून सोडणारें भाषण करितांच द्रौपदी भ्रुकुटि वक्र करून एकदम तेथून निघून गेली. मध्यें मध्यें ती सुंदरी त्याचा तिरस्कार करून आणि बोलणें थांबवून ' कांहीं लाज धर; असें बोलूं नको. ' असें ह्मणत होती व पति येण्याची वाट पहात त्याच्या वाक्याशीं वाक्य लढवून त्याला लुब्धही करीत होती.

अध्याय दोनशें अडुसष्टावा.

—:०:—

द्रौपदीकृत जयद्रथनिर्भर्त्सना.

वैशंपायन ह्मणालेः—जयद्रथाचें भाषण ऐकून द्रौपदीचें सुंदर मुख क्रोधामुळें उत्पन्न झालल्या आरक्ततेनें ग्रस्त होऊन गेलें, नेत्र लाल झाले आणि भ्रुकुटि कांहींशा वक्र झाल्या. पुढें ती मुख स्फुरण पावत असलेली द्रुपदराजकन्या पुनरपि सुवीरराष्ट्राधिपति जयद्रथास ह्मणाली, " अरे मूर्खा, कीर्तिमान्, पराक्रमरूपी जालीम विष असलेले, महारथी, इंद्राच्या तोडीचे, स्वतःच्या कर्मामध्यें आसक्त असलेले आणि यक्ष, राक्षस इत्यादिकांच्या समूहांमध्यें सांपडले तरीही न डगमगणारे जे पांडव त्यांच्यावर वरचढ करून बोलण्याला तुला लज्जा तरी कशी वाटत नाहीं ! अथवा दुष्ट लोकांना प्रशंसनीय असें कांहींच वाटत नसतें. ह्मणूनच, अहो वीरश्रेष्ठ, आपल्यासारखे कुत्र्याच्या तोडीचे पुरुष हे वानप्रस्थाश्रमी असो, गृहस्थाश्रमी असो, तपस्वी असो अथवा विद्येमध्यें पारंगत झालेला असो, त्याच्यावर सारखे भुंकत असतात. मला वाटतें, एवढ्या ह्या तुझ्या क्षत्रियसमुदायांत असा कोणीही नाहीं कीं, जो आज रसातळीं जाणाऱ्या तुजला हातीं धरून वर काढील. अरे, तूं धर्मराजाला जिंकण्याची इच्छा करणें ह्मणजे हातामध्यें दंडोखा घेतलेल्या एखाद्या पुरुषानें पर्वतशिखराप्रमाणें धिप्पाड व मदोन्मत्त झाल्यामुळें गंडस्थलांतून दानोदक क्षरण पावत असलेल्या अशा हिमालयाच्या पायथ्याशीं संचार करणाऱ्या हत्तीला त्याच्या कळपांतून दूर करण्याची इच्छा करणेंच होय. अरे, झोंपी गेलेल्या महाबलाढ्य सिंहाला लाथ मारून त्याच्या मिशा तूं अज्ञानामुळें उपटीत आहेस; पण जेव्हां खवळून गेलेला भीमसेन तुझ्या दृष्टीस पडेल त्या वेळीं तुला पळच

काढावा लागेल. तूं क्रुद्ध झालेल्या भयंकर अर्जुनाशीं युद्ध करणें ह्मणजे महाबलाढ्य आणि अत्यंत भयंकर अशा पर्वतांच्या दऱ्यांत उत्पन्न होऊन तेथेंच वाढलेल्या व घोरत असलेल्या भयंकर सिंहाला चरणाच्या अग्रभागांनीं लाथ देणें होय. अरे, तूं कनिष्ठ पांडुपुत्र नरश्रेष्ठ नकुलसहदेव ह्यांच्याशीं युद्ध करूं इच्छित आहेस; पण असें करण्यांत तूं मदोन्मत्तपणानें दोन जिव्हा असलेल्या तीक्ष्णमुखी कृष्णसर्पाच्या पुच्छावरच पाय देत आहेस ! हें लक्ष्यांत ठेव. ज्याप्रमाणें वेळू, केळी अथवा देवनळ हे आपल्या नाशासाठींच फळ धरीत असतात, वृद्धिंगत होण्यासाठीं धरीत नाहींत; अथवा खेंकडी आपल्या नाशाकरितांच गर्भ धारण करीत असते, त्याप्रमाणें त्या पांडवांनीं संरक्षण केलेल्या मजला तूं ग्रहण करीत आहेस ! "

द्रौपदीजयद्रथसंवाद.

जयद्रथ ह्मणालाः–माहीत आहे ! द्रौपदि, माहीत आहे मला ते राजपुत्र कोणत्या प्रकारचे आहेत तें ! पण असल्या भीति दाखविण्याच्या गोष्टी सांगून आज आह्मांला भयभीत करितां येणें तुला शक्य नाहीं. कारण, द्रौपदि, आह्मी सर्वहीजण कृषि, व्यापारी लोकांचे मार्ग, किल्ले, सेतु, गजबंधन, खनि आणि आकर ह्यांवरील कराचें ग्रहण आणि ओसाड देशांत वसाहत करणें ह्या आठ कर्मांनीं व प्रभुशक्ति, मंत्रशक्ति,उत्साहशक्ति,प्रभुसिद्धि,मंत्रसिद्धि आणि उत्साहसिद्धि,प्रभूदय, मंत्रोदय आणि उत्साहोदय हीं नऊ मिळून ह्या सतरा गोष्टींनीं युक्त असणाऱ्या उच्च कुलामध्यें जन्म पावलों असून शौर्य, तेज, धैर्य, दाक्षिण्य, दान व ऐश्वर्य ह्या सहा गुणांच्या योगानें पांडवांहून अधिक असल्यामुळें त्यांना निकृष्ट समजत आहों. तेव्हां तूं आतां सत्वर गजावर अथवा रथावर आरूढ हो; आणि जर तुझी इच्छा नसेल तर हवें असल्यास पांडवांचा पराजय केल्यानंतर दीनवाणेपणानें ह्या सौवीर राजाचा अनुग्रह व्हावा अशी पुनरपि प्रार्थना कर.

द्रौपदी ह्मणालीः—मी महाबलाढ्य असतां सौवीरराजाला दुर्बल आहें असें वाटतें, पण मी कशी आहें हें प्रख्यातच आहे. ह्यास्तव, जरी दंगाधोपा झाला तरीही सौवीरराजाशीं दीनपणाचें भाषण करणार नाहीं. अरे, एका रथामध्यें आरूढ झालेले कृष्णार्जुन हे उभयतां जिचा शोध काढतील त्या माझा प्रत्यक्ष इंद्र देखील कोणत्याही प्रकारें अपहार करूं शकणार नाहीं; मग गरीब बिचारा एखादा मनुष्य कोठून करूं शकणार ? आणि कदाचित् तूं असा प्रकार केलासच, तर शत्रूंच्या वीरांचा धुव्वा उडविणारा व द्वेष्ट्यांचीं अंतःकरणें चूर करून सोडणारा अर्जुन तृण दग्ध करून सोडणाऱ्या ग्रीष्मकालांतील अग्नीप्रमाणें माझ्यासाठीं तुझ्या सैन्यांत प्रवेश करील आणि अंधकवृष्णिकुलोत्पन्न वीरांसहवर्तमान श्रीकृष्ण व आनंदित स्वभावाचे महाधनुर्धर सर्व केकय राजपुत्र हेही माझा शोध करूं लागतील. त्या वेळीं अर्जुनाच्या हातास आघात करून त्याच्या प्रत्यंचेतून सुटलेले व गर्जना करणाऱ्या मेघाप्रमाणें ध्वनि असलेले ते गांडीवधनुष्यांतून सुटलेले वेगानें जाणारे,भयंकर बाण अतिशय घोर शब्द करूं लागतील. पक्षिसमुदायांप्रमाणें अतिशय शीघ्र वेगानें जाणारे गांडीवधनुष्यांतून सुटलेले ते प्रचंड शरसमुदाय आणि प्रतापशाली अर्जुन हे जेव्हां तुझ्या दृष्टीस पडतील तेव्हां तूं आपल्या अकलेची निंदा करूं लागशील. अरे, गांडीवधनुष्य धारण करणारा अर्जुन खवळून जाऊन शंखाचा आणि हस्ततलत्राणाचा घोष करीत जेव्हां तुझ्या छातीवर वारंवार शरप्रहार करील, तेव्हां तुझ्या अंतःकरणाची स्थिति काय होईल ? अरे नीचा,

हातीं गदा घेऊन चाल करून येणारा भीम आणि असहिष्णुत्वामुळें उत्पन्न झालेलें क्रोधरूपी विष ओकणारे व दाही दिशा चाल करून जाणारे माद्रीपुत्र नकुलसहदेव हे केवल दृष्टीस पडले तरीही तुला चिरकाल क्लेश भोगावे लागतील. अथवा, मी आपल्या अत्यंत संमाननीय अशा पतींचा केव्हांही केवल अंतःकरणाच्या योगानें देखील कोणत्याही प्रकारचा अतिक्रम करीत नाहीं हें सत्य आहे, त्या अर्थी त्या सत्याच्याच प्रभावानें आज पांडव तुला आक्रांत करून फरफरां ओढीत आहेत असें माझ्या दृष्टीस पडेल. अरे घातक्या, जरी तूं मला ओढूं लागलास तरीही मी गडबडून जाणें शक्य नाहीं. कारण, जरी तसें झालें तरी त्या कुरुकुलोत्पन्न वीर पांडवांची आणि माझी गांठ पडलीच आणि मी पुनरपि ह्या काम्यकवनामध्यें आलेंच ह्मणून समज.

जयद्रथाचें द्रौपदीहरण.

वैशंपायन म्हणाले:—हें ऐकून ते तिला धरण्याची इच्छा करूं लागले. तेव्हां ती विशालनेत्रा त्यांजकडे पाहून दरडावून ‘ नका, नका माझ्या अंगाला हात लावूं. ’ असें म्हणाली व भयभीत होऊन आक्रोश करीत पुरोहित धौम्यमुनींस हांका मारूं लागली. तरीही जयद्रथानें तिच्या अंगावरील वस्त्रास धरिलें. तेव्हां तिनें त्याला हिसका मारिला. त्यासरशीं तो दुष्ट मूळें उपटून पडलेल्या वृक्षाप्रमाणें भूमीवर पडला. पुढें जेव्हां ते सर्वजण मोठ्या वेगानें तिला धरूं लागले, तेव्हां ती राजपुत्री द्रौपदी धौम्यमुनीच्या चरणांस वंदन करून वारंवार सुस्कारे टाकीत रथावर चढली.

धौम्य म्हणाला:—जयद्रथा, त्या महारथी पांडवांना जिंकल्यावांचून तूं हिला घेऊन जाणें शक्य नाहीं. अरे, पुरातन कालापासून चालत आलेल्या क्षत्रियधर्माकडे तरी कांहीं दृष्टि दे. अरे, हें पापरूपी नीच कर्म तूं करीत आहेस, पण धर्मराजप्रभृति पांडववीरांची गांठ पडली म्हणजे तुला त्याचें फल निःसंशय भोगावें लागेल.

वैशंपायन म्हणाले:—इतकें भाषण केलें तरीही जेव्हां ते त्या कीर्तिसंपन्न राजपुत्री द्रौपदीला ओढून नेऊं लागले, तेव्हां धौम्यमुनि त्यांच्या पायदळांतून तिच्या मागोमाग जाऊं लागले.

अध्याय दोनशें एकोणसत्तरावा.

—:०:—

धर्मराजास अपशकुन.

वैशंपायन म्हणाले:—इकडे पृथ्वीवर निरनिराळ्या ठिकाणीं संचार करणारे अत्यंत श्रेष्ठ धनुर्धर पांडव सर्व दिशांकडे जाऊन संचार करून मृग, वराह आणि महिष ह्यांचा वध केल्यानंतर एकत्र जुळले. तदनंतर मृग आणि हिंस्र पशूंचे समुदाय ह्यांनीं व्याप्त होऊन गेलेलें व पक्ष्यांच्या कलकलाटानें गजबजून गेलेलें तें प्रचंड काम्यकवन अवलोकन करून व तेथें ओरडणाऱ्या मृगांचे शब्द ऐकून युधिष्ठिर त्या आपल्या बंधूंना ह्मणाला, ‘हें पहा—सूर्यप्रकाशानें देदीप्यमान झालेल्या दिशांकडे जाऊन हे पशु आणि पक्षी क्रूरपणाचे शब्द करीत आहेत व त्यावरून आम्हांला भयंकर श्रम होणार असून शत्रु ह्या प्रचंड अरण्यास पीडा देत आहेत असें सुचवीत आहेत; तेव्हां आतां लवकर मागें परता. पुरे झाले मृग आम्हांला ? कारण, आतां माझ्या मनाला ताप झाल्यामुळें तें होरपळून जाऊं लागलें आहे ! तसेंच, माझ्या शरीरांत असणारा हा जीव शोकग्रस्त होऊन व बुद्धीला मोहानें आच्छादित करून तडफड करूं लागला आहे. ह्या वेळीं मला काम्यकवन गरुडांनीं जलवासी सर्प हरण करून घेतलेल्या सरोवराप्रमाणें अथवा

शत्रूंनें संपत्तीचें हरण केलेल्या अराजक राष्ट्राप्रमाणें किंवा मद्यपान करणाऱ्या लोकांनी ज्यांतील मद्यरूपी रसाचें प्राशन केलें आहे अशा कुंभाप्रमाणें शून्य दिसत आहे ! "

पांडवांचें प्रत्यागमन.

हें ऐकून, वेगांत वायूलाही मागें सारणाऱ्या व प्रचंड वेगसंपन्न सिंधुदेशोद्भव अश्व जोडलेल्या त्या विशाल आणि उत्कृष्ट रथांत बसलेले ते नरवीर पांडव त्या वेळीं आश्रमाकडे प्रयाण करूं लागले. ह्याप्रमाणें ते परत फिरूं लागले असतां मोठ्यानें शब्द करणारा एक कोल्हा त्यांच्या डाव्या बाजूला येऊन मोठ्यानें ओरडला. तेव्हां त्याविषयींचा विचार करून धर्मराज भीमाला व अर्जुनाला म्हणाला, 'ज्या अर्थी हा निकृष्ट जातीचा कोल्हा आमच्या डाव्या बाजूस येऊन शब्द करीत आहे, त्या अर्थी त्या दुष्ट कौरवानी आह्मांला न जुमानतां आश्रमांत येऊन बलात्कार करून दंगा केला आहे हें अगदीं उघड आहे.' असें बोलत मृगया करून त्या वनामध्यें प्रवेश करीत असतां बालावस्थेंत असलेली आपल्या प्रियेची दासी दाईची कन्या रडत असतांना त्यांच्या दृष्टीस पडली. तेव्हां, राजा जनमेजया, रथावरून उडी टाकून इंद्रसेन त्वरेनें धावत धावत तिकडे गेला आणि अगदीं जवळ जाऊन तिला विचारूं लागला.

द्रौपदीच्या दासीकडून द्रौपदीवृत्तज्ञान.

तो ह्मणाला, 'तूं भूमीवर पडून अशी रडत कां आहेस ? आणि तुझें हें मुख फिकट व म्लान कां झालेलें आहे ? अत्यंत क्रूर कर्मे करणाऱ्या दुष्ट शत्रूंनीं राजपुत्री द्रौपदीशीं तर झोंबाझोंबी केली नाहीं ना ? कीं तिला त्यानीं पळवून नेली ? असें जर असेल, तर कल्पनातीत स्वरूप असलेली व कुरुकुलश्रेष्ठ पांडवांचें दुसरें शरीरच अशी ती विशालनयना सत्यनिष्ठ पतिव्रता कोणीं नेली व कोणीकडे नेली हें खरें सांग. ती देवी जरी भूमीमध्यें प्रविष्ट झाली असेल, स्वर्गामध्यें गेलेली असेल, अथवा समुद्रामध्यें शिरलेली असेल, तरीही ती ज्या ठिकाणीं असेल त्या ठिकाणी पांडव जातील. कारण, धर्मपुत्र युधिष्ठिराला तसाच संताप झालेला आहे. शत्रूंचा धुव्वा उडविणारे व क्लेश सहन करणारे जे हे अजिंक्य पांडव त्यांना प्राणाप्रमाणें अत्यंत प्रिय असलेल्या द्रौपदीस उत्कृष्ट प्रकारच्या रत्नाप्रमाणें हरण करण्याची कोणता मूर्ख मनुष्य इच्छा करीत आहे ? त्याला ह्या द्रौपदीचे संरक्षक कोणी आहेत अथवा ती पांडवांचें बाह्यभागीं संचार करणारें असें हृदयच आहे हें समजलें नाहीं काय ? आज हे धार दिलेले भयंकर आणि श्रेष्ठ बाण कोणाच्या शरीराचा भेद करून भूमीमध्यें प्रवेश करणार आहेत कोण जाणे ! असो; तिच्याविषयीं आतां तूं शोक करूं नको. अग भित्रे, द्रौपदी पुनः खास परत येईल असें समज. कारण, सर्वही शत्रूंना ठार करून पांडव पुनः द्रौपदीला प्राप्त करून घेतील.'

हें ऐकून विचार करून त्या दाईच्या कन्येनें त्या सुमुख इंद्रसेनास सांगितलें कीं, 'ह्या इंद्रतुल्य अशा पांचही पांडवांस तृणतुच्छ समजून जयद्रथानें द्रौपदीला झोंबाझोंबी करून पळवून नेली आहे. हे पहा—तो जातांना जे मार्ग तयार झाले ते अद्यापि अगदीं ताजे आहेत आणि तो जात असतां मोडून पडलले वृक्षही अद्यापि म्लान झालेले नाहींत. ह्यास्तव आपला मोर्चा तिकडे वळवा व लवकर पाठलाग करा ! कारण, ती राजकन्या अद्यापि दूर गेलेली नाहीं. हे इंद्रतुल्य पुरुषहो, मोठमोठीं सुंदर चिलखतें चढवा ! अत्यंत कठीण अशीं धनुष्यें आणि बाण घ्या ! व लवकर तिच्या शोधाला लागा ! नाहीं तर निर्भ-

र्त्सना आणि दंड ह्यांच्यामुळें मूढ होऊन गेलेल्या व ह्मणूनच कांहीं सुचेनासें झालेल्या द्रौपदीस म्लान वदन करून, ज्याप्रमाणें उत्कृष्ट प्रकारच्या घृतानें भरलेली स्रुचा भस्मामध्यें ओतावी त्याप्रमाणें आपली तनु कोणा तरी अयोग्य पुरुषाला अर्पण करावी लागेल! आणि तसें झालें ह्मणजे कोंड्याच्या अग्नीमध्यें होमद्रव्यांचें हवन केल्यासारखें होईल, पुष्पांची माला श्मशानांत पडून चुरडून गेल्यासारखी होईल, ऋत्विज् बेशुद्ध होऊन गेल्यामुळें यज्ञांतील सोमरस श्वानांनीं प्राशन केल्याप्रमाणें होईल, अथवा प्रचंड वनामध्यें मृगया करून कोल्ह्यानें कमलयुक्त सरोवरांत प्रवेश केल्याप्रमाणें होईल! ह्यास्तव, मोठमोठ्या यज्ञामध्यें जिचा प्रसार झालेला आहे अशा श्रुतीची ज्याप्रमाणें एखादा ग्राम्य मनुष्य नासधूस करून टाकतो, त्याप्रमाणें जोंवर त्यानें ह्या द्रौपदीची अवस्था केली नाहीं तोंवर तुम्ही त्याचा पाठलाग करा. ज्याप्रमाणें यज्ञांतील पुरोडाशाला श्वानानें स्पर्श करावा, त्याप्रमाणें एखाद्या दुष्कृत्यें करणाऱ्या पुरुषाचा तुमच्या प्रियेच्या सुंदर नासिका व मनोहर नेत्र ह्यांनीं युक्त व चंद्राप्रमाणें स्वच्छ कांति असलेल्या प्रसन्न अशा मुखाला स्पर्श होऊं नये. ह्यास्तव, तुम्ही त्वरेनें ह्या मार्गावरून जाऊन त्याचा पाठलाग करा! उगीच येथें वेळ दवडूं नका. जोंवर तो दुष्ट भूपति दूर गेला नाहीं तोंवर धांवा लवकर!'

पांडवांची जयद्रथावर चाल.

युधिष्ठिर ह्मणालाः—हे भद्रे, फार आतां परत आणि बंद कर हें बोलणें! उगीच आमच्याजवळ कठोर भाषणें करूं नको. राजे झाले अथवा राजपुत्र झाले तरी ते सामर्थ्यानें धुंद होऊन गेले ह्मणजे फसावयाचेच.

वैशंपायन ह्मणालेः—इतकें बोलून सर्पाप्रमाणें वारंवार फुस्कारे टाकीत ते पांडव तत्काळ त्याच मार्गाच्या अनुरोधानें आपल्या प्रचंड धनुष्याच्या प्रत्यंचा ओढीत प्रयाण करूं लागले. तेव्हां त्यांना त्या सैन्यांतील अश्वांच्या टापांनीं उडालेला धुरळा आणि पायदळामध्यें 'धाव! धाव!' ह्मणून भीमाला मोठ्यानें हांक मारणारा धौम्यमुनि हे दृष्टीस पडले. तेव्हां अंतःकरण खिन्न झालेले ते राजपुत्र 'आपण खुशाल चला' असा धौम्यमुनीस धीर देऊन आमिषाच्या लोभानें धांव घेणाऱ्या ससाण्याप्रमाणें वेगानें त्या सैन्यावर धावून गेले. द्रौपदीचा अवमान झाल्यामुळें पूर्वींच खवळून गेलेल्या व पराक्रमामध्यें इंद्राची बरोबरी करणाऱ्या त्या पांडवांचा क्रोध जयद्रथ आणि त्याच्या रथांत असलेली आपली प्रिया दृष्टीस पडतांच भडकून गेला आणि भीम, अर्जुन, नकुल, सहदेव आणि राजा युधिष्ठिर ह्या सर्वेही महाधनुर्धर वीरांनीं जयद्रथाला मोठ्यानें हांक मारली. तेव्हां त्या शत्रूंना दिशाभूल झाल्यासारखें झालें!

अध्याय दोनशें सत्तरावा.

—:०:—

द्रौपदीकडून जयद्रथास पांडवांची माहिती.

वैशंपायन ह्मणालेः—पुढें भीमसेन आणि अर्जुन हे दृष्टीस पडल्यामुळें त्या वनांत त्या वेळीं त्या कोपिष्ठ क्षत्रियांमध्यें अत्यंत भयंकर कल्होळ उसळून गेला. तेव्हां त्या कुरुकुलश्रेष्ठ पांडवांच्या ध्वजांचे अग्रभाग अवलोकन करून दुष्ट जयद्रथ राजा रथामध्यें असलेल्या देदीप्यमान अशा द्रौपदीला स्वतः ह्मणाला, 'द्रौपदि, हे पांच प्रचंड रथ इकडे येत आहेत; ह्यावरून हे तुझे पतिच येत असावे असें मला वाटतें. हे सुंदरि, तुला त्यांची माहिती

आहे. तेव्हां तूं ह्या पाडवांपैकीं रथारूढ असा पुढील पुरुष कोण हें निवेदन कर.'

द्रौपदी ह्मणालीः—अरे मूर्खा, तूं पूर्वी अत्यंत घोर आणि आयुष्याचा नाश करणारें कर्म केलेलें आहेस. तेव्हां आतां तुला ह्या धनुर्धरांच्या माहितीचा काय उपयोग? हे पहा भिडलेच येऊन माझे वीर पति! आतां ह्या संग्रामांत तुम्हांपैकीं कोणीही अवशिष्ट राहणार नाहीं. असो; तूं आसन्नमरण झालेला आहस, तेव्हां तूं विचारलेल्या सर्व गोष्टी तुला सांगणें हा धर्म आहे, ह्मणून सांगतें. ह्या वेळीं धर्मराज आणि त्याचे कनिष्ठ बंधु दृष्टीस पडत असल्यामुळें मला दुःखही होत नाहीं अथवा तुझी भीतिही वाटत नाहीं. ज्याच्या ध्वजाच्या अग्रभागीं नंद आणि उपनंद नांवांच्या सुंदर मृदंगांचा मधुर आवाज होत आहे व जो सुवर्णाप्रमाणें शुद्ध आणि गौरवर्ण, नासिका स्थूल असलेला, सडपातळ व विशालनेत्र असा आहे, त्या ह्या कुरुकुलामध्यें श्रेष्ठ असणाऱ्या माझ्या पतीस धर्मपुत्र युधिष्ठिर असें ह्मणतात. स्वधर्मांतील गोष्टींच्या सिद्धान्ताचें ज्ञान असलेल्या युधिष्ठिराकडे ज्यांना कांहीं कार्य कर्तव्य असेल असे लोक सदोदित येत असतात. हा धर्मनिष्ठ नरवीर शत्रु जरी शरण आला तरी त्याला प्राणदान करील. ह्यास्तव, हे मूर्खा, तूं स्वतःच्या कल्याणार्थ शस्त्र खालीं ठेवून हात जोडून ह्याला शरण जा. आतां तुला ह्याच्या पलीकडे दांतओंठ खात असलेला, भृकुटीस भृकुटि मिळालेला व रथारूढ झालेला जो महाबाहु वाढलेल्या वृक्षाप्रमाणें दिसत आहे तो हा वृकोदर नांवाचा माझा पति होय. त्याच्या रथाला उत्तम रीतीनें सजविलेले, बलाढ्य आणि कुलीन अश्व जोडलेले असतात. ह्याचीं कृत्यें अमानुष असल्यामुळें ह्याला भूतलावर भीम असें नांव पडलें आहे. ह्याचा कोणी अपराध केला तर त्याची बाकी रहात नाहीं. ह्याला वैराचें केव्हांही विस्मरण पडत नसून त्या वैराचा शेवट लावल्यानंतरच हा परत फिरतो; पण तसें करूनही तो फारसा शांत होत नाही. हा त्याच्या पलीकडे जो धनुर्धरश्रेष्ठ, धैर्यसंपन्न, कीर्तिशाली, जितेंद्रिय, वृद्ध पुरुषांची सेवा करणारा, नरवीर व युधिष्ठिराचा बंधु आणि शिष्य आहे तो धनंजय नांवाचा माझा पति होय. हा कामामुळें, भीतीमुळें अथवा लोभामुळें धर्माचा त्याग करणार नाहीं, कोणाचा घातही करणार नाहीं अथवा नीच कर्मही करणार नाहीं. हा अग्नीप्रमाणें तेजस्वी असलेला कुंतीपुत्र अर्जुन शत्रूंचा वेग सहन करून त्यांचा धुव्वा उडवून देणारा आहे. ज्याला सर्वही धार्मिक गोष्टींच्या सिद्धान्ताचें ज्ञान आहे, जो भयपीडित झालेल्या लोकांची भीति दूर करितो, जो विद्वान् आहे, ज्याचें स्वरूप सर्व पृथ्वींत उत्तम आहे असें म्हणतात व सर्वही पांडव आपल्या प्राणाहूनही अधिक योग्यतेच्या आणि आपल्या अनुरोधानें वागणाऱ्या ज्या पुरुषाचें संरक्षण करीत असतात, तो हा वीर माझा नकुल नांवाचा पति होय. त्याच्याच जवळ जो दुसरा पुरुष आहे तो खड्गयुद्ध करणारा, विलक्षण हातचलाखी असलेला, ज्ञानसंपन्न व संमाननीय असा सहदेव होय. हे मूर्खा, ज्याप्रमाणें दैत्यसैन्यामध्यें इंद्राचें कृत्य दिसून येतें त्याप्रमाणें आतां संग्रामामध्यें ह्याचें कृत्य तुला दिसून येईल. अस्त्रविद्येमध्यें निष्णात, बुद्धिमान्, विचारशील, राजा युधिष्ठिराचें प्रिय करणारा, चंद्रसूर्याप्रमाणें तेजस्वी, सर्व पांडवांपैकीं कनिष्ठ, त्यांना प्रिय असलेला, बुद्धीमध्यें ज्याच्या तोडीचा दुसरा कोणीही नाहीं असा, वक्ता, सिद्धान्तज्ञ, चांगल्या गोष्टींविषयींचा निर्णय समजणारा, शूर, सदैव असहिष्णु असणारा ज्ञानसंपन्न आणि विद्वान् असा

हा माझा सहदेव नावांचा पति आहे. हा प्राणत्याग करील अथवा अग्निप्रवेशही करील, पण धर्मबाह्य भाषण करणार नाहीं. सदोदित क्षत्रियधर्माचें आचरण करण्यांत आसक्त असलेला हा विचारसंपन्न नरवीर कुंतीला प्राणाहूनहीं प्रिय आहे. आतां रत्नानें भरलेली नौका समुद्रामध्यें मकराच्या पृष्ठावर लागून जशी फुटून जावी त्याप्रमाणें तुझ्या ह्या सेनेची स्थिति झाली आहे; अर्थात् तिजमध्यें गडबड उडवून देऊन तीतील सर्वही योद्धे पांडवांनी ठार केले आहेत असें तुझ्या दृष्टीस पडेल. असो; मोहामुळें ज्यांना तुच्छ समजून तूं दुष्कृत्य करण्याविषयीं प्रवृत्त झालास, त्या ह्या पांडवांची माहिती मी तुला सांगितली. आतां देहास कांहींही अपाय न होतां जर तूं ह्यांच्या तडाख्यांतून सुटलास, तर तुला ह्या जन्मांतच पुनर्जन्माची प्राप्ति झाली असें होईल!

वैशंपायन ह्मणालेः—तदनंतर ते जणू पांच इंद्रच असे दिसणारे पांच पांडव, भयभीत होऊन हात जोडणाऱ्या पायदळास सोडून देऊन क्रुद्ध होऊन रथसैन्यावर गेले; आणि त्यांनी त्याला चोहोंकडून घेरून बाणांच्या वर्षावानें चोहोंकडे अंधकार पाडून सोडला.

अध्याय दोनशें एकाहत्तरावा.

—:०:—

पांडवजयद्रथसंग्राम.

वैशंपायन ह्मणालेः—ह्या वेळीं 'थांबा, मारा, धावा लवकर!' असें म्हणून सिंधुदेशाधिपति जयद्रथ आपल्या जवळ असलेल्या त्या राजांना प्रोत्साहन देऊं लागला. तेव्हां भीमसेन, अर्जुन, नकुल, सहदेव आणि युधिष्ठिर ह्यांना अवलोकन केल्यामुळें त्या संग्रामांत सैन्याचा प्रचंड शब्द होऊं लागला; व अत्यंत सामर्थ्यसंपन्न व्याघ्राप्रमाणें असलेल्या त्या नरव्याघ्रांस अवलोकन करितांच शिबि, सौवीर आणि सिंधु ह्या कुलांतील राजे खिन्न होऊन गेले. नंतर सुवर्णानें मढविलेली, विलक्षण प्रकारची उंची असलेली व सर्व बाजूंनीं खिळे असलेली लोखंडी गदा घेऊन भीम हा मृत्यूनें प्रेरणा केलेल्या त्या जयद्रथावर धावून गेला. पण त्याच्या मध्यें पडून कोटिकास्यानें भीमसेनाला प्रचंड रथसमुदायाचा वेढा देऊन युद्ध चालविलें. त्या वेळीं अनेक वीर आपल्या बाहुबलानें शक्ति, तोमर, व बाण इत्यादि आयुधें फेंकून त्याला व्याप्त करून सोडीत होते. तरीही न डगमगतां सिंधुराज जयद्रथाच्या सैन्याच्या अघाडीस असलेला एक हत्ती, त्याजवरील महात आणि चौदा पदाति ह्यांना भीमानें गदाप्रहार करून ठार केलें. सौवीरदेशाधिपति जयद्रथाशी जाऊन भिडण्याची इच्छा करणाऱ्या अर्जुनानें त्याच्या सैन्याच्या अघाडीस असलेल्या पर्वतप्रदेशवासी पांचशें महारथी वीरांचा वध केला. त्या वेळीं त्या संग्रामांत स्वतः युधिष्ठिरानें उत्कृष्ट प्रकारें प्रहार करणाऱ्या व अत्यंत श्रेष्ठ अशा शंभर सुवीर देशांतील वीरांचा वध केला. त्या युद्धांत हातीं खड्ग घेतलेला नकुल रथांतून उडी टाकून भूमीत जसें बीज पेरावें त्याप्रमाणें पादचारी योद्ध्यांची मस्तकें वारंवार छिन्न करून पेरीत आहे असें दिसून आलें. सहदेव रथारूढ होऊन गजावरून युद्ध करणाऱ्या लोकांशी जाऊन भिडला; व ज्याप्रमाणें मोरांना वृक्षावरून खाली पाडावें त्याप्रमाणें त्यानें शरप्रहार करून त्यांना खाली पाडलें. तदनंतर हातीं धनुष्य घेतलेला, त्रिगर्तदेशाधिपति आपल्या प्रचंड रथांतून खाली उतरला आणि त्यानें गदेचा प्रहार करून धर्मराजाचे चारही अश्व ठार केले. तेव्हा तो पायानें चालत जवळ येतांच कुंती-

पुत्र धर्मराजानें अर्धचंद्र बाण सोडून त्याचें वक्षःस्थल विद्ध करून सोडिलें. ह्यामुळें वक्षःस्थल फुटून जाऊन तो त्रिगर्ताधिपति तोंडांतून रक्त ओकीत धर्मराजाच्या समोरच मुळें तुटलेल्या वृक्षाप्रमाणें पडला. पुढें रथास जोडलेले अश्व ठार झाल्यामुळें इंद्रसेनासहवर्तमान धर्मराज आपल्या रथांतून उडी टाकून सहदेवाच्या प्रचंड रथामध्यें गेला. इकडे नकुलाशीं तोंड देऊन क्षेमंकर आणि महामुख ह्या उभयतां योद्ध्यांनीं त्याजवर तीक्ष्ण बाणांचा वर्षाव चालविला. तथापि तोमररूपी जलाची वृष्टि करीत असल्यामुळें वर्षाकाळाच्या मेघाप्रमाणें असलेल्या त्या योद्ध्यावर एक एक बाण सोडून माद्रीपुत्र नकुलानें त्यांना ठार करून सोडलें. नंतर गजयानाचें ज्ञान असलेला त्रिगर्तदेशाधिपति सुरथ हा त्याच्या रथाच्या धुरीपाशीं जाऊन हत्तीकडून त्याच्या रथास हिसके देऊं लागला. तेव्हां नकुल ढालतरवार हातीं घेऊन निर्भयपणें त्या रथांतून खालीं उतरला व ज्यामध्यें उत्कृष्ट प्रकारें फिरतां येईल अशा प्रदेशाचा आश्रय करून पर्वताप्रमाणें निश्चलपणें उभा राहिला. हें पाहून सुरथानें सोंड अतिशय उंच असलेला व क्रुद्ध झालेला तो आपला श्रेष्ठ प्रतीचा हत्ती नकुलाचा वध करावयासाठीं त्याजवर सोडला. तेव्हां तो जवळ येतांच नकुलानें खड्गप्रहार करून त्याची सोंड आणि दांत हीं मुळापासून तोडून टाकिलीं. ह्यामुळें, लहान लहान घांटींच्या माळांनीं शृंगारलेला तो हत्ती मोठ्यानें गर्जना करीत खालीं तोंड करून पडला व त्यामुळें त्याजवर असलेला महात आपटून चूर होऊन गेला. ह्याप्रमाणें तें मोठें कृत्य केल्यानंतर तो शूर माद्रीपुत्र महारथी नकुल भीमसेनाच्या रथांत येऊन सुखानें बसला; भीमानेंही क्षुरप्रनामक बाण सोडून संग्रामांत आपणावर चालून येणाऱ्या कोटिकास्य राजाच्या रथाचे अश्व हांकीत असलेल्या सारथ्याचें मस्तक उडवून दिलें. तथापि त्या राजास आपला सारथि ठार झाला आहे असें कळून आलें नाहीं; पण सारथि ठार झाल्यामुळें त्याचे अश्व त्या संग्रामामध्यें सैरावैरां पळूं लागले. तेव्हां प्रहार करण्यामध्यें श्रेष्ठ अशा भीमानें संग्रामांतून पराङ्मुख होणाऱ्या त्या सारथि ठार झालेल्या कोटिकास्याजवळ जाऊन करतलांतून फेंकलेल्या इत्यानें त्याला ठार करून सोडलें. इकडे अर्जुनानें तीक्ष्ण बाण सोडून त्या सर्व बारा सौवीरकुलोत्पन्न योद्ध्यांचीं धनुष्यें व मस्तकें तोडून टाकिलीं. शिबि, इक्ष्वाकु, त्रिगर्त आणि सैंधव ह्यांच्या कुलामध्यें उत्पन्न झालेले योद्धेही बाणांच्या तडाक्यांत सांपडल्यामुळें त्यांनाही त्या अतिरथी अर्जुनानें संग्रामामध्यें ठार करून सोडलें. त्या वेळीं अर्जुनानें पताकायुक्त गज आणि ध्वजयुक्त अनेक महारथी योद्धे उद्ध्वस्त करून टाकिले आहेत असें दिसूं लागलें; व त्या सर्व संग्रामामध्यें मस्तकें नसलेलीं शरीरें व केवल मस्तकें ह्यांच्या योगानें सर्व भूमि आच्छादित होऊन गेली. त्या ठिकाणीं ठार केलेल्या वीरांच्या मांसानें आणि रक्तानें श्वान, गृध्र, डोमकावळे, मांसपक्षी, कोल्ही व कावळे तृप्त होऊं लागले.

द्रौपदीप्रत्याहरण व जयद्रथपलायन.

ह्याप्रमाणें ते वीर ठार झाले असतां सिंधुदेशाधिपति जयद्रथानें भयभीत होऊन द्रौपदीला सोडून देऊन पळून जाण्याचें मनांत आणिलें; व सैन्याची गर्दी उडून गेली असतां द्रौपदीस खालीं उतरून तो नराधम आपला जीव वांचविण्याच्या इच्छेनें, ज्या मार्गानें आला होता त्याच मार्गानें वनाकडे धावून जाऊं लागला. तेव्हां धौम्यमुनीच्या पुढें असलेल्या द्रौपदीला अवलोकन करून "धर्मराजानें

वीर सहदेवाकडून तिला रथांत बसविली इकडे जयद्रथ पळून गेल्यामुळें पळूं लागलेलें सैन्य भीमानें 'मी तुमचा वध करितों' असें सांगून सांगून शरप्रहार करून ठार केलें. पण जयद्रथ पळूं लागला आहे असें पाहून अर्जुनानें त्याच्या सैन्याचा वध करीत असणाऱ्या भीमसेनास थांबविलें.

अर्जुन ह्मणाला:—ज्याच्या अपराधामुळें आम्हांला ह्या दुर्धर क्लेशाची प्राप्ति झालेली आहे, तो जयद्रथ ह्या संग्रामप्रदेशांत कोठें दिसत नाहीं. तेव्हां, भीमा, तूं त्याचाच शोध लाव. तुझें कल्याण असो. ह्या योद्धयांना भूमीवर लोळविल्यानें तुला काय फल मिळणार आहे? हें करणें फायद्याचें नाहीं असें मला वाटतें. तुझें कसें काय मत आहे?

वैशंपायन ह्मणाले:-ज्ञानसंपन्न अर्जुनानें असें भाषण केल्यानंतर भाषणपटु भीमसेन युधिष्ठिराकडे पाहून बोलूं लागला. तो ह्मणाला, 'शत्रूंचे श्रेष्ठ श्रेष्ठ योद्धे आह्मीं ठार केले असून ते प्रायः दाही दिशांकडे पळून गेले आहेत. ह्यास्तव, हे राजा, द्रौपदीला घेऊन तूं येथून परत जा; आणि, हे राजेंद्रा, नकुलसहदेव व महात्मा धौम्य ह्यांच्यासहवर्तमान आश्रमांत गेल्यानंतर द्रौपदीचें सांत्वन कर. हा सिंधुदेशाधिपति मूर्ख जयद्रथ जरी पातालांत जाऊन राहिला असला आणि प्रत्यक्ष इंद्र जरी त्याचा सारथि असला तरीही माझ्या तडाक्यांतून तो जिवंत सुटावयाचा नाहीं.'

युधिष्ठिर ह्मणाला:—हे महाबाहो, जरी तो सिंधुदेशाधिपति दुष्ट आहे तरीही धृतराष्ट्राची कन्या दुःशला आणि कीर्तिसंपन्न गांधारी ह्यांजकडे लक्ष्य दे आणि तूं त्याचा वध करूं नको.

वैशंपायन ह्मणाले:—हें ऐकून इंद्रियें व्याकूळ होऊन गेलेली, लज्जाशील आणि ज्ञानसंपन्न द्रौपदी क्रुद्ध झाली व भीम आणि अर्जुन ह्या उभयतां पतींस भयंकर रीतीनें ह्मणाली, जर तुह्मांला माझें अभीष्ट कर्तव्य असेल तर त्या नराधम सैंधववंशाधम दुष्ट दुर्बुद्धि कुलदूषकाचा वध केला पाहिजे. जो शत्रु प्रत्यक्ष भार्येचा अपहार करणारा अथवा राज्याचा अपहार करणारा असेल तो जरी संग्रामामध्यें प्रार्थना करूं लागला तरीही त्यास सोडूं नये.

ह्याप्रमाणें तिनें सांगितल्यानंतर ते उभयतां नरश्रेष्ठ जेथें जयद्रथ होता तिकडे गेले आणि राजा युधिष्ठिर द्रौपदीला घेऊन आपल्या पुरोहितासहवर्तमान परत फिरला. आश्रमांत जातांच त्याला आसनें आणि घट ह्यांची नासधूस झाली असून मार्कंडेयादिक ब्राह्मणांनी आश्रम गजबजून गेला आहे असें दिसून आलें. नंतर द्रौपदीविषयीं हळहळत असलेल्या त्या समाविनिष्ठ ब्राह्मणांची भेट घेऊन तो महाज्ञानी युधिष्ठिर भार्यसहवर्तमान आपल्या बंधूंच्या मध्यभागीं बसला. तेव्हां सिंधु आणि सौवीर ह्या देशांतील योद्धयांना जिंकून द्रौपदीला घेऊन परत आलेल्या त्या राजास पाहून ते ब्राह्मण अत्यंत आनंदित झाले. पुढें त्या ब्राह्मणांनी वेष्टिलेला धर्मराज तेथेंच बसला व प्रेमशील द्रौपदी नकुलसहदेवांसहवर्तमान आश्रमांत निघून गेली.

जयद्रथाचा शोध व पाठलाग.

इकडे भीमसेन आणि अर्जुन हे आपला शत्रु एका कोसावर आहे असें ऐकून स्वतःच घोडे हांकीत वेगानें धांवून जाऊं लागले. त्या वेळीं अर्जुनानें एक आश्चर्यकारक गोष्ट केली. ती ही कीं, त्यानें आपणापासून एक कोसावर असलेले जयद्रथाचे अश्व ठार करून सोडले. तो दिव्यास्त्रज्ञानसंपन्न असून संकटकालींही गडबडून न जाणारा असल्यामुळें त्यानें अस्त्रांचें अभिमंत्रण केलेल्या बाणांच्या

योगानें हें दुष्कर कर्म केलें. पुढें ते उभयतां वीर भीमार्जुन अश्व ठार झाल्यामुळें भयभीत झालेल्या व अंतःकरण व्याकूळ होऊन गेलेल्या एकट्या जयद्रथावर चाल करून गेले. इकडे जयद्रथ अश्व ठार झाले आहेत असें पाहून अत्यंत दुःख पावला; आणि अर्जुन पराक्रमाची कृत्यें करीत आहे असें पाहून पळण्याविषयीं उत्साह धरून जिकडे अरण्य होतें तिकडे पळून गेला. ह्याप्रमाणें पलायन करण्यांत शूर असलेल्या जयद्रथास अवलोकन करून महाबाहु अर्जुन त्याचा पाठलाग करून बोलूं लागला. तो ह्मणाला, 'अरे, तुझ्या अंगीं जर असलेंच वीर्य होतें तर मग बलात्कारानें स्त्री घेऊन जाण्याची कशाला इच्छा करीत होतास ? अरे राजपुत्रा, फीर मागें, पलायन करणें तुला योग्य नाहीं. अरे, आपल्या अनुयायांना शत्रूंमध्यें टाकून तूं पलायन करीत आहेस हें काय ? '

ह्याप्रमाणें अर्जुन बोलूं लागला तरीही जयद्रथ मागें फिरेना; असें पाहून बलाढ्य भीमसेन 'थांब थांब !' असें ह्मणून एकदम त्याजवर चालून गेला. तेव्हां दयाळू अर्जुनानें त्याला 'त्याचा वध करूं नको' असें सांगितलें.

जयद्रथविमोक्षणपर्व.

अध्याय दोनशें बहात्तरावा.

—:०:—

जयद्रथाची मानहानि व सुटका.

वैशंपायन ह्मणाले:— भीमसेन आणि अर्जुन हे उभयतां बंधु आपला वध करण्याविषयीं उद्युक्त झाले आहेत असें पाहून अत्यंत दुःखी झालेला जयद्रथ कोठेंही न गुंततां जीविताच्या इच्छेनें धावूं लागला. तेव्हां कोपिष्ठ आणि बलाढ्य भीमसेनानें रथांतून उतरून धावून जाऊन त्याचा केशपाश धरला, त्याला वर उचलून खाली आपटला, त्याच्या मस्तकाला घेरून त्याला तडाखे दिले, व पुन: जेव्हां शुद्धीवर येऊन तो उठण्याची इच्छा करूं लागला, तेव्हां महाबाहु भीमानें त्याच्या मस्तकावर लत्ताप्रहार केला. ह्यामुळें तो विलाप करूं लागला ! नंतर भीमानें त्याला गुडघ्यानें प्रहार केला व हातानें चपाटे मारिले. त्यामुळें अतिशय प्रहारानें पीडित होऊन तो राजा जयद्रथ मूर्च्छित झाला. तथापि भीमसेनाचा कोप शांत झाला नाहीं. तेव्हां, हे जनमेजया, दुःशलेसंबंधानें धर्मराजानें जें कांही सांगितलें होतें तें सांगून अर्जुनानें त्याचें निवारण केलें. तेव्हा—

भीमसेन ह्मणाला:—त्या क्लेशमय स्थितीस योग्य नसणाऱ्या द्रौपदीस त्रास देणारा हा दुराचारी नराधम माझ्या हातून जिवंत राहणार नाही. पण माझ्या हातून घडणें तरी काय शक्य आहे ? अर्थात् कांहींही नाहीं ! कारण, तो दयाशील राजा आणि मूर्ख बुद्धीचा तूं हे उभयतांही मला सदोदित अडथळा करीत असतां. असें बोलून भीमसेनानें अर्धचंद्र बाणाच्या योगानें काहीही न बोलता त्या जयद्रथाच्या मस्तकाचे पांच पाट काढिले आणि त्याची निंदा करून तो ह्मणाला, " अरे मूर्खा, जर तुला जिवंत रहावें अशी इच्छा असेल, तर त्याचा उपाय मी सांगतों तो ऐक. तू ' मी तुमचा दास आहें. ' असें चार मंडळींत आणि सभांत म्हटलें पाहिजेस; ह्मणजे मी तुला जीवदान देईन. कारण, हा युद्धांत जय मिळविलेल्या लोकांपुढें त्यांच्या शत्रूंनीं करण्याचा विधि आहे. " असें म्हणून भीम त्याला फरफरां ओढूं लागला. तेव्हां ' ठीक आहे, असें करितों ! ' असें जयद्रथानें संग्रामामध्यें चमकणाऱ्या त्या नरश्रेष्ठ भीमसेनाला सांगितलें. पुढें तो भूमीवर पडून तडफड करीत असतां कुंतीपुत्र भीमसेनानें त्याला बांधून रथामध्यें नेऊन ठेविलें. ह्या वेळीं तो जयद्रथ बेशुद्ध झाला असून त्याचें अंग धुळीनें भरून गेलें होतें. नंतर त्या रथावर बसून भीमसेन अर्जुनाच्या मागून चालला व आश्रमामध्यें बसलेल्या युधिष्ठिरासमीप येऊन त्यानें तशा स्थितींत असलेला जयद्रथ त्याला दाखविला. तेव्हा युधिष्ठिर त्याला पाहून हसला व ' सोडून द्या ह्याला ! ' असें म्हणाला. पुढें भीमानें युधिष्ठिराला सांगितलें कीं, ' हा दुरात्मा पांडवाचा दास झाला आहे, असें द्रौपदीस कळवा. ' ह्यावर त्याचा ज्येष्ठ बंधु युधिष्ठिर ह्यानें भीमाला प्रेमानें सांगितलें कीं, ' जर मी तुला मान्य असेन तर ह्या दुराचारी जयद्रथाला सोड. ' आणि द्रौपदीही युधिष्ठिराकडे पाहून भीमाला ह्मणाली कीं, ' हा युधिष्ठिराचा दास झाला आहे व शिवाय तूं त्याचे पांच पाटही काढले आहेस; तेव्हां दे आतां ह्याला सोडून !'

राजा जनमेजया, हें ऐकून भीमानें सोडल्यानंतर विव्हल होऊन गेलेल्या त्या जयद्रथानें राजा युधिष्ठिराला व तेथें असलेल्या त्या मुनींकडे पाहून त्यांनाही नमस्कार केला. नंतर अर्जुनानें नशा रीतीनें पकडलेल्या जयद्रथाकडे पाहून दयाशील धर्मपुत्र राजा युधिष्ठिर त्याला

ह्मणाला,' तूं दास्यमुक्त झाला आहेस. जा, सोडला तुला ! पुनः असें केव्हांही करूं नको ! धिक्कार असो स्त्रियांचा अभिलाष करणाऱ्या तुला ! तूं स्वतः हलकट आहेस आणि तुझे साहाय्यकर्तेंही हलकटच आहेत. अरे, तुजवांचून दुसरा कोणता नराधम अशा प्रकारचें कृत्य करणारा आहे ! ' असें बोलल्यानंतर दुष्कृत्यें करणारा तो जयद्रथ गतप्राण झाल्यासारखा झाला आहे असें कळून येतांच विचार करून भरतकुलश्रेष्ठ राजा युधिष्ठिरानें त्याजवर कृपा केली व सांगितलें, ' तुझी बुद्धि धर्मावर अधिकाधिक आसक्त होऊं दे. अधर्मावर केव्हांही मन जडवूं नको ! जयद्रथा, तुझें कल्याण असो. जा तूं आता आपलें अश्व, रथ व पायदळ घेऊन !'

जयद्रथाचें तप व वरप्राप्ति.

धर्मराजानें असें सांगितल्यानंतर लज्जेनें मान खालीं वांकवून जयद्रथ कांहीं वेळ स्तब्ध राहिला; व नंतर दुःखाकुल होऊन गंगाद्वाराकडे निघून गेला. त्यानें श्रीशंकरास शरण जाऊन विपुल तपश्चर्या केली. तेव्हां वृषभध्वज श्रीशंकर त्याला प्रसन्न झाले व त्यानें केलेल्या पूजेचा प्रत्यक्ष स्वीकार करून त्यांनी त्याला वर दिला. तेव्हा त्यानेंही तो ग्रहण केला. जनमेजया, त्याविषयींचा वृत्तात सांगतों, ऐक. राजा जयद्रथानें ' माझ्या हातून संग्रामामध्यें रथारूढ झालेल्या सर्वही पांडवांचा पराजय व्हावा.' असें म्हटलें. तेव्हा श्रीशंकरांनीं म्हटलें, " असें होणार नाही. कारण, त्याचा पराजय होणें अथवा वध होणें अशक्य आहे. तथापि प्रत्यक्ष देवाधिपति इंद्रच असा जो नर ही संज्ञा असलेला महाबाहु अर्जुन, त्यावांचून तूं इतरांचें संग्रामामध्यें निवारण करूं शकशील. कारण, अर्जुनानें बदरिकाश्रमामध्यें तपश्चर्या केली असून त्याला प्रत्यक्ष श्रीविष्णूचें साहाय्य आहे व ह्मणूनच तो सर्वही लोकांना अजिंक्य—इतकेंच नव्हे, तर प्रत्यक्ष देवांनाही आक्रांत करितां येण्यास अशक्य असा आहे. त्याला मी दिलेल्या पाशुपतनामक अप्रतिम बाणाची प्राप्ति झाली असून इंद्रादिक लोकपालांकडूनही वज्रादिक मोठमोठे बाण मिळालेले आहेत. शिवाय त्याचा साहाय्यकर्ता जो श्रीकृष्ण तो तर देवाधिदेव, अनंतस्वरूपी, देवांचाही जनक असा प्रभु श्रीविष्णु आहे. प्रकृतीमध्यें चेतना उत्पन्न करणारा पुरुष, अतींद्रिय, विश्वाच्या ठिकाणीं जीवस्वरूपानें वास्तव्य करणारा व ह्मणूनच विश्वस्वरूपी शरीर असलेला जो परमात्मा तो तोच आहे. युगांतसमय प्राप्त झाला ह्मणजे तोच कालाग्नीचें स्वरूप घेऊन जगतास दग्ध करून सोडतो; आणि पर्वत, समुद्र, द्वीपें, टेंकड्या, अरण्यें, जंगलें, आणि पातालतलामध्यें वास्तव्य करणारे नागलोक ह्या सर्वांनाही तो दग्ध करूं लागला ह्मणजे आकाशामध्यें अत्यंत प्रचंड व नानाप्रकारचा वर्ण असलेले मेघ उत्पन्न होतात. ते भयंकर गर्जना करीत असून त्याच्यामध्यें विद्युल्लतांची मालिका चमकत असते. ह्याप्रमाणें ते मेघ उत्पन्न झाले ह्मणजे सर्वही दिशांस पसरून चोहोंकडे वर्षाव करूं लागतात; व त्या योगानें त्या प्रलयकाली अग्नीचा नाश करून रथाच्या कण्याप्रमाणें स्थूल असणाऱ्या जलधारांनी सर्व जग भरून सोडतात. ह्याप्रमाणें झाल्यानंतर सर्वही स्थावरजंगम नष्ट होऊन जाऊन चंद्र, सूर्य, वायु, ग्रह आणि नक्षत्रें इत्यादिकांनी विरहित होऊन हें विश्व केवल समुद्रमय बनून गेलें ह्मणजे चार हजार युगांची समाप्ति होईपर्यंत ही पृथ्वी जलमग्न होऊन राहते. तदनंतर अनंत नेत्र, अनंत चरण आणि अनंत मस्तकें असणारा अतींद्रिय असा श्रीनारायणसंज्ञक पुरुष झोंप घेण्याच्या इच्छेनें हजार फणा असल्यामुळें विक्राळ दिसणारा,

हजार सूर्यसमुदायांप्रमाणें अपरिमित कांति असलेला, कुंदपुष्प, चंद्र, मौक्तिकमाला, गोदुग्ध, मृणाल अथवा चंद्रविकासी कमल ह्यांच्याप्रमाणें शुभ्रवर्ण असलेला जो शेष त्याचा मंचक करून त्याजवर त्या समुद्रामध्यें शयन करितो व त्यामुळें अंधकारानें व्याप्त असलेली आपली रात्र तो प्रभु निर्माण करितो. पुढें सत्त्वगुणाची अभिवृद्धि होऊन तो परमात्मा जागा होतो व हा सर्व लोक ओसाड झाला आहे असें अवलोकन करितो. श्रीविष्णूच्या ह्या कृत्यासंबंधानें एक श्लोक ह्मणत असतात. तो असा " जल हीच परमात्म्याची मूर्तिच असून त्याला नार असें नाव आहे असें आमच्या ऐकण्यात आहे; व तेंच त्या परमात्म्याचें अयन (आश्रयस्थान) आहे, ह्यामुळें त्याला नारायण (नार+अयन) असें ह्मणतात. " पुढें त्या सनातन परमात्म्यानें जगताची सृष्टि करण्याविषयीं विचार चालविला तोंच त्याच्या नाभीतून एक कमल उत्पन्न झालें व त्यातून चतुर्मुख ब्रह्मदेव बाहेर पडला. त्या नाभिकमलामध्ये एकदम येऊन बसल्यानंतर सर्व जग ओसाड होऊन गेलें आहे असें पाहून ब्रह्मदेवानें आपल्या योग्यतेचे मरीचिप्रभृति महर्षि असे नऊ मानसपुत्र निर्माण केले. त्यांनीं सर्व चराचर प्राणी आणि यक्ष, राक्षस, भूतें, पिशाचें, सर्प व मनुष्यें ह्यांची सृष्टि केली. तो जगन्नायक परमात्मा ब्रह्मदेवाच्या स्वरूपानें जगताची सृष्टि करितो; विष्णुस्वरूपानें त्याचें संरक्षण करितो व रुद्ररूपानें संहार करितो. कारण, त्या प्रजाधिपति ईश्वराचीं हीं ब्रह्मादिक तीन स्वरूपें आहेत. जयद्रथा, वेदपारंगत असणारे ब्रह्मनिष्ठ मुनि अद्भुत कर्मे करणाऱ्या श्रीविष्णूचीं जीं कृत्यें कथन करीत असतात तीं तुझ्या ऐकण्यात नाहींत. पूर्वी हें भूतल जेव्हां चोहोंकडून जलानें व्याप्त होऊन केवल समुद्रमय बनून गेलें, तेव्हां वर्षाकालांतील रात्रीं ज्याप्रमाणें खद्योत इतस्ततः संचार करितो, त्याप्रमाणें केवल आकाशामध्यें संचार करून तो आश्रयासाठीं पृथ्वीचा शोध करूं लागला; व ती जलमग्न होऊन गेली आहे असें पाहून त्याच्या अंतःकरणात तिला वर काढण्याची इच्छा उत्पन्न झाली. तेव्हां आता मी कोणत्या प्रकारचें स्वरूप धारण करून ह्या पृथ्वीला जलातून वर काढावी असा विचार करून व दिव्य दृष्टीनें अवलोकन करून त्यानें जलक्रीडेसाठीं इष्ट असलेल्या वराहस्वरूपाचें स्मरण केलें व वेदमय आणि यज्ञस्वरूपी असें वराहस्वरूप धारण केलें. त्याची लांबी शंभर योजनें असून रुंदी दहा योजनें होती; ह्यामुळें त्याचा आकार एखाद्या प्रचंड पर्वताप्रमाणें दिसत होता. त्याच्या दंष्ट्रा तीक्ष्ण असून त्या देदीप्यमान दिसत होत्या; त्याचा वर्ण नीलवर्ण मेघासारखा असून आवाज प्रचंड मेघसमुदायाच्या गडगडाटासारखा होता. ह्याप्रमाणें यज्ञवराहाचें स्वरूप धारण करून त्या प्रभूनें जलामध्यें प्रवेश केला व एका दाढेनें पृथ्वी वर काढून स्वस्थानीं स्थापन केली. मग पुनरपि त्या महाबाहु श्रीविष्णूनें अपूर्व शरीर धारण केलें. त्या शरीरास अपूर्व असें ह्मणण्याचें कारण—तें अर्धे मनुष्याचें व अर्धे सिंहाचें होतें. तें स्वरूप धारण करून हातावर हात आपटीत तो दैत्याधिपति हिरण्यकशिपु ह्याच्या सभेमध्यें गेला. तेव्हां देवांचा शत्रु दैत्यांचा आदिपुरुष दितिपुत्र हिरण्यकशिपु ह्याचे नेत्र त्या अपूर्व पुरुषास अवलोकन करिताच क्रोधानें लाल होऊन गेले. तदनंतर माला धारण करणारा व नीलमेघसमूहाप्रमाणें दिसणारा देवशत्रु तो दैत्यवीर हिरण्यकशिपु शूल उगारून मेघांच्या गडगडाटाप्रमाणें गर्जना करीत त्याजवर धावून गेला; तेव्हां त्या नारसिंहाचें स्वरूप

धारण करणाऱ्या अत्यंत बलाढ्य विष्णूनें जवळ जाऊन नखांनीं त्या दैत्यास विदारण करून सोडलें. ह्याप्रमाणें शत्रूंचा वध करणाऱ्या त्या दैत्यास ठार केल्यानंतर कमलनेत्र प्रभूनें लोकहितार्थ दुसरें स्वरूप धारण केलें. तो श्रीमान् कश्यपमुनींचा पुत्र झाला. त्याला अदितीनें गर्भामध्यें धारण केलें. पुढें हजार वर्षें पूर्ण होऊन गेल्यानंतर अदिति प्रसूत झाली व तिला उत्कृष्ट प्रकारचा पुत्र झाला. त्याची कांति जगतास आच्छादित करून सोडणाऱ्या मेघामारखी व नेत्र देदीप्यमान असून आकार खुजा होता. त्यानें हातीं दंड, कमंडलु व वक्षःस्थलावर श्रीवत्सरूपी भूषणही धारण केलेलें होतें; त्याच्या मस्तकावर जटा होत्या व कंठांत यज्ञोपवीत होतें. ह्याप्रमाणें बालरूप धारण करून तो भगवान् दानवाधिपति बलीच्या यज्ञमंडपांत गेला. त्या वेळीं त्याच्याबरोबर बृहस्पति होता. येथें वामनस्वरूपी त्या परमात्म्यास अवलोकन करितांच बलि आनंदित झाला, व ' हे ब्राह्मणा, तुझ्या दर्शनानें मी संतुष्ट झालों आहें, तेव्हां तुला काय देऊं तें माग. ' असें ह्मणाला. ह्यावर वामन उत्तर देऊं लागला. प्रथम त्यानें ' तुझें कल्याण होवो ' असें ह्मटलें व नंतर हसत हसत सांगितलें कीं, ' हे दानवाधिपते मला तीन पावलें टाकता येतील एवढी भूमि दे. ' हें ऐकून अंतःकरणात प्रसन्न झालेल्या बलीनें त्या अत्यंत तेजस्वी असलेल्या ब्राह्मणास भूमि दिली. तदनंतर जेव्हां तो श्रीविष्णु पावलें टाकूं लागला तेव्हां त्याचें अत्यंत आश्चर्यकारक असें दिव्य स्वरूप प्रकट झालें. त्या वेळीं क्षुब्ध न होणारा सनातन देव श्रीविष्णु ह्यानें तीन पावलें टाकून सत्वर सर्व पृथ्वी हरण केली व इंद्रास अर्पण केली. ह्याप्रमाणें हा वामनावताराचा वृत्तान्त मीं तुला कथन केला. ह्या अवतारामुळेंच देव प्रकट स्थितीस आले व जगतासही वैष्णव असें नाव पडलें. तोच भगवान् विष्णु दुर्जनांचा निग्रह करण्यासाठीं व धर्माचें संरक्षण करण्यासाठीं ह्या मनुष्यलोकांत यदुकुलामध्यें अवतीर्ण झालेला आहे. ह्यासच श्रीकृष्ण असें ह्मणतात. हे सिंधुदेशाधिपते जयद्रथा, ' वेदवेत्ते पुरुष अनादि, अनंत, उत्पत्तिशून्य, प्रभुत्वसंपन्न, प्रकाशमान आणि लोकनमस्कृत अशा ज्या परमात्म्याची स्तुति करितात आणि त्यानें केलेल्या कृत्यांचें गायन करीत असतात, व ज्या शंख, चक्र, गदा आणि श्रीवत्स धारण करणाऱ्या व पीतवर्ण रेशमी वस्त्र परिधान करणाऱ्या देवास अजिंक्य असें ह्मणतात, तोच श्रीकृष्ण अस्त्रवेत्त्यांमध्यें श्रेष्ठ अशा अर्जुनाचें संरक्षण करीत असतो. तो शत्रुवीरनाशक अद्वितीय पराक्रमी श्रीमान् कमलनेत्र अर्जुनासहवर्तमान एकाच रथावर आरूढ होऊन त्याला साहाय्य करीत असतो. ह्मणूनच ज्याचा वेग सहन करितां येणें अशक्य आहे अशा त्या अर्जुनाचा पराजय देवांनाही करितां येणें शक्य नाहीं. मग संग्रामामध्यें अर्जुनाचा पराजय मनुष्यांपैकीं कोण करणार? ह्मणूनच, जयद्रथा, एका अर्जुनावांचून युधिष्ठिराचें इतर सर्व सैन्य व चार पांडव ह्या शत्रूंचा तूं एक दिवसपर्यंत पराजय करशील. '

वैशंपायन ह्मणालेः—ह्याप्रमाणें जयद्रथास सांगितल्यानंतर सर्वपापसंहारक, पार्वतीपति, जीवांचा नियंता, दक्षयज्ञविध्वंसक, त्रिपुरासुरनाशक, भगनेत्रनाशक, भगवान् श्रीशंकर खुजे, विक्राळ, कुबडे, नेत्र आणि कर्ण उग्र असलेले व नानाप्रकारचीं आयुधें उगारलेले जे आपले भयंकर पारिषद् त्यांच्यासह त्याच ठिकाणीं अंतर्धान पावला. नंतर अल्पबुद्धि जयद्रथही आपल्या गृहाकडे निघून गेला आणि इकडे पांडवही त्या काम्यकवनामध्यें वास्तव्य करूं लागले.

रामोपाख्यानपर्व.

अध्याय दोनशें त्र्याहात्तरावा.

—:o:—

युधिष्ठिराचा मार्कंडेयमुनींस प्रश्न.

जनमेजय म्हणालाः—ह्याप्रमाणें अप्रतिम क्लेश भोगून द्रौपदीला परत आणिल्यानंतर पुढें नरश्रेष्ठ पांडव काय करूं लागले ?

वैशंपायन ह्मणालेः—ह्याप्रमाणें जयद्रथाचा पराजय करून द्रौपदीला सोडविल्यानंतर धर्मराज युधिष्ठिर मुनिगणांसहवर्तमान बसला व द्रौपदीहरणाचा वृत्तान्त श्रवण करून हळहळणाऱ्या त्या महर्षीमध्यें असलेल्या मार्कंडेयांस असें म्हणाला.

युधिष्ठिर म्हणालाः—हे भगवन्, आपण ऋषींमध्यें प्रख्यात भूतभविष्यवेत्ते आहां. ह्यास्तव मी आपणांस माझ्या अंतःकरणांतील एक संशय विचारतों तो आपण नाहींसा करा. ही द्रुपदाची कन्या कोणाच्या उदरीं जन्मास आली नसून वेदिकेच्या मध्यभागांतून उत्पन्न झाली आहे व ही महाभाग्यशालिनी महात्म्या पांडूची सून आहे. पण मला वाटतें, विधात्यानें ललाटीं लिहिलेली दैवरेषा आणि प्राण्यांचें भवितव्य ही बलवत्तर असून त्यांचा अतिक्रम करितां येणें शक्य नाहीं. म्हणूनच, ज्याप्रमाणें एखाद्या पवित्र मनुष्यावर चोरी केल्याचा खोटाच आळ यावा, त्याप्रमाणें धर्मवेत्त्या आणि धर्मनिष्ठ अशा आमच्या भार्येवर असा प्रसंग आला. वस्तुतः द्रौपदीनें कोणत्याही प्रकारचें पातक केलेलें नाहीं अथवा कांहीं निंद्य कर्मही केलेलें नाहीं. इतकेंच नव्हे, तर ब्राह्मणांविषयीं तिनें अतिशय उत्कृष्ट प्रकारें धर्माचें आचरण केलेलें आहे. असें असतां मूर्खबुद्धि राजा जयद्रथानें तिला बलात्कारानें हरण केली म्हणूनच त्याच्या मस्तकाचे केश गेले व संग्रामांत साहाय्यकर्त्यांसहवर्तमान त्याचा पराजय झाला; आणि आम्ही त्या सिंधुपाल जयद्रथाचें सैन्य ठार करून द्रौपदीला परत आणली. असो; अशा प्रकारें दुसऱ्यानें भार्या हरण करून नेण्याचा हा प्रसंग आह्मांवर अकल्पित गुदरला. शिवाय हा दुःखदायक वनवास, मृगयेवर उपजीविका, वनामध्यें वास्तव्य केल्यामुळें वनवासी मृगांची हिंसा आणि खोटीं कृत्यें करणाऱ्या आपल्या बांधवांनी हद्दपार करणें हें सर्व खरोखर दुःखदायक आहे. तेव्हां मजहून अत्यंत अभागी असा एखादा पुरुष आपल्या पहाण्यांत अथवा ऐकण्यांत आला आहे काय ?

अध्याय दोनशें चौऱ्याहत्तरावा.

—:o:—

रामादिकांचें जन्म.

मार्कंडेय ह्मणालेः—हे भरतकुलश्रेष्ठा, रामानें अशा प्रकारचें अनुपम दुःख भोगलें आहे. कारण, महाबलाढ्य राक्षसाधिपति दुरात्मा रावण ह्यानें मायेचा अवलंब करून व जटायुनामक गृध्राचा वध करून वेगानें त्या रामाची भार्या जानकी आश्रमांतून हरण करून नेली. पुढें सुग्रीवाच्या सामर्थ्याचें अवलंबन करून, समुद्रावर सेतु बांधून आणि तीक्ष्ण बाणांनीं लंका दग्ध करून त्यानें तिला परत आणली.

युधिष्ठिर ह्मणालाः—राम कोणत्या कुलामध्यें जन्मलेला होता व त्याचें वीर्य आणि पराक्रम ही कोणत्या प्रकारची होतीं ? तसेंच रावण हा कोणाचा पुत्र आणि त्याचें त्याच्याशीं वैर कशासाठीं पडलें ? हे भगवन्, हें सर्व आपण मला उत्कृष्ट प्रकारें कथन करावें. कारण, क्लेश न होतां कर्में करणाऱ्या रामाचें चरित्र ऐकण्याची माझी इच्छा आहे.

मार्कंडेय ह्मणाले: –इक्ष्वाकुवंशामध्यें अज ह्मणून एक राजा होऊन गेला. त्याला सर्वकाल अध्ययन करणारा व शुचिर्भूत असा दशरथ नांवाचा एक पुत्र होता. त्याला राम, लक्ष्मण, शत्रुघ्न व महाबलाढ्य भरत असे धर्मतत्त्वामध्यें निष्णात असलेले चार पुत्र झाले.त्यापैकीं रामाची माता कौसल्या आणि भरताची कैकेयी ही असून शत्रुतापन लक्ष्मण आणि शत्रुघ्न हे उभयतां सुमित्रेचे पुत्र होत. हे प्रभो, जनक ह्मणून एक विदेहदेशाचा अधिपति होता; त्याला सीता म्हणून एक कन्या होती. ही रामाची प्रिय पट्टराणी असून तिला प्रत्यक्ष विश्वकर्म्यानें निर्माण केलेली होती. ह्याप्रमाणें, हे प्रजाधिपते, राम आणि सीता ह्या उभय तांच्या जन्माचा वृत्तान्त मी तुला कथन केला. आतां रावणाच्याही जन्माचें वृत्त सांगतों.

कुबेर आणि विश्रवा यांची उत्पत्ति.

स्वयंभू, सर्व लोकांचा अधिपति, महातपस्वी व जगदुत्पादक साक्षात् ब्रह्मदेव हाच रावणाचा पितामह होय त्याला पुलस्त्य ह्मणून एक प्रिय मानस पुत्र होता. त्याला वैश्रवण नांवाचा एक सामर्थ्यसंपन्न पुत्र गोसंज्ञक स्त्रीपासून झाला. तो आपल्या पित्याचा त्याग करून पितामहाकडे गेला. ह्यामुळें पित्यानें त्याजवर क्रुद्ध होऊन आपल्या देहापासून दुसरा एक देह निर्माण केला त्या उत्पन्न झालेल्या पुरुषाचें नांव विश्रवा असें असून तो ब्राह्मण त्याच्या अर्ध्या शरीरापासून उत्पन्न झाला होता; हा उत्पन्न होण्याचें कारण वैश्रवणाचा प्रतिकार करणें हें होय. इकडे ब्रह्मदेवानें अंतःकरणांत संतुष्ट होऊन वैश्रवणास अमरत्व, धनाधिपतित्व, लोकपालत्व, श्रीशंकराशीं सख्य, नलकूबरनामक पुत्र आणि राक्षससमुदायांनी युक्त असलेली लंकानामक राजधानी ही अर्पण केली. तसेंच त्याला प्रभूनें इच्छेनुरूप संचार करणारें पुष्पक नांवाचें विमान, यक्षांचें आधिपत्य आणि राजाधिराजत्व हींही अर्पण केलीं.

अध्याय दोनशें पंचाहत्तरावा.

—:०:—

रावणादिकांचें जन्म.

मार्कंडेय ह्मणाले:—पुलस्त्याच्या अर्ध्या देहापासून कोपामुळें जो विश्रवानामक मुनि उत्पन्न झाला,तो क्रोधामुळें वैश्रवणाकडे अवलोकन करूं लागला. तेव्हां, हे राजा, तो आपला पिता क्रुद्ध झाला आहे असें जाणून राक्षसाधिपति कुबेर त्याला प्रसन्न करण्याविषयीं प्रयत्न करूं लागला. तो राजा कुबेर लंकेमध्यें रहात होता. त्यानें आपल्या पित्याची सेवा करण्यासाठीं तीन राक्षसस्त्रिया अर्पण केल्या. नृत्य, गायन इत्यादिकांमध्यें निष्णात असलेल्या पुष्पोत्कटा, राका आणि मालिनी ह्या नांवाच्या त्या तीन सुंदर स्त्रिया स्वतःचें कल्याण व्हावें ह्या इच्छेनें एकमेकींवर चढाओढ करून सदोदित त्या महात्म्या मुनीस संतुष्ट करण्याविषयीं उद्युक्त होऊन राहिल्या. तेव्हां त्या भगवान् महात्म्या विश्रवा मुनीनें त्यांना वर देऊन प्रत्येकीला तिच्या इच्छेनुरूप लोकपालाच्या तोडीचे पुत्र दिले. त्या वेळीं पुष्पोत्कटेचे ठिकाणी—सामर्थ्यामध्यें ज्यांच्या तोडीचा ह्या भूमीवर कोणीही नाही असे कुंभकर्ण आणि दशकंठ (रावण) असे दोन राक्षसाधिपति पुत्र झाले. मालिनीला एक बिभीषण हाच पुत्र झाला. राकेपासून खर आणि शूर्पणखा ह्या जोडीची उत्पत्ति झाली. त्यापैकीं बिभीषण हा स्वरूपानें सर्वांहून अधिक असून महाभाग्यशाली, धर्मसंरक्षक आणि कर्मनिष्ठ होता. राक्षसश्रेष्ठ दशकंठ हा सर्वांमध्यें श्रेष्ठ, अत्यंत उत्साही, मोठा वीर्यवान्, अतिशय बलाढ्य आणि महापराक्रमी होता, राक्षस कुंभकर्ण हा संग्रामामध्यें सर्वांहूनही

अधिक श्रेष्ठ असून मायावी, पाहिजे त्या वेळीं संग्रामास तयार असणारा आणि भयंकर असा होता. खर हा धनुर्युद्ध करण्यांत मोठा पराक्रमी आणि ब्रह्मद्वेष्टा असा होता शूर्पणखा ही स्वभावतः भयंकर आणि योगी लोकांना विघ्न करणारी होती. हे सर्वही पुत्र वेदवेत्ते, शूर व उत्कृष्ट सदाचारी असून आपल्या पित्यासहवर्तमान गंधमादन पर्वतावर रममाण होऊन राहिले होते.

रावणादिकांची तपश्चर्या व वरप्राप्ति.

पुढें त्यांना आपल्या पित्यासहवर्तमान बसलेला अत्यंत ऐश्वर्यसंपन्न नरवाहन कुबेर दिसला. तेव्हां त्यांना त्याचें ऐश्वर्य महन झालें नाहीं व त्यामुळेंच त्यांनीं तपश्चर्या करण्याचा निश्चय केला आणि लागलीच भयंकर तपश्चर्या करून ब्रह्मदेवास संतुष्ट केलें. त्यांपैकीं दशकंठ अत्यंत एकाग्र अंतःकरणानें वायुभक्षण आणि पंचाग्निसाधन करीत एक हजार वर्षेंपर्यंत एका पायावर उभा राहिला; कुंभकर्ण नियमनिष्ठ आणि मिताहारी होऊन केवल भूमीवर शयन करून राहिला; उपवास करण्यामध्यें आसक्त असणारा, ज्ञानसंपन्न, जपनिष्ठ व उदार अंतःकरण असलेला बिभीषण प्रत्यहीं वृक्षावरून गळलेलें एक पत्र भक्षण करून तितकाच कालपर्यंत तपश्चर्या करीत होता; व खर आणि शूर्पणखा हीं उभयतां आनंदित अंतःकरणानें तपश्चर्या करणाऱ्या त्या पुरुषांची सेवा आणि संरक्षण करीत होतीं. ह्याप्रमाणें एक हजार वर्षें पूर्ण झाल्यानंतर दुर्जय दशकंठ आपलें मस्तक तोडून अग्नीमध्यें हवन करूं लागला. तेव्हां जगन्नायक भगवान् ब्रह्मदेव संतुष्ट झाला व त्यानें स्वतः येऊन त्या सर्वांसही निरनिराळे वर देण्याचा लोभ दाखवून तपश्चर्येपासून परावृत्त केलें..

ब्रह्मदेव ह्मणालाः—हे पुत्रहो, मी 'प्रसन्न झालों आहें. ह्यास्तव, तुह्मी एका अमरत्वावांचून कोणता हवा तो वर मागून घ्या, ह्मणजे त्याप्रमाणें घडून येईल. पुरे करा आतां ही तपश्चर्या! (रावणाला उद्देशून) तूं महत्त्वप्राप्तीच्या अभिलाषानें आपल्या ज्या ज्या मस्तकाचें अग्नीमध्यें हवन केलेंस, तीं सर्वेही मस्तकें तुझ्या शरीरावर उत्पन्न होतील; तथापि तुझें शरीर विरूप होणार नाहीं. इतकेंच नव्हे, तर तुला इच्छेस येईल तेंही स्वरूप धारण करितां येईल व तूं संग्रामामध्यें शत्रूंचा पराजय करणारा होशील ह्यांत संशय नाहीं.

रावण ह्मणालाः—गंधर्व, देव, दैत्य, यक्ष राक्षस, सर्प, किन्नर आणि भूतें ह्यांजकडून माझा पराभव होऊं नये.

ब्रह्मदेव ह्मणालाः—तूं जे हे सर्व सांगितलेस त्यांजपासून अर्थात् मनुष्याखेरीज इतरापासून तुला भीति नाहीं. कारण, मी तशी व्यवस्था केलेली आहे. तुझें कल्याण होवो!

मार्कंडेय ह्मणालेः—ब्रह्मदेवानें असें भाषण करितांच दशकंठ संतुष्ट झाला. कारण, त्या दुर्बुद्धि मनुष्यभक्षक राक्षसाला मनुष्यें तृणतुच्छ वाटत होतीं. पुढें ब्रह्मदेवानें कुंभकर्णालाही तसेंच विचारिलें. तेव्हां तमोगुणानें अंतःकरण ग्रस्त होऊन गेल्यामुळें त्यानें प्रचंड निद्रा मागून घेतली. ह्यावर 'ठीक आहे,' असें ह्मणून, हे प्रभो, ब्रह्मदेव बिभीषणाला वारंवार ह्मणाला कीं, 'मी तुला प्रसन्न झालों आहें; वर माग!' ह्यावर बिभीषण म्हणालाः—हे भगवन्, मी जरी अत्यंत संकटांत सांपडलों असलों, तरीही मला अधर्म करण्याची इच्छा होऊं नये; आणि न शिकतांच माझ्या ठिकाणीं ब्रह्मास्त्राची स्फूर्ति व्हावी.

ब्रह्मदेव म्हणालाः—हे शत्रुतापना, राक्षसकुलामध्यें जन्म झालेला असतांही ज्या अर्थी

तुझी बुद्धि अधर्माकडे जात नाहीं त्या अर्थी मी तुला अमरत्वच देतों.

रावणास लंकेच्या राज्याची प्राप्ति.

मार्कंडेय ह्मणाले:—हे प्रजापालका, ह्याप्रमाणें वरप्राप्ति झाल्यानंतर रावणानें संग्रामामध्यें जिंकून कुबेराला लंकेतून बाहेर काढलें. तेव्हां तो भगवान् कुबेर लंकेचा त्याग करून राक्षस आणि किन्नर ह्यांसहवर्तमान गंधमादन पर्वतावर जाऊन राहिला. त्या वेळी त्याच्या मागून गंधर्व आणि यक्षही गेले. ह्या वेळी रावणानें पाडाव करून त्याचें पुष्पक विमान घेतलें. तेव्हां कुबेरानें त्याला शाप दिला कीं, 'हें विमान तुला नर वाहून नेणार नाहीं इतकेंच नव्हे, तर जो संग्रामामध्यें तुझा वध करील त्यालाच तें वाहून नेईल; आणि ज्या अर्थी तूं आपल्या पित्याचा अनादर केला आहेस त्या अर्थी लवकरच तुझा नाशही होईल!'

हे महाराजा, ह्या वेळीं अत्यंत कांतिसंपन्न धर्मात्मा बिभीषण सन्मार्गाकडे लक्ष्य देऊन कुबेराच्याच मागून निघून गेला. तेव्हां संतुष्ट होऊन त्याचा बंधु ज्ञानसंपन्न कुबेर ह्यानें त्याला यक्ष आणि राक्षस ह्यांच्या सैन्याचें आधिपत्य दिलें. इकडे राक्षस आणि महाबलाढ्य पुरुषभक्षक पिशाच ह्या सर्वांनीं मिळून दशकंठास राज्याभिषेक केला. तदनंतर सामर्थ्यानें धुंद होऊन गेलेल्या व इच्छेस वाटेल तसें स्वरूप धारण करणाऱ्या त्या आकाशगामी दशकंठानें दैत्यांना आणि देवांना पादाक्रांत करून त्यांचीं सर्व रत्नें हरण केलीं. ह्याप्रमाणें यथेष्ट बलसंपन्न असलेला तो दशकंठ देवांना देखील भीति उत्पन्न करून सर्व लोकांस त्रास देऊन ओरडावयास लावूं लागला, म्हणूनच त्याला रावण असें म्हणतात.

अध्याय दोनशें शहात्तरावा.

वानरादिकांची उत्पत्ति.

मार्कंडेय म्हणाले:—तदनंतर सर्व ब्रह्मर्षि, सिद्ध आणि सप्तर्षि अग्नीला पुढें करून ब्रह्मदेवाला शरण गेले.

अग्नी म्हणाला:—भगवंतांनी पूर्वीं वर देऊन विश्रवामुनीच्या ज्या महाबलाढ्य दशकंठनामक पुत्रास अवध्य करून सोडलें, तो महाबलाढ्य राक्षस सर्वही प्रजांना नानाप्रकारें त्रास देत आहे. ह्यास्तव भगवंतांनीं आमचें संरक्षण करावें. कारण, आमचें संरक्षण करणारा दुसरा कोणीही नाहीं.

ब्रह्मदेव म्हणाले:—हे अग्ने, संग्रामामध्यें देवांना अथवा दैत्यांना त्याचा पराजय करितां यावयाचा नाही. तेव्हां त्याजवर काय करावयाचें हें मीं ठरविलेलें आहे. आतां त्याचा निग्रह होण्याचा काल अगदीं जवळ येऊन ठेपला आहे. कारण, प्रहार करणाऱ्यांमध्यें श्रेष्ठ चतुर्भुज श्रीविष्णु हा माझ्या सांगण्यावरून तीच गोष्ट करण्यासाठीं अवतीर्ण झालेला आहे. तो तें कार्य करील.

मार्कंडेय म्हणाले:—तदनंतर ब्रह्मदेव त्यांच्या समीपच इंद्राला म्हणाले कीं, 'तूं सर्व देवगणांसहवर्तमान भूतलावर अवतीर्ण हो; आणि, हे देवहो, तुम्ही श्रीविष्णूच्या साहाय्यासाठीं सर्व अस्वलीं आणि वानरी ह्यांच्या ठिकाणीं यथेष्ट रूप आणि बल ह्यांणीं युक्त असलेले वीर्यसंपन्न पुत्र निर्माण करा.' ह्याप्रमाणें ब्रह्मदेवानें सांगितल्यानंतर सर्वही देव, गंधर्व आणि दानव ह्यांनीं अंशाअंशानें सत्वर भूमीवर अवतीर्ण होण्याचा विचार केला. नंतर सर्व देवांसहवर्तमान ऋषि पृथ्वीवर अवतीर्ण झाले व त्या महात्म्यांनीं, सिद्धांनीं आणि किन्नरांनीं महाबलाढ्य वानर निर्माण केले.

दशकंठाचा वध करण्याविषयीं उत्साह धारण करणारे, स्वेच्छेनुरूप शरीर ग्रहण करणारे, अमर्यादपराक्रमशाली आणि शूर असे त्यानी निर्माण केलेले ते वानर दहा हजार होते. ज्या देवाचें जें स्वरूप, जो वेष आणि ज्या प्रकारचें तेज होतें त्या त्या देवाचे पुत्र त्या सर्व गुणांनी युक्त असेच निर्माण झाले. असो; तदनंतर वरप्रद ब्रह्मदेवानें त्या ऋष्यादिकांच्या समक्षच दुंदुभिनामक गंधर्वस्त्रीस 'देवांच्या कार्यसिद्धीसाठी तूंही गमन कर.' अशी आज्ञा केली.

तेव्हां तें ब्रह्मदेवाचें भाषण ऐकून ती गंधर्वस्त्री दुंदुभी ह्या मनुष्यलोकामध्यें एक कुबडी स्त्री होऊन जन्मास आली. तिचें नाव मंथरा असें होतें. इंद्रप्रभृति सर्व देवश्रेष्ठांनींही वानरें आणि अस्वलें ह्यांच्या स्त्रियांच्या ठिकाणी पुत्र निर्माण केले. ते सर्वही पुत्र कीर्तीनें आणि सामर्थ्यानें आपल्या पित्यांच्याच तोडीचे असून पर्वतांचीं शिखरें भग्न करणारे, साल, ताल, इत्यादिक वृक्ष आणि शिला ही आयुधें ग्रहण करणारे, वज्राप्रमाणें बळकट शरीर असलेले, बुद्धिसामर्थ्यसंपन्न, यथेष्ट वीर्य आणि बल असलेले, युद्धविशारद, दहा हजार हत्तींचें बल असलेले, वेगांत वायूची बरोबरी करणारे व इच्छेस वाटेल त्या ठिकाणी वास्तव्य करणारे होते. ह्यांपैकीं कांही केवळ वनामध्येंच राहणारे होते. असो; ह्याप्रमाणें सर्व तजवीज केल्यानंतर लोकांची सृष्टि करणाऱ्या भगवान् ब्रह्मदेवानें मंथरेस तिनें काय काय करावयाचें व तें कसकसें करावयाचें ह्याविषयींचा उपदेश केला. तेव्हां त्याचें तें सांगणें लक्ष्यांत घेऊन वैर पेटविण्यामध्यें आसक्त असणाऱ्या व मनाप्रमाणें वेग असलेल्या त्या मंथरेनें इकडे तिकडे संचार करीत करीत ब्रह्मदेवानें सांगितल्याप्रमाणें तें सर्व केलें.

अध्याय दोनशें सत्याहत्तरावा.

—:०:—

रामाचा वनवास.

युधिष्ठिर ह्मणाला:—भगवानांनीं मला रामादिकाचे निरनिराळे जन्म झाल्याचा वृत्तान्त सांगितला. आतां, हे ब्रह्मन्, रामानें वनाकडे गमन करण्याचें कारण काय हें ऐकण्याची माझी इच्छा आहे, तरी आपण तें सांगा. हे ब्रह्मन्, दशरथपुत्र वीर रामलक्ष्मण हे उभयता बंधु आणि कीर्तिसंपन्न जानकी ह्यांनी वनाकडे प्रयाण काय ह्मणून केलें.

मार्कंडेय ह्मणाले:—हे राजा, कर्मनिष्ठ, धर्मासक्त आणि वृद्धांची सदोदित सेवा करणाऱ्या दशरथास पुत्र होतांच आनंद झाला. पुढें त्याचे ते महातेजस्वी पुत्र क्रमाक्रमानें मोठे झाले व वेद आणि रहस्यासहवर्तमान धनुर्वेद ह्यांमध्यें पारंगत झाले. हे राजा, ह्याप्रमाणें ब्रह्मचर्याचें आचरण केल्यानंतर जेव्हां त्यांचा विवाह झाला, तेव्हां दशरथ संतुष्ट आणि सुखी झाला. त्या पुत्रांपैकीं राम हा ज्येष्ठ होता. ह्याला राम असें नांव पडण्याचें कारण तो प्रजेला रममाण करीत होता हें होय. तो ज्ञानसंपन्न राम मनोहर असल्यामुळें पित्याच्याही अंतःकरणास आनंदित करीत होता. असो; पुढें 'आपण वृद्ध झालों आहों' असें वाटून तो ज्ञानसंपन्न राजा दशरथ रामाला यौवराज्याभिषेक करण्याविषयी आपले धर्मवेत्ते मंत्री आणि पुरोहित ह्यांजबरोबर विचार करूं लागला. तेव्हां त्या सर्व मंत्रिश्रेष्ठांनींही 'असें करण्याची ही वेळच आली आहे.' असें आपलें मत दिलें. हे कुरुनंदना, आरक्तवर्ण नेत्र असलेला, महाबाहु, मत्त गजाप्रमाणें मंदमंद गमन करणारा, आजानुबाहु, वक्षःस्थल विशाल असलेला, मस्तकावर नीलवर्ण आणि कुरळे केश असलेला, कांतीनें देदीप्यमान, शूर,

संग्रामामध्यें इंद्राच्या तोडीचा, सर्व धर्मामध्यें पारंगत असणारा, बुद्धीनें बृहस्पतीची बरोबरी करणारा, सर्व प्रजांचें प्रेम असलेला, सर्व विद्यांमध्यें निष्णात असलेला, जितेंद्रिय, शत्रूंचीही दृष्टि व अंत:करण आकर्षण करणारा, दुष्ट जनांचा निग्रह आणि धर्मनिष्ठांचें संरक्षण करणारा, धैर्यसंपन्न, आक्रांत करितां येण्यास अशक्य असलेला, शत्रूंना पराजित करणारा, स्वत: पराजय न पावणारा व कौसल्येचा आनंद वृद्धिंगत करणारा आपला पुत्र जो राम त्यास अवलोकन करून राजा दशरथ अत्यंत संतुष्ट झाला; व रामाच्या गुणांचें चिंतन करून तो वीर्यसंपन्न महातेजस्वी दशरथ पुरोहितास आनंदानें ह्मणाला कीं, 'आपलें कल्याण होवो! हे ब्रह्मन्, आज रात्रीं पुष्य नक्षत्र असून चांगला योग येणार आहे. तेव्हां आपण यौवराज्याभिषेकाचें सर्व साहित्य जमा करून रामाला निमंत्रण करा. पुरवासी लोक आणि मंत्री ह्यांच्या साहाय्यानें मी माझा पुत्र राम ह्याला पुष्य नक्षत्राच्या ज्या भागावर यौवराज्याभिषेक करणार आहे तो उद्यां आहे.'

हें राजाचें भाषण ऐकून मंथरा त्या वेळींच कैकेयीकडे गेली आणि ह्मणाली, 'कैकेयि, आज राजानें तुझ्या अतिशय दुर्भाग्याची ख्यातिच केली ह्मणावयाची! अग अभागिनि, आज क्रुद्ध झालेला भयंकर सर्प तरी तुला दंश करूं दे ह्मणजे बरें होईल! खरोखर सुदैव त्या कौसल्येचें, कीं जिच्या पुत्राला अभिषेक होणार आहे! तुझें दैव चांगलें आहे कोठें? म्हणूनच तुझ्या पुत्राला राज्य मिळावयाचें नाहीं!'

हें भाषण ऐकून, सर्व प्रकारच्या अलंकारांनीं विभूषित असलेली, वेदिकेप्रमाणें मध्यभागीं कृश असणारी, उत्कृष्ट स्वरूपसंपन्न व सुहास्यशालिनी कैकेयी एकांतांत पतीची गांठ घेऊन जणू हसत हसत आणि प्रेम व्यक्त करीत मधुर शब्दांनीं बोलूं लागली, 'हे सत्यप्रतिज्ञा राजा, मला पूर्वींच तूं जो एक वर देण्याचें कबूल केलें आहेस तो देऊन तूं त्या संकटांतून मुक्त हो!'

राजा ह्मणाला:—हो हो! हा मी तुला वर देत आहें. जो तुला वाटत असेल तो मागून घे. सांग—आज कोणत्या अवध्य मनुष्याचा वध करूं? आणि कोणत्या वध्य मनुष्याला सोडून देऊं? कोणाला द्रव्य दान करूं? आणि कोणाचें द्रव्य हरण करूं? ह्या भूलोकांत ब्राह्मणद्रव्याखेरीज जें कांहीं द्रव्य आहे तें सर्व माझें आहे. मी ह्या पृथ्वीमध्यें चातुर्वर्ण्याचें संरक्षण करणारा राजाधिराज आहें. ह्यास्तव, हे कल्याणि, तुला कोणता वर हवा आहे तें सांग, विलंब लावूं नको.

राजाच्या ह्या भाषणावरून त्याचा अभिप्राय ओळखून व त्याच्यावर आपलें वजन बसलें आहे असें जाणून कैकेयी ह्मणाली, 'राजा, तूं जो रामाला अभिषेक करण्याचा ठरविला आहेस तोच भरताला होऊं दे आणि राम अरण्यामध्यें जाऊन राहूं दे. सारांश, त्यानें दंडकारण्यामध्यें वल्कलें व कृष्णाजिनें परिधान करून आणि जटा धारण करून चौदा वर्षेंपर्यंत मुनिवृत्तीनें रहावें!' हें अप्रिय आणि परिणामीं भयंकर असणारें तिचें भाषण ऐकतांच, हे भरतकुलश्रेष्ठा, दु:खाकुल झाल्यामुळें दशरथानें पुढें कांहींही भाषण केलें नाहीं. नंतर कैकेयी आपल्या पित्याजवळ तसें बोलली असें कळून आल्यानंतर वीर्यसंपन्न धर्मात्मा राम राजा दशरथाचें भाषण सत्य व्हावें ह्या उद्देशानें अरण्यामध्यें निघून गेला. युधिष्ठिरा, तुझें दैव बरें करो! त्या वेळीं त्याची भार्या जनककन्या वैदेही सीता आणि कांतिसंपन्न धनुर्धारी लक्ष्मण हीं उभयतां त्याच्या

बरोबर अरण्यांत निघून गेली. ह्याप्रमाणें रामवनाकडे निघून गेल्यानंतर राजा दशरथ मरण पावला. तेव्हां राम निघून गेला आहे व राजा दशरथाची अशी स्थिति झालेली आहे असें कळून येतांच कैकेयीनें मातुलगृहीं असलेल्या भरतास बोलावून आणवून ह्मटलें कीं, 'दशरथ स्वर्गास गेला असून रामलक्ष्मण वनवास भोगीत आहेत. ह्यास्तव आतां तूं निष्कंटक व सुखकारक अशा ह्या विपुल राज्याचा स्वीकार कर.

हें ऐकून तो धर्मात्मा भरत तिला ह्मणाला, 'हाय! हाय! हे कुलदूषिके, तूं हें क्रूरपणाचें कृत्य केलेंस. आपल्या पतीला ठार केलास, द्रव्यलुब्ध होऊन ह्या कुलाचा उच्छेद केलास, आणि माझ्या माथीं अपकीर्ति आणिलीस! माझे आई, घे आतां आपले मनोरथ फेडून!' असें ह्मणून तो रडूं लागला आणि सर्व प्रजांच्या सन्निध आपलें चरित्र शुद्ध असल्याविषयी खात्री करून तो रामाला परत आणण्याच्या उत्कट इच्छेनें त्याच्या मागोमाग वनांत गेला ह्या वेळीं अत्यंत दुःखी झालेल्या त्या भरतानें कौसल्या, सुमित्रा आणि कैकेयी ह्यांस वाहनांतून पुढें पाठवून दिलें; व बरोबर शत्रुघ्नास घेऊन वसिष्ठ, वामदेव, इतरही हजारों ब्राह्मण आणि राजधानीत व देशांत वास्तव्य करणाऱ्या प्रजा ह्यांसहवर्तमान तो रामास परत आणण्याच्या इच्छेनें गमन करूं लागला. तेव्हां त्याला चित्रकूट पर्वतावर तपस्वी लोकांचे अलंकार धारण करणाऱ्या धनुर्धर रामाचें आणि लक्ष्मणाचेंही दर्शन झालें. पुढें पित्याच्या आज्ञेप्रमाणें वागणाऱ्या रामानें त्याला परत पाठविलें; तेव्हां तो त्याच्या पादुकांचा बहुमान करीत नंदिग्रामामध्यें राहून राज्य करूं लागला. नंतर पुनरपि नगरवासी व देशवासी प्रजा आपणाकडे येतील अशी शंका आल्यामुळें राम शरभंगमुनींच्या आश्रमाकडे जाण्याच्या उद्देशानें प्रचंड वनामध्यें निघून गेला व शरभंगाच्या आश्रमाकडे गेल्यानंतर त्या मुनीचा सत्कार करून तो दंडकारण्यामध्यें गोदावरी नदीच्या रम्य तीराचा आश्रय करून वास्तव्य करूं लागला. तेव्हां शूर्पणखेनें जनस्थानवासी खरनामक दैत्याशीं त्याचें मोठें वैर पाडिलें.

रावणाचें सीताहरणार्थ प्रयाण.

त्या वेळीं तपस्वी लोकांचें संरक्षण करण्यासाठीं धर्मवत्सल रामानें भूमीवरील चौदा हजार राक्षसांचा वध केला; आणि महाबलाढ्य खर व दूषण ह्या राक्षसांचाही वध करून त्या ज्ञानसंपन्न राघवानें पुनरपि तें धर्मारण्य स्वस्तिक्षेमसंपन्न करून सोडिलें. ह्याप्रमाणें रामानें त्या राक्षसांचा वध केल्यानंतर लक्ष्मणानें जिची नासिका आणि ओष्ठ छिन्न केले आहेत अशी ती शूर्पणखा आपल्या बंधूंचें वसतिस्थान जी लंका तेथें गेली; व दुःखानें आक्रांत झालेली व मुखावर वाळलेलें रक्त लागलेली ती राक्षसी रावणाकडे जाऊन त्याच्या पायांवर लोळूं लागली. तेव्हां तिला तशा प्रकारें विद्रूप झालेली पाहून रावणाच्या अंगांत क्रोधाचा संचार होऊन गेला; व दांतओंठ खात एकदम आसनावरून उडी घेऊन आपल्या अमात्यांना बाहेर पाठवून देऊन एकांतांत तो तिला ह्मणाला, 'हे कल्याणि, माझी आठवण न धरितां व मला तुच्छ समजून कोणीं तुला अशी केली? कोणता हा पुरुष तीक्ष्ण शूलाजवळ जाऊन त्याला आपल्या सर्व अवयवांनीं आलिंगन देत आहे? कोण हा आपल्या मस्तकावर अग्नि ठेवून बिनघोरपणें सुखानें झोंप घेत आहे? अगे, भयंकर विषारी सर्पाला पायांनीं लाथ मारणारा हा आहे तरी कोण? कोण हा मानेवर आयाळ असलेल्या सिंहाच्या दाढा धरून उभा रहात आहे?'

ह्याप्रमाणें तो रावण बोलूं लागला असतां,

ज्याप्रमाणें रात्रीं दग्ध होणाऱ्या वृक्षाच्या रंध्रांतून अग्नीच्या ज्वाला बाहेर पडतात त्याप्रमाणें त्याच्या मुखनासिकादि द्वारांतून तेजाच्या ज्वाला बाहेर पडूं लागल्या. नंतर त्याच्या त्या भगिनीनें रामाचा पराक्रम, त्याचा आणि खरदूषणांचा संग्राम आणि राक्षसांचा पराभव हा सर्व वृत्तान्त सांगितला. तेव्हां आपल्या ज्ञातीचा वध झाला आहे असें कळून येऊन कालानें प्रेरणा केलेल्या त्या रावणानें पुढें काय करावयाचें तें ठरविलें; आणि भगिनीचें सांत्वन करून व नगरांतील कृत्यांची व्यवस्था लावून आकाशमार्गानें गमन केलें. पुढें त्रिकूट आणि कालपर्वत ओलांडल्यानंतर मकरांचें वसतिस्थान असा अगाध जल असलेला गंभीर महासमुद्र त्याच्या दृष्टीस पडला. तेव्हां त्याचेंही उल्लंघन करून तो रावण कोणत्याही प्रकारची व्यग्रता नसणारें महात्म्या श्रीशंकराचें प्रिय स्थान जें गोकर्ण तेथें गेला आणि पूर्वी रामाच्या भीतीनेंच तपश्चर्येचा आश्रय करून राहिलेल्या आपल्या मारीचनामक दैत्याची त्यानें भेट घेतली.

अध्याय दोनशें अठ्याहत्तरावा.

—:०:—

मारीचवध व सीताहरण.

मार्कंडेय ह्मणालेः—रावण आला आहे असें पाहतांच मारीचानें गडबडीनें उठून फलें, मूलें इत्यादिक सत्कारसाधक पदार्थ अर्पण करून त्याचें आदरातिथ्य केलें. पुढें तो विश्रांति घेऊन बसल्यानंतर त्याजपाशीं बसून तो भाषणज्ञ मारीच भाषणपटु रावणाशीं भाषण करूं लागला. तो ह्मणाला, ' आज तुझी कांति नेहमीसारखी दिसत नाहीं ! तुझ्या नगरामध्यें स्वस्तिक्षेम आहे ना ? सर्व प्रजाजन पूर्वीप्रमाणेंच तुझी सेवा करीत आहे ना ? तूं येथें येण्यासारखें असें काय कार्य आहे तें सांग. तें जरी अत्यंत दुर्घट असलें तरीही मीं केलेंच ह्मणून समज. ' हें ऐकून रावणानें त्याला रामाचें तें सर्व कृत्य निवेदन केलें व क्रोध आणि असहिष्णुता ह्यांनीं युक्त असल्यामुळें त्यानें पुढें काय काय करावयाचें तें संक्षेपानेंच सांगितलें. हें ऐकून मारीचही रावणाला थोडक्यांतच ह्मणाला, ' रावणा, तूं रामापुढें जाऊं नको. मला त्याच्या वीर्याची माहिती आहे त्या महात्म्याच्या बाणाचा वेग सहन करण्याची कोणाला शक्ति आहे ? खरोखर मी जो सर्वसंगपरित्याग केला त्याचें कारण तो पुरुषश्रेष्ठच आहे. अरे, कोणीं दुष्टानें तुला हें तुझ्या नाशाचें द्वार दाखवून दिलें ! ' ह्यावर क्रुद्ध होऊन रावण त्याची निर्भर्त्सना करीत ह्मणाला कीं, आमचें सांगणें जर ऐकिलें नाहींस तर तुला खात्रीनें मरावें लागेल. ' हें ऐकून मारीचानें विचार केला कीं, ' कांहीं केलें तरीही मरण अवश्य येणार आहे; तर मग योग्य पुरुषाच्या हातूनच तें आलेलें बरें. तेव्हां आतां मी ह्याच्याच मताप्रमाणें करितों.' असा विचार करून मारीचानें त्या राक्षसश्रेष्ठ रावणास ह्मटलें, ' मीं तुला काय साहाय्य केलें पाहिजे तें सांग, ह्मणजे आतां जरी माझें शरीर माझ्या स्वाधीन नाहीं तरीही मी तें करीन. ' ह्यावर रावण ह्मणाला, ' तूं जा आणि रत्नरूपी आश्चर्यकारक केश व रत्नमय शृंगें ह्यांनीं युक्त असणाऱ्या मृगाचें स्वरूप घेऊन सीतेला लुब्ध कर. तुला पहातांच सीता निःसंशय रामाला तुझा वध करण्याविषयीं प्रवृत्त करील व त्या निमित्तानें तो निघून गेला ह्मणजे सीता माझ्या हातीं येईल आणि मग मी तिला घेऊन जाईन. असें केलें ह्मणजे तिच्या वियोगानें अनायासेंच त्या दुष्टाचें अस्तित्व नाहींसें होईल ! एवढेंच तूं मला साहाय्य कर. '

ह्याप्रमाणें रावणानें सांगितल्यानंतर आपणच आपली और्ध्वदेहिक क्रिया करून मारीच हा पुढें चाललेल्या रावणाच्या मागून अत्यंत दुःखानें जाऊं लागला. पुढें क्लेश न होतां कर्में करणाऱ्या रामाच्या आश्रमाकडे गेल्यानंतर त्यानें पूर्वीं ठरलें होतें त्याप्रमाणें सर्व केलें. त्या वेळीं रावण मस्तकाचें मुंडन केलेला व हातीं कमंडलु आणि त्रिदंड धारण करणारा संन्यासी होऊन व मारीच मृगाचें स्वरूप धारण करून त्या ठिकाणीं गेला. तदनंतर मृगाचें स्वरूप धारण करणाऱ्या त्या मारीचानें आपलें शरीर सीतेच्या दृष्टीस पाडलें. त्याला पाहतांच भवितव्यतेच्या प्रेरणेमुळें सीतेनें रामास त्याला धरण्याविषयीं सांगितलें. तेव्हां तिला प्रिय असलेली ती गोष्ट करण्यासाठी रामानें सत्वर हातीं धनुष्य घेऊन व लक्ष्मणाला तिचें संरक्षण करण्यासाठी ठेवून मृग ग्रहण करण्याच्या इच्छेनें प्रयाण केलें. त्या वेळी हातीं धनुष्य घेतलेला, पाठीशीं बाणांचे भाते बांधलेला व खड्ग, गोधा आणि अंगुलित्राण ग्रहण करणारा तो राम तारकामय मृगाच्या मागून धावणाऱ्या रुद्राप्रमाणें त्या मृगाच्या मागून धावूं लागला. तेव्हां कांहीं वेळ गुप्त व्हावें व पुनः दृष्टीस पडावें अशा रीतीनें जातां जातां तो मृगरूपी राक्षस रामाला पुष्कळ दूर घेऊन गेला. तेव्हां रामाला तो कोण आहे हें समजलें; व राक्षस आहे असें कळून येतांच, समयसूचकता असलेल्या रामानें एक अमोघ बाण त्या मृगस्वरूपी राक्षसावर सोडला. तेव्हां त्या बाणाचा आघात होतांच रामाप्रमाणें आवाज काढून तो राक्षस ' हाय ! हाय ! हे सीते ! अरे लक्ष्मणा ! ' असें ह्मणून दुःखाकुल स्वरानें आक्रोश करूं लागला. तो त्याचा करुणस्वर सीतेच्या कानीं पडला; तेव्हां ती जिकडून तो शब्द आला तिकडे धावूं लागली. हें पाहून लक्ष्मण तिला ह्मणाला, तूं उगीच शंका घेऊं नको. अग, भित्रे, रामाला प्रहार करणारा आहे कोण ? हे सुहास्यशालिनि, तुला एका क्षणांत आतां आपला पति राम दृष्टीस पडेल. '

ह्याप्रमाणें लक्ष्मणानें सांगितलें असतां ती स्त्रीस्वभावाच्या अधीन होऊन रोदन करीत लक्ष्मणाविषयींच शंका घेऊं लागली व सदाचार हाच अलंकार असलेली ती पतिव्रता साध्वी सीता त्याला कठोर शब्दांनीं बोलूंही लागली. ती ह्मणाली, ' अरे मूर्खा, तूं जी गोष्ट मनांत आणली आहेस ती घडून यावयाची नाही. मी शस्त्र घेऊन स्वतःच आपला वध करून घेईन, पर्वताच्या शिखरावरून उडी टाकीन अथवा अग्नीमध्यें प्रवेश करीन; पण ज्याप्रमाणें व्याघ्रस्त्री कोल्ह्याकडे जात नाहीं त्याप्रमाणें माझा पति राम ह्याचा त्याग करून मी कोणत्याही प्रकारें तुज नीचाचा अंगीकार करणार नाही ! '

ह्या प्रकारचें भाषण ऐकतांच, ज्याला राम प्रिय आहे असा तो सदाचारी लक्ष्मण कानावर हात ठेवून, राम जिकडून गेला होता त्या मार्गानें चालता झाला. पुढें आतां हिचें संरक्षण कसें होणार असें मनांत येत असल्यामुळें सीतेकडे अवलोकन करीत करीत, रामाचीं पावलें उठलेलीं पाहून त्याच्या अनुरोधानें लक्ष्मण निघून गेला. इतक्यांत भस्मानें आच्छादित झालेल्या अग्नीप्रमाणें संन्याशाचा वेष धारण केल्यामुळें ओळखतां न येणारा व ह्मणूनच वस्तुतः सौम्य नसतांही सौम्य दिसणारा रावण त्या अनिंद्य स्त्रीस हरण करण्याच्या इच्छेनें तेथें प्रकट झाला. तेव्हां फलें, मूळें इत्यादि भक्ष्य पदार्थ अर्पण करण्यासाठीं सीतेनें त्याला निमंत्रण दिलें. पण त्या सर्वांचा अनादर करून व आपलें स्वरूप प्रकट करून तो राक्षसश्रेष्ठ

रावण सीतेचें सांत्वन करूं लागला. तो म्हणाला, ‘ सीते, मी रावण ह्या नांवानें प्रसिद्ध असलेला राक्षसांचा अधिपति आहें. माझी लंका नांवाची रम्य नगरी राजधानी असून ती समुद्राच्या पलीकडे आहे. त्या नगरीमध्यें आलीस ह्मणजे तूं स्त्रीपुरुषांमध्यें माझ्या-सहवर्तमान शोभूं लागशील. ह्यास्तव, हे सुंदरि, तूं माझी भार्या हो आणि ह्या तपस्वी रामाचा त्याग कर. ’ ह्या प्रकारचीं त्याचीं भाषणें ऐकून सुंदरी सीता कानांवर हात ठेवून ह्मणाली, ‘ असें बोलूं नको. नक्षत्रां सहवर्तमान आकाश खालीं पडेल, पृथ्वीचे तुकडे तुकडे होऊन जातील आणि अग्निही शीतल होईल, पण मी रधुकुलोत्पन्न रामाचा त्याग करणार नाहीं ! अरे, जिनें एकदा कमलवनामध्यें असणाऱ्या मदोन्मत्त महा-गजाचा आश्रय केला तीच गजस्त्री डुकराकडे कशी जाईल ? अरे, माध्वी मधुसंज्ञक आणि मधापासून उत्पन्न झालेलें मद्य ह्या मद्यांचें जिनें प्राशन केलें आहे अशी कोणी तरी स्त्री पेज पिण्याची इच्छा करील काय ? ’

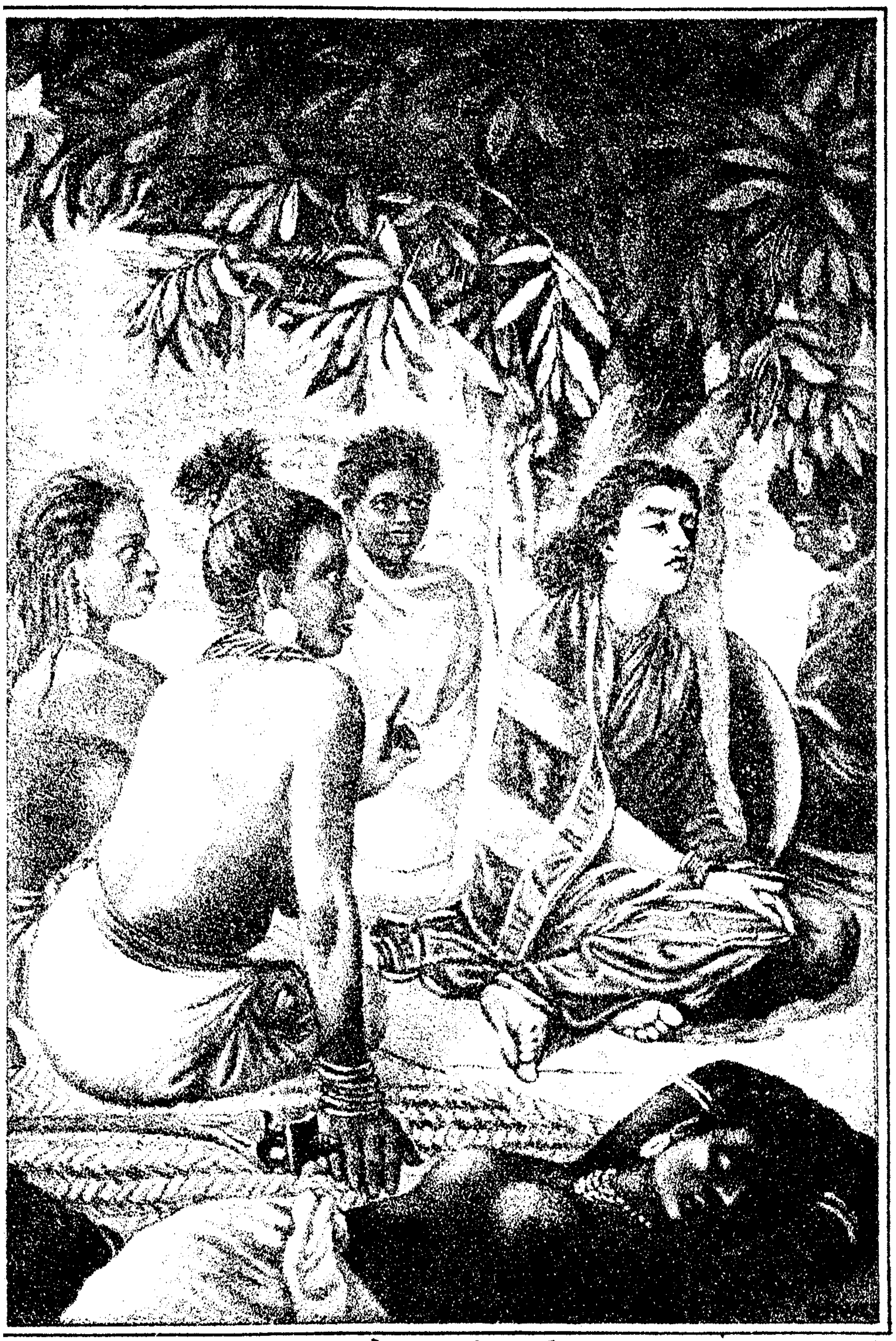
ह्याप्रमाणें त्याच्याशीं भाषण करून क्रोधा-मुळें ओष्ठ स्फुरण पावत असलेली ती सीता वारंवार हात झाडीत आश्रमांत जाऊं लागली. तेव्हां मागोमाग धावत जाऊन रावणानें कठोर शब्दांनीं निर्भर्त्सना करून त्या सुंदरीस आश्र-मांत जाण्यास प्रतिबंध केला, तेव्हां तिला कांहींही सुचेनासें झालें. नंतर रावण तिला केंसाला धरून घेऊन आकाशांत उडून गेला. तो तिला घेऊन जाऊं लागला तेव्हां ती बिचारी ‘ राम ! राम ! ’ असें म्हणून रडत असतांना पर्वतावर वास्तव्य करणाऱ्या जटायुनामक गृध्रानें पाहिली.

अध्याय दोनशें एकोणशींवा.

—:०:—

जटायुवध व रावणाचा लंकाप्रवेश.

मार्कंडेय ह्मणालेः—दशरथाचा जटायु ह्मणून एक मित्र होता; हा अरुणाचा पुत्र होय. गृध्रराज महावीर संपाति हा ह्याचाच बंधु होय. आपल्या स्नुषेप्रमाणें असणारी सीता रावणाच्या मांडीवर आहे असें पाहतांच तो जटायु पक्षी क्रोधानें राक्षसाधि-पति रावणावर धावून गेला आणि त्याला ह्मणाला, ‘ सोड, सोड ह्या सीतेला ! अरे निशाचरा, जोंवर मी जिवंत आहें तोंवर तुला हिचें हरण कसें करितां येणार ? आतां जर ह्या माझ्या स्नुषेला तूं सोडली नाहींस तर माझ्या तडाक्यांतून जिवंतपणी सुटणार नाहींस. ’ असें म्हणून त्यानें राक्षसाधिपति रावणाला नखांनीं अत्यंत ओरबाडलें आणि पंखांचे व चोंचीचे शेंकडों प्रहार करून त्याला जर्जर करून सोडलें. तेव्हां ज्याप्रमाणें पर्वतांतून जलप्रवाह सुटावे त्याप्रमाणें रावणाच्या अंगां-तून अतिशय रक्त वाहूं लागलें. ह्याप्रमाणें रामाचें प्रिय आणि हित करण्याच्या इच्छेनें तो पक्षिश्रेष्ठ गृध्र जटायु वध करूं लागला, तेव्हां रावण अतिशय क्रुद्ध होऊन त्याजवर धावून गेला आणि त्यानें खड्ग घेऊन त्याचीं दोन्ही पंखें तोडून टाकिलीं. ह्याप्रमाणें एखाद्या मेघाच्या तुकड्याप्रमाणें धिप्पाड असलेल्या गृध्रराज जटायूस मृतप्राय करून व सीतेला आपल्या मांडीवर घेऊन तो राक्षस आकाशांत उडून गेला. त्या वेळीं सीता ही ज्या ठिकाणीं आश्रमप्रदेश, सरोवर अथवा नदी दिसत असेल त्या त्या ठिकाणीं आपल्या अंगावरील अलंकार काढून टाकूं लागली. तिला एका पर्वताच्या टेंकडीवर श्रेष्ठ असे पांच वानर दिसले. तेव्हां त्या विचारशील स्त्रीनें आपल्या

अशोकवनवासी-जानकी.

अंगावरील दिव्य असें मोठें वस्त्र त्या ठिकाणीं टाकून दिलें. तें वाऱ्यानें उडविलेलें अत्यंत पीतवर्ण वस्त्र मेघाच्या मध्यभागीं चमकणाऱ्या विजेप्रमाणें त्या पांच वानरश्रेष्ठांच्या मध्यभागीं येऊन पडलें. पुढें अभिमानी लंकाधिपति रावणानें समुद्राचें उल्लंघन करून नंदनवनासारख्या आपल्या मंदिरामध्यें सीतेस नेऊन ठेविलें. ह्याप्रमाणें आपल्या नगरीमध्यें जाण्यास त्या राक्षसाधिपति रावणाला फारसा वेळ लागला नाहीं. सारांश, सीतेला घेऊन आकाशांतून गमन करणारा तो राक्षसाधिपति रावण गगनचुंबित मंदिरें असलेली, रम्य, अनेक द्वारें असलेली, चित्तास रमविणारी, तट आणि बुरूज ह्यांच्या योगानें दुर्गम असलेली व विश्वकर्म्यानें निर्माण केलेली जी आपली नगरी लंका तिजमध्यें प्रविष्ट झाला.

ह्याप्रमाणें रावणानें सीता हरण केली असतां त्या प्रचंड सुवर्णमृगास ठार करून ज्ञानसंपन्न राम परत येत असतां लक्ष्मण त्याच्या दृष्टीस पडला. तेव्हां त्याला पाहून "राक्षसांचा संचार असलेल्या ह्या अरण्यामध्यें सीतेला सोडून देऊन तूं इकडे कसा आलास?" असें म्हणून त्यानें त्याची निर्भर्त्सना केली. मृगरूपधारी राक्षसानें आपणाला दूर नेणें आणि आपल्या बंधूचें येणें ह्यांजविषयीं विचार करितांच त्याच्या अंतःकरणाला ताप होऊं लागला आणि तो निर्भर्त्सना करीत करीतच त्वरेनें येऊन लक्ष्मणाला ह्मणाला, 'लक्ष्मणा, सीता जिवंत आहे काय? मला वाटतें ती जिवंत नसावी!' हें ऐकून, सीतेनें शेवटीं जें अयोग्य भाषण केलें होतें तें सर्व लक्ष्मणानें त्याला निवेदन केलें. तेव्हां अंतःकरण दग्ध झाल्याप्रमाणें होऊन राम आश्रमाकडे धावत जाऊं लागला. त्या वेळीं त्याला रावणानें मृतप्राय करून सोडलेला पर्वतासारखा धिप्पाड गृध्र जटायु दिसला. त्यास पहतांच हा कोणी राक्षस असावा अशी शंका येऊन लक्ष्मणासहवर्तमान राम धनुष्याची प्रत्यंचा ओढून त्याजवर धावून गेला. हें पाहून तो तेजस्वी गृध्रराज त्या उभयतांस ह्मणाला, 'तुमचें कल्याण असो! मी दशरथाचा मित्र गृध्रराज जटायु आहें.' हें त्याचें भाषण ऐकून आपलीं सुंदर धनुष्यें खालीं करून ते उभयतां 'हा कोण आमच्या पित्याचें नांव घेत आहे?' असें ह्मणूं लागले. तदनंतर त्यांना दोन्ही पंखें तुटलेला तो पक्षी दिसला व त्यानें सीतेसाठीं युद्ध करीत असतां रावणाकडून आपला वध झाल्याचें वृत्त त्यांना कळविलें. 'त्या वेळीं रावण कोणत्या दिशेनें गेला?' असें रामानें त्यास विचारिलें असतां मस्तक हालवून खुणेनेंच त्यानें दिशा दाखविली आणि प्राण सोडला. तेव्हां त्याच्या खुणेवरून रावण दक्षिण दिशेकडे गेला असें ओळखून रामानें आपल्या पित्याच्या त्या मित्राचा सत्कारपूर्वक और्ध्वदेहिक संस्कार केला. तदनंतर आश्रमाकडे आल्यावर पहातात तों तेथील आसनें आणि घट हीं अस्ताव्यस्त झालीं असून घागरी फुटल्या आहेत आणि शेंकडों कोल्ह्याची त्या ठिकाणीं गर्दी झाली असून तेथें कोणीही मनुष्य नाहीं असें दिसून आलें. हें पाहून सीतेला हरण करून नेल्यामुळें पीडित व दुःखशोकांनीं व्याप्त झालेले ते उभयतां शत्रुतापन रामलक्ष्मण दक्षिण दिशेस अनुलक्षून दंडकारण्यांत निघून गेले.

कबंधवध व गन्धर्वदर्शन.

त्या वनामध्यें लक्ष्मणासहवर्तमान संचार करीत असतां रामाला चोहोंकडे पळणारे हरणांचे अनेक कळप दृष्टीस पडले आणि झपाट्यानें पसरणाऱ्या दावाग्नीच्या शब्दासारखा प्राण्यांचा भयंकर शब्दही त्याच्या कानांवर आला. नंतर एका क्षणांतच दिसण्यांत भयंकर

असणारा कबंधनामक राक्षस त्या उभयतांच्या दृष्टीस पडला. तो मेघ किंवा पर्वत ह्यांच्याप्रमाणें प्रचंड आणि नीलवर्ण असून त्याचा स्कंधप्रदेश वृक्षाप्रमाणें असून बाहु मोठे आणि उदर व मुख हीं प्रचंड होतीं व त्याची विशाल दृष्टि एकसारखी आपल्या छातीकडे लागलेली होती. पुढें त्या राक्षसानें साहजिक रीतीनेंच लक्ष्मणाच्या हतास धरिलें. ह्यामुळें, हे भरतकुलोत्पन्ना युधिष्ठिरा, लक्ष्मण तात्काल खिन्न होऊन गेला व राक्षस तोंडाकडे खेंचून नेऊं लागल्यामुळें रामाकडे पाहून बोलूं लागला. तो ह्मणाला, 'पहा ही माझी अवस्था! रामा, राक्षसाकडून सीतेचें हरण, मजवर ओढवलेलें हें संकट, तुझा राज्यभ्रंश आणि पित्याचें मरण ही पाहून, आतां तूं सीतेसहवर्तमान अयोध्येस जाऊन पितृपितामहक्रमानें प्राप्त झालेल्या पृथ्वीच्या राज्यावर आरूढ झाला आहेस असें मला पहावयास सांपडणार नाहीं असें मला वाटतें! जे धन्य आहेत तेच दर्भ, लाह्या आणि शमीपत्रें ह्यांच्या योगानें अभिषेक केलेल्या तुज आर्याचें—ज्यावरील मेघ नष्ट झाले आहेत अशा—चंद्राप्रमाणें असलेलें मुख अवलोकन करितील!' ह्याप्रमाणें तो बुद्धिमान् लक्ष्मण नानाप्रकारें विलाप करूं लागला. तेव्हां गडबडून जाण्याच्या वेळींही न गडबडणारा राम त्याला ह्मणाला, 'हे नरश्रेष्ठा, खिन्न होऊं नको. मी जर येथें उभा आहें तर ह्या राक्षसाची कांहीं किंमत नाहीं. तोड ह्याचा उजवा हात! हा पहा मीं डावा तोडून टाकिला!' असें बोलत बोलत रामानें अत्यंत तीक्ष्ण अशा आपल्या खड्गानें तिळाच्या कांड्याप्रमाणें कबंधाचा बाहु तोडून पाडिला. तेव्हां आपला बंधु राम उभा आहे असें पाहून बलाढ्य लक्ष्मणानेंही त्याचा उजवा हात खड्गानें तोडून पाडिला. नंतर लक्ष्मणानें त्याच्या बगलेवर प्रहार केला. ह्यामुळें तो धिप्पाड कबंध राक्षस गतप्राण होऊन भूमीवर पडला. तदनंतर त्याच्या शरीरांतून सूर्याप्रमाणें जाज्वल्यमान् असणारा एक दिव्य आकाराचा पुरुष निघून आकाशाचा आश्रय करून राहिला आहे असें दिसलें. तेव्हां उत्कृष्ट प्रकारचा वक्ता राम त्याला म्हणाला कीं, 'तूं कोण हें मी विचारीत आहें. तर तूं मनःपूर्वक सांग की, हें काय आश्चर्य आहे? मला तर ह्या गोष्टीसंबंधानें फारच विस्मय वाटत आहे.' हें ऐकून त्यानें उत्तर दिलें कीं, 'हे राजा, मी विश्वावसु गंधर्व असून ब्राह्मणांच्या शापानें मला ही राक्षसयोनि प्राप्त झाली तुझी भार्या सीता लंकेमध्यें वास्तव्य करणारा राजा रावण ह्यानें हरण करून नेली आहे. ह्यास्तव तूं सुग्रीवाकडे जा. तो तुला साहाय्य करील. ऋष्यमूक पर्वताच्या जवळच अयुतावधि हंसकारंडवादिक पक्षी आणि उत्कृष्ट जल असलेलें पंपानामक सरोवर आहे. त्याच्याजवळच सुवर्णमाला धारण करणाऱ्या वालीनामक वानराधिपतीचा बंधु सुग्रीव आपल्या चार सचिवांसहवर्तमान वास्तव्य करीत आहे. त्याची भेट घेऊन तूं आपल्या दुःखाचें कारण सांग. त्याचा स्वभावही तुझ्यासारखाच आहे. ह्यास्तव तो तुला साहाय्य करील. आतां आह्मीं तुला इतकेंच सांगणें शक्य आहे कीं, जानकी तुझ्या दृष्टीस पडेल. कारण, त्या वानराधिपतीला रावणाच्या मंदिराची खात्रीनें माहिती आहे.' इतकें बोलून तो महाकांतिमान् दिव्य पुरुष अंतर्धान पावला. तेव्हां वीरश्रेष्ठ उभयतां रामलक्ष्मण विस्मय पावले.

अध्याय दोनशें ऐशींवा.

—:०:—

रामाचें सुग्रीवाशीं सख्य

मार्कंडेय ह्मणाले:—तदनंतर रावणानें सीता हरण करून नेल्यामुळें दुःखाकुल झालेला राम तेथून जवळच असलेलें विपुल कमलें आणि उत्पलें ह्यांनीं युक्त असणारें जें पंपासरोवर त्याजवर गेला. त्या वेळीं अमृतासारखा वास येत असलेला अतिशय थंडगार वारा अंगास लागूं लागल्यामुळें रामास त्या अरण्यामध्यें आपल्या प्रियेची आठवण होऊं लागली. तेव्हां मदनाच्या बाणांनीं संतप्त होऊन गेल्यामुळें तो राजेंद्र राम आपल्या प्रियेचें स्मरण करीत विलाप करूं लागला. हें पाहून लक्ष्मण त्याला ह्मणाला, ' हे संमानदायका, इंद्रियनिग्रहसंपन्न आणि ज्ञानवृद्धासारखें आचरण असलेल्या पुरुषास जसा व्याधि स्पर्श करूं शकत नाहीं, त्याप्रमाणें तुला ह्या अशा स्थितीचा स्पर्श देखील होणें योग्य नाहीं. तुला सीतेचा आणि रावणाचा वृतान्त कळलेला आहे. तेव्हां आतां आपल्या बुद्धीनें आणि उद्योगानें तूं तिला प्राप्त करून घे. आतां आपण पर्वतावर वास्तव्य करणाऱ्या वानरश्रेष्ठ सुग्रीवाकडे जाऊं. मी तुझा शिष्य, सेवक आणि साहाय्यकर्ताही आहें, ह्यास्तव तूं धीर धर. '

ह्याप्रमाणें लक्ष्मणानें नानाप्रकारें सांगितल्यानंतर रामाला स्वस्थता आली आणि तो लागलीच पुढील कार्यास लागला. नंतर पंपासरोवरांतील जल प्राशन करून आणि पितरांचेंही तर्पण करून ते उभयतां वीर बंधु रामलक्ष्मण तेथून निघाले. तेव्हां अनेक फलें, मूलें आणि वृक्ष असलेल्या ऋष्यमूक पर्वताजवळ गेल्यानंतर त्या वीरांना पर्वताच्या अग्रभागीं असलेले पांच वानर दिसले. त्या वेळीं सुग्रीवानें प्रत्यक्ष हिमालयाप्रमाणें शुभ्रवर्ण व धिप्पाड असलेला आपला बुद्धिमान् मंत्री हनुमान् ह्यास त्यांच्याकडे पाठविलें. तेव्हां तो येतांच प्रथम त्याच्याशीं संभाषण करून नंतर ते उभयतां सुग्रीवाकडे गेले हे राजा, त्या वेळी रामानें वानराधिपति सुग्रीवाशीं सख्य केलें. तदनंतर रावण घेऊन जात असतां सीतेनें जें वानरांकडे टाकून दिलें होतें तें वस्त्र त्या वानरांनीं—रामानें आपलें कार्य सांगितल्यानंतर—त्यास दाखविलें. तेव्हा ओळख पटविणारें तें वस्त्र मिळाल्यानंतर रामानें स्वतः वानरश्रेष्ठ सुग्रीवास पृथ्वीतील वानरांच्या आधिपत्याचा अभिषेक केला व संग्रामामध्यें वालीचा वध करण्याची प्रतिज्ञा केली. तसेंच, हे राजा, सुग्रीवानेंही सीतेला पुनः परत आणण्याची प्रतिज्ञा केली.

वालीवध.

ह्याप्रमाणें परस्पराशी बोलून ठराव करून आणि परस्परांच्या ठिकाणी विश्वास उत्पन्न करून ते सर्वजण मिळून किष्किंधेजवळ आले व युद्ध करण्याच्या इच्छेनें उभे राहिले. तेथें येताच जलप्रवाहाप्रमाणें गंभीर ध्वनि असलेल्या सुग्रीवानें गर्जना केली, ती वालीला सहन झाली नाही. तेव्हां त्याची भार्या तारा त्याचा निषेध करूं लागली. ती ह्मणाली, 'ज्या अर्थी हा बलाढ्य वानर सुग्रीव गर्जना करीत आहे, त्या अर्थीं तो कोणाच्या तरी आश्रयानेंच येथें आलेला असावा असें मला वाटतें. ह्मणूनच तूं ह्या वेळी बाहेर पडणें योग्य नाहीं.' हें ऐकून उत्कृष्ट प्रकारचा वक्ता तिचा पति वानराधिपति सुवर्णमाला धारण करणारा वाली त्या चंद्रमुखी तारेला ह्मणाला कीं, 'तुला सर्वही प्राण्यांच्या शब्दाचें ज्ञान असून तूं मोठी बुद्धिमती आहेस तेव्हां ज्याच्यावर माझ्या बंधुत्वाचा केवळ आळ आलेला आहे तो हा सुग्रीव कोणाच्या आश्रयानें येथें प्राप्त झालेला आहे हें पहा.' हें ऐकून,. चंद्राप्रमाणें

उज्ज्वल कांति असलेली सुज्ञ तारा क्षणभर विचार करून आपल्या पतीस ह्मणाली, ' हे कपिराज मी तुला सर्व सांगतें, ऐक. ज्याच्या पत्नीचा अपहार झाला आहे अशा दशरथपुत्र धनुर्धर रामानें त्याच्याच जोडीचा जो सुग्रीव त्याच्याशीं सख्य केलें आहे. ह्यामुळें, जो एकाचा मित्र अथवा शत्रु तोच दुसऱ्याचाही अशी त्या उभयतांची स्थिति झालेली आहे. शिवाय त्या रामाचा बंधु बुद्धिमान् आणि अजिंक्य असा महाबाहु सुमित्रापुत्र लक्ष्मण हा त्याच्या कार्याची सिद्धि करण्याविषयीं तयार होऊन राहिलेला आहे. तसेंच मैंद, द्विविद, वायुपुत्र हनूमान् आणि ऋक्षराज जांबवान् हे त्या सुग्रीवाचे मंत्री असून ते सर्वही महात्मे बुद्धिमान् आणि बलाढ्य आहेत. शिवाय त्यांना रामाच्या शौर्यबलाचा आश्रय मिळाला आहे. ह्यामुळें ते तुझा नाश करण्याविषयीं समर्थ आहेत.' ह्याप्रमाणें तिनें केलेलें हितकारक भाषण त्या वानराधिपति वालीनें मध्येंच थांबविलें आणि तिचें अंतःकरण सुग्रीवावर जडलें असावें अशी शंका घेऊन त्या तारेला कठोर बोलून तो मत्सरी वाली आपल्या गुहेच्या तोंडांतून बाहेर पडला आणि माल्यवान् पर्वतासमीप उभा राहिलेल्या सुग्रीवास ह्मणाला, ' हे जीविताचा अभिलाष करणाऱ्या सुग्रीवा, अरे! पूर्वीं तुला मीं अनेकवार जिंकला आणि केवल ज्ञातीपैकीं आहे असें समजून सोडून दिला, मग आतां तूं पुनरपि मरण्याची इतकी त्वरा काय ह्मणून करित आहेस?' ह्याप्रमाणें त्यानें भाषण करितांच शत्रूंचा नाश करणारा सुग्रीव रामाला जणू सूचना देण्यासाठींच, मृत्यु जवळ येऊन ठेपलेल्या त्या आपल्या बंधूला सहेतुक शब्दांनी ह्मणाला, ' हे राजा, तूं माझें राज्य आणि स्त्री ह्यांचें हरण केलेलें आहेस. ह्यास्तव माझ्या जीविताचें सामर्थ्य किती आहे हें दाखविण्यासाठींच मी येथें आलों आहें, समजलास?' ह्याप्रमाणें परस्परांशीं नानाप्रकारचीं भाषणें करून साल, ताल इत्यादि वृक्ष आणि शिळा हींच आयुधें घेऊन ते वाली आणि सुग्रीव संग्रामामध्यें परस्परांवर चाल करून गेले, त्या उभयतांनींही परस्परांवर प्रहार केले, ते भूमीवर पडले, आश्चर्यकारक रीतीनें संचार करूं लागले आणि परस्परांवर मुष्टिप्रहार करूं लागले. त्या वेळीं नखें आणि दांत ह्यांच्या योगानें परस्परांस जखमा केल्यामुळें त्यांतून गळणाऱ्या रक्ताचा शरीरावर केवळ अभिषेकच झालेले ते उभयतां वीर प्रफुल्ल झालेल्या पळसाच्या वृक्षांप्रमाणें शोभूं लागले. ह्याप्रमाणें युद्ध चालू झाल्यानंतर त्या उभयतांमध्यें जेव्हां कांहींएक फरक दिसेना, तेव्हां हनुमानानें सुग्रीवाच्या कंठांत एक माळ घातली. त्या वेळीं कंठांत घातलेल्या त्या माळेच्या योगानें तो वीर सुग्रीव मेघमाळेच्या योगानें शोभणाऱ्या मलयनामक महापर्वताप्रमाणें शोभूं लागला. ह्याप्रमाणें सुग्रीवाच्या शरीरावर माळेची खूण केली आहे असें पाहून महाधनुर्धर रामानें, ज्याप्रमाणें एखाद्या लक्ष्याला उद्देशून बाण सोडण्यासाठीं धनुष्याची प्रत्यंचा आकर्षण करावी त्याप्रमाणें वालीला उद्देशून बाण सोडण्यासाठीं आपल्या श्रेष्ठ धनुष्याची प्रत्यंचा ओढली. त्यानें धनुष्य आकर्षण करितांच जेव्हां टणत्कार झाला तेव्हांच वाली भयभीत होऊन गेला व लागलीच त्याच्या वक्षःस्थलावर शरप्रहार झाला. ह्याप्रमाणें वक्षःस्थल विदीर्ण होऊन वाली रक्त ओकत पडला असतां त्याला लक्ष्मणासहवर्तमान तेथें येऊन उभा राहिलेल्या रामाचें दर्शन झालें. तेव्हां त्याची निर्भर्त्सना करून मूर्च्छित होऊन तो भूमीवर पडला. नंतर आकाशांतून भूमि-

तलावर पडलेल्या चंद्राप्रमाणें असलेल्या त्या वालीचें तारेनें दर्शन घेतलें. ह्याप्रमाणें वालीला ठार केल्यानंतर सुग्रीवाला किष्किंधा नगरीची आणि जिच्या पतीचा निःपात झाला आहे अशा चंद्रमुखी तारेची प्राप्ति झाली. पुढें ज्ञानसंपन्न रामानें चार महिनेपर्यंत उत्कृष्ट अशा माल्यवान पर्वताच्या पृष्ठभागीं वास्तव्य केलें. त्या वेळीं सुग्रीव त्याची सेवा करीत होता.

सीतेचा लंकावास.

इकडे मदनानें हल्ला करून सोडलेल्या रावणानेंही लंका नगरीस गेल्यानंतर नंदनवनाप्रमाणें शोभायमान असलेल्या मंदिरांत सीतेला ठेविली. हें मंदिर अशोकवनिकेच्या जवळच असून एखाद्या मुनीच्या आश्रमासारखें होतें. त्या ठिकाणीं सदोदित पतीचें स्मरण करीत असल्यामुळें शरीर कृश झालेली, तापसीचा वेष धारण करणारी व सदोदित उपवास आणि तप करणारी ती विशालनेत्रा सीता फळें आणि मूळें भक्षण करून दुःखानें वास्तव्य करीत होती. त्या वेळीं राक्षसाधिपति रावणानें इटें, खड्ग, परशु, मुद्गर आणि अलातनामक आयुधें धारण करणाऱ्या राक्षसींना तिचें संरक्षण करण्याविषयीं आज्ञा केली. त्यांपैकीं कोणाला दोन व कोणाला तीन नेत्र असून कोणाच्या ललाटावरच नेत्र होते. कोणाची जिव्हा लांब होती तर कोणाला मुळींच जिव्हा नव्हती; कोणाला तीन स्तन होते; कोणास एकच पाय होता; कोणाला तीन वेण्या होत्या आणि कोणाला एक नेत्र होता. ह्या व देदीप्यमान नेत्र आणि उंटासारखे केश असलेल्या दुसऱ्याही अनेक स्त्रिया रात्रंदिवस निरलसपणें सीतेच्या सभोंवतीं बसत असत; आणि भयंकर ध्वनि असलेल्या त्या क्रूर पिशाचस्त्रिया सदोदित त्या विशाललोचना सीतेची कठोर शब्दांनीं निर्भर्त्सनाही करीत असत. 'हिला खाऊं या, फाडूं या, करा हिचे तिळातिळाएवढे तुकडे! कारण, ही आमच्या अधिपतीचा अवमान करून ह्या ठिकाणीं जिवंत राहिली आहे!' ह्याप्रमाणें मोठ्यानें ओरडून निर्भर्त्सना करून जेव्हां त्या पुनः पुनः भीति दाखवूं लागल्या, तेव्हां पतिशोकानें व्याप्त होऊन गेलेली सीता सुस्कारे टाकून त्यांना ह्मणाली, ' हे श्रेष्ठ स्त्रियांनो, खा एकदा मला लवकर! ज्याच्या मस्तकावर नीलवर्ण कुरळे केश आहेत अशा त्या कमलनयन रामावांचून जगण्याची मला मुळींच इच्छा नाहीं. नाहीं तर खरोखर त्या जीवितवल्लभाचा वियोग झाल्यामुळें तालवृक्षावर चढलेल्या नागिणीप्रमाणें मी आहार न करितां आपलें शरीर शुष्क करून घेईन. पण त्या रघुकुलोत्पन्न रामावांचून दुसऱ्या पुरुषाच्या जवळही मी जाणार नाहीं. हे मी खरें सांगत आहें असें समजा आणि ह्यापुढें तुह्मांला जें कर्तव्य असेल तें करा. ' हें ऐकून, गर्दभाप्रमाणें स्वर असलेल्या त्या सर्वेही स्त्रिया तें सर्व सांगण्यासाठीं आदरपूर्वक राक्षसाधिपति रावणाकडे निघून गेल्या. त्या सर्व निघून गेल्यानंतर त्रिजटानामक धर्मज्ञ व प्रिय भाषण करणारी राक्षसी सीतेचें सांत्वन करूं लागली.

त्रिजटाकृत सीतासांत्वन.

त्रिजटा ह्मणाली:—गडे सीते, मी तुला कांहीं सांगणार आहें. तूं मजवर विश्वास ठेव आणि भीतीचा त्याग करून मी सांगतें तें ऐक. हे सुंदरि, अविंध नांवाचा ज्ञानसंपन्न, बुद्धिमान् आणि वृद्ध असा एक श्रेष्ठ राक्षस आहे. तो रामाचा हितचिंतक असून त्यानें तुजसाठीं मजपाशीं कांहीं सांगितलेलें आहे. तो ह्मणाला कीं, माझ्या सांगण्यावरून तूं सीतेला धीर देऊन आणि शांत करून असें सांग कीं, लक्ष्मण ज्याचा अनुयायी आहे तो तुझा पति बलाढ्य

राम सुखरूप आहे. तो श्रीमान् राम तुझ्यासाठीं उद्योग करीत असून त्यानें इंद्रतुल्य पराक्रम असलेल्या वानराधिपतीशीं सख्य केलेलें आहे. म्हणूनच, हे मित्रे, ह्या लोकनिंद्य रावणाची तुला भीति वाटावयास नको. हे आल्हादकारिणि, त्याला कुबेरपुत्र नलकूबर ह्याचा शाप झाला आहे व त्यामुळेंच तुझें संरक्षण होत आहे. पूर्वी ह्या दुष्टानें स्नुषेप्रमाणें असणाऱ्या रंभा नामक स्त्रीला स्पर्श केला तेव्हां त्याला शाप झाला आहे. ह्यामुळें हा अजितेंद्रिय रावण वश न झालेल्या स्त्रीशीं समागम करूं शकत नाहीं. शिवाय सुग्रीवानें संरक्षण केलेला तुझा ज्ञानसंपन्न पति लवकरच लक्ष्मणासहवर्तमान इकडे येईल आणि लवकरच तुला ह्यांतून सोडवील. कारण, पौलस्त्यकुलाचा घात करणाऱ्या ह्या दुष्ट रावणाच्या विनाशाचीं सूचक व जीं पहाणें अनिष्टास कारणीभूत होतें अशी महाभयंकर स्वप्नें पडत आहेत. हा दुरात्मा हलकट कृत्यें करणारा निशाचर फार क्रूर असून ह्याचें आचरण दुष्ट असल्यामुळें तो स्वभावतःच सर्वांच्याही भीतीस वृद्धिंगत करणारा आहे. अंतःकरण मृत्यूनें ग्रस्त करून सोडल्यामुळें जो सर्व देवांशी स्पर्धा करीत असतो, त्या ह्या दुष्टाचा विनाश होईल असें सुचविणारी स्वप्नें मी पाहिलीं आहेत. तीं अशीः– हा दशकंठ तेलानें स्नान करून मस्तकाचें मुंडन करून पंकामध्यें मग्न होत आहे व ज्याला गर्दभ जोडले आहेत अशा रथामध्यें जणू नृत्य करीत उभा राहिला आहे; तसेंच ह्या कुंभकर्णादिक राक्षसांचेही केश मस्तकावरून खाली पडले असून ते नग्न होऊन रक्तवर्ण माला व उट्या धारण करून दक्षिणदिशेकडे चालले आहेत; मस्तकावर किरीट असलेला, शुभ्रवर्ण माला व अनुलेपनें धारण करणारा आणि श्वेतवर्ण छत्र असलेला एकटा बिभीषणच शुभ्रवर्ण पर्वतावर आरूढ झाला आहे व त्याचे चार मंत्रीही शुभ्रवर्ण माला आणि उट्या धारण करून श्वेतपर्वतावर आरूढ झाले आहेत व ते आह्मांला ह्या भीतीपासून मुक्त करीत आहेत असें मी पाहिलें. रामाच्या अस्त्रानेंही सर्व समुद्रवलयांकित पृथ्वी व्याप्त झाली असून तो तुझा पति आपल्या कीर्तीनें ही संपूर्ण पृथ्वी भरून टाकणार आहे व लक्ष्मणही अस्थिसमुदायावर आरूढ होऊन मध आणि खीर प्राशन करीत आहे व सर्वही दिशांना दग्ध करण्याची इच्छा करीत आहे असें मी स्वप्नात पाहिलें असून, तूं तर रोदन करीत आहेस, तुझें शरीर रक्तानें भिजून गेलें आहे व एक व्याघ्र तुझें संरक्षण करीत असून तूं उत्तरेकडे जात आहेस असेंही मी वारंवार स्वप्नांत पाहिलें आहे. ह्यावरून, हे सीते, लवकरच तुझ्या पतीची आणि तुझी भेट होईल." असें अविंध्यानें सांगितलें असल्यामुळें,हे सीते, लौकरच तुझी आणि लक्ष्मणासहवर्तमान रामाची भेट होईल.

हें त्रिजटेचें भाषण ऐकून त्या बालमृगलोचना सीतेस पुनरपि पतीच्या समागमाविषयीं आशा वाटूं लागली. पुढें त्या अत्यंत भयंकर आणि क्रूर पिशाचस्त्रिया रावणाकडून येऊन पाहूं लागल्या तों त्यांना सीता पूर्वीप्रमाणेंच त्रिजटेसह बसली आहे असें दिसलें.

अध्याय दोनशें एक्यायशींवा.

—:०:—

रावणाची सीतेस प्रार्थना.

मार्कंडेय ह्मणालेः—पुढें पतिशोकामुळें व्याकुल होऊन गेलेली, वस्त्रें मलिन होऊन गेलेली, मणिमंगलसूत्रावाचून इतर अलंकार नसलेली, राक्षसीनीं सेवा केली जाणारी व शिलातलावर विलाप करीत बसलेली जी सीता तिचें मदनाच्या

बाणांच्या योगानें पीडित होऊन गेलेल्या रावणानें दर्शन घेतलें व तो तिच्या जवळ गेला. देव, गंधर्व, यक्ष आणि किन्नर ह्यांच्याकडूनही जो संग्रामामध्यें पराभव पावला नाही तोच रावण मदनानें व्याकूळ होऊन अशोकवनिकेकडे जाऊं लागला. त्या वेळी त्यानें दिव्य वस्त्र परिधान केलें होतें; अत्यंत स्वच्छ असणारी रत्नकुंडलें धारण केली होती; त्याच्या मस्तकावर चित्रविचित्र पुष्पमालांनी केलेला मुकुट असल्यामुळें तो मूर्तिमंत वसंतऋतूप्रमाणें दिसत होता; तो जरी मूळचाच कल्पवृक्षाप्रमाणें दिसणारा असून आणखीही प्रयत्नपूर्वक अलंकृत केलेला होता, तरीही स्मशानांतील किंवा स्मशानमंदिरांतील वृक्षाप्रमाणें भयंकर होता. असो; तो राक्षस त्या सुंदरी सीतेच्या जवळ गेल्यानंतर रोहिणीनक्षत्रासमीप आलेल्या शनैश्चरसंज्ञक ग्रहाप्रमाणें दिसूं लागला. नंतर मदनाच्या बाणांचे आघात झालेला तो रावण भयभीत झालेल्या हरिणीप्रमाणें दुर्बल असलेल्या त्या सुंदरी सीतेस असें ह्मणूं लागला, ' सीते, पुरे झालें आतां हें एवढें ! एवढ्यानें तूं आपल्या पतीवर अनुग्रह केल्यासारखें झालें. आतां, हे सुंदरि, तूं मजवर अनुग्रह करून वेणीफणी वगैरे शरीरसंस्कारही कर. हे सुंदरि, तूं मोठमोठी मूल्यवान् वस्त्रें परिधान करून आणि अलंकार धारण करून माझा अंगीकार कर व माझ्या सर्वही स्त्रियांमध्यें मुख्य होऊन रहा. देवकन्या, गंधर्वस्त्रिया, दानवकन्या आणि दैत्यस्त्रिया ह्या सर्व माझ्या स्त्रिया आहेत. चौदा कोटि पिशाचें माझ्या अगदीं आज्ञेंत असून नीच कर्में करणाऱ्या मनुष्यभक्षक राक्षसांची संख्या त्यांच्याहून दुप्पट आहे तसेंच त्यांच्या तिप्पट यक्ष माझ्या आज्ञेंत वागत असून कांही थोड्या यक्षांनीं माझा बंधु धनाध्यक्ष कुबेर ह्याचा आश्रय केला आहे. हे सुंदरि, ज्याप्रमाणें माझ्या बंधूची त्याप्रमाणें मी मद्यपान करण्याच्या ठिकाणीं असलों ह्मणजे माझीही सेवा गंधर्व आणि अप्सरा सर्वदा करीत असतात. मी देखील ब्रह्मर्षि विश्रवा मुनींचा पुत्र असून केवळ पांचवा लोकपालच आहें अशी माझी कीर्ति प्रसिद्ध आहे. सुंदरि, ज्याप्रमाणें इंद्राचे भक्ष्यभोज्य पदार्थ आणि नानाप्रकारचीं पेय द्रव्यें दिव्य असतात त्याप्रमाणें माझीही आहेत. आतां होऊं दे एकदा समाप्त हें तुझें वनवासरूपी फल देणारें दुष्कर्म ! सुंदरि, जशी मंदोदरी तशीच तूंही माझी भार्या हो. '

सीताकृत रावणनिषेध.

ह्याप्रमाणें त्यानें भाषण केल्यानंतर सुमुखी सीता आपलें मुख फिरवून व त्याच्या आणि आपल्या मध्यें तृण ठेवून बोलूं लागली. त्या वेळी पति हेंच दैवत असणाऱ्या त्या सुंदरी सीतेच्या नेत्रांतून एकसारखे अमंगल दुःखाश्रु गळत असून त्यांचा परस्परसंलग्न व ताठ अशा तिच्या स्तनांवर अभिषेक होत होता. ती त्या हलकट रावणास ह्मणाली, ' हे राक्षसाधिपते, तूं अशा प्रकारचें भाषण वारंवार करीत आहेस आणि खेदकारक असें हें तुझें भाषण मज अभागिनीच्याही कानांवर येत आहे. असो; हे भल्या पुरुषा, तुझें कल्याण व्हावें. आतां तूं आपलें अंतःकरण ह्या गोष्टीपासून परावृत्त कर. कारण, मी परस्त्री असून पति हेंच सदोदित माझें दैवत असल्यामुळें तुला माझी प्राप्ति होणें अशक्य आहे. शिवाय मी तुझी भार्या होण्याच्याही उपयोगाची नाहीं. कारण, मी एक दीन अशी मनुष्यस्त्री आहे. मजसारख्या व्याकुल झालेल्या स्त्रीला दूषित केल्यानें तुला काय बरें आनंद होणार आहे ? अरे, तुझा पिता ब्रह्मकुलामध्यें उत्पन्न झालेला असून प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवाच्या तोडीचा ब्राह्मण होता व तूंही लोकपालांच्या बरोबरीचा

आहेस. असें असतां तूं धर्माचें पालन काय ह्मणून करीत नाहींस ? अरे, श्रीशंकराचा मित्र प्रभुत्व संपन्न जो यक्षाधिपति धनेश्वर कुबेर तो आपला बंधु आहे असें सांगतांना तुला लज्जा तरी कशी वाटली नाहीं ! ' असें बोलून सीता आपलें मुख वस्त्रानें आच्छादित करून रडूं लागली. त्या वेळीं त्या सुंदरीचें वक्षःस्थल आणि कंठ हीं थरथर कांपूं लागलीं. ती सुंदरी ज्या वेळीं रडूं लागली त्या वेळीं तिच्या मस्तकावर असलेली, अतिशय घट्ट बांधलेली, अत्यंत कृष्णवर्ण व स्निग्ध अशी वेणी कृष्णवर्ण नागिणीप्रमाणें दिसत होती. असो; तें सीतेचें निष्ठुर भाषण ऐकून दुष्टबुद्धि रावण- जरी त्याचा सीतेनें निषेध केला तरीही तिला पुनरपि ह्मणूं लागला, ' हे सीते, मदन माझ्या शरीराला हवा तितका त्रास देऊं दे; तथापि, हे सुहासिनी सुंदरि, मी तुझी इच्छा असल्यावांचून तुजशीं समागम करावयाचा नाहीं. मनुष्ययोनीमध्यें उत्पन्न झाल्यामुळें आमचें भक्ष्य असणारा जो राम त्याच्याच अनुरोधानें तूं अद्यापिही वागत आहेस, तेव्हां आतां मी तुला करणार तरी काय? '

ह्याप्रमाणें त्या सुंदरांगीस बोलून तो राक्षसाधिपति त्याच ठिकाणीं अंतर्धान पावला आणि इष्ट दिशेकडे निघून गेला; व राक्षसस्त्रियांनीं वेष्टिलेली ती शोकामुळें कृश झालेली सीता तेथेंच राहिली. त्या वेळीं त्रिजटा तिची सेवा करीत होती.

अध्याय दोनशें ब्यायशींवा.

—:०:—

सीतेचा शोध.

मार्कंडेय ह्मणालेः—इकडे सुग्रीवानें संरक्षण केला जाणारा लक्ष्मणासहवर्तमान राम माल्यवान पर्वताच्या पृष्ठभागीं वास्तव्य करीत असतां त्याला एकदा आकाश स्वच्छ झालें आहे असें दिसलें; व त्या स्वच्छ आकाशामध्यें त्याच्या मागून ग्रह, नक्षत्रें आणि तारका गमन करीत आहेत असा निर्मल चंद्रही दिसला. ह्याप्रमाणें त्या पर्वतावरच वास्तव्य करीत असतां एकदा प्रभातकालीं चंद्रविकासी, नीलवर्ण आणि सूर्यविकासी कमलांच्या सुगंधानें युक्त असणारा थंडगार वारा लागल्यामुळें तो एकाएकीं झोंपेंतून उठला आणि सीता राक्षसाच्या मंदिरामध्यें अटकेंत आहे असें स्मरण झाल्यामुळें अंतःकरणास वाईट वाटून तो धर्मात्मा वीर अशा लक्ष्मणास ह्मणाला कीं, ' हे लक्ष्मणा, किष्किंधा नगरीमध्यें जा आणि स्वार्थ साधण्याविषयीं पंडित, कृतघ्न आणि ग्राम्यधर्मामध्यें आसक्त अशा त्या वानराधिपति सुग्रीवाचा अभिप्राय काय आहे तो पहा. अरे, ज्या मूर्ख कुलाधमाला मीं राज्याभिषेक केला व ह्मणूनच सर्वही वानर, गोपुच्छ आणि ऋक्ष (रीस) हे ज्याची सेवा करीत असतात; तसेंच, हे महाबाहो रघुकुलधुरंधरा लक्ष्मणा, मीं तुझ्यासहवर्तमान त्या किष्किंधेच्या उपवनामध्यें जाऊन ज्याच्यासाठीं वालीला ठार करून सोडला त्या नीच वानराच्या कृतघ्नतेला ह्या भूतलावर तोडच नाहीं असें मला वाटतें. ह्मणूनच, हे लक्ष्मणा, तो मूर्ख आपण अशा स्थितींत राहून मजकडे लक्ष्यही देत नाहीं. मला वाटतें, त्याला प्रतिज्ञापालन करावयाचें ज्ञानच नाहीं. मीं त्याच्यावर उपकार केला असतां ज्याचें अंतःकरण केवल कामसुखामध्यें गढून गेलें आहे असा तो सुग्रीव जर क्षुद्र बुद्धीनें माझा अवमान करीत असेल, आणि माझें कार्य करण्याविषयीं उद्युक्त न होतां झोंप घेत पडला असेल, तर ज्या मार्गानें वाली गेला त्याच मार्गानें त्यालाही तूं यमसदनाकडे पाठीव; आणि जर तो वानरश्रेष्ठ आमचें कार्य करण्या-

विषयीं तत्पर असेल तर, हे ककुत्स्थकुलोत्पन्ना, त्याला घेऊन ये; त्वरा कर; विलंब लावूं नको.' ह्याप्रमाणें बंधूनें सांगितल्यानंतर ज्येष्ठ बंधूची आज्ञा व त्याचें हित करण्यामध्यें आसक्त असलेला लक्ष्मण—ज्याच्या प्रत्यंचेस बाण जोडला आहे असें सुंदर धनुष्य घेऊन निघाला व किष्किंधा नगरीच्या द्वारांत आल्यानंतर त्यानें नगरामध्यें प्रवेश केला. त्या वेळीं त्याला कोणींही प्रतिबंध केला नाहीं. पुढें तो क्रुद्ध झाला आहे असें वाटून वानरराज सुग्रीव त्याला सामोरा गेला व त्याच्या आगमनानें संतुष्ट होऊन भार्येसहवर्तमान त्या विनयशील वानरराज सुग्रीवानें त्याचें बहुमानपूर्वक योग्य स्वागत केलें. तदनंतर, ज्यास कोणाचीही भीति नाहीं असा लक्ष्मण त्याला रामाचा निरोप सांगूं लागला. तेव्हां, हे राजेंद्रा, तो सर्व ऐकून घेऊन नम्रपणें हात जोडून आपले सेवक आणि भार्या ह्यांसहवर्तमान असलेला तो वानराधिपति सुग्रीव संतोषपूर्वक त्या नरश्रेष्ठ लक्ष्मणास असें ह्मणाला, 'लक्ष्मणा, मी बुद्धीनें दुष्ट, कृतघ्न अथवा निर्दयही नाहीं. मीं सीतेच्या शोधाविषयीं काय प्रयत्न केला आहे तो ऐक. मीं सर्वही सुशिक्षित वानर चोहोंकडे पाठवून दिले असून सर्वांचीही महिन्यानें परत येण्याची मुदत ठरविली आहे. हे वीरा, त्या वानरांनीं पर्वत, वनें, पुरें, ग्राम, नगरें आणि खाणी ह्यांसहवर्तमान सर्व समुद्रवलयांकित पृथ्वीमध्यें सीतेचा शोध करावयाचा आहे. असो; तो महिना आतां पांच दिवसांनीं भरणार आहे. नंतर रामासहवर्तमान तुला आपलें मोठें अभीष्ट कार्य झालें आहे असें ऐकावयास सांपडेल.' ह्याप्रमाणें ज्ञानसंपन्न वानरश्रेष्ठ सुग्रीवानें सांगितल्यानंतर महात्म्या लक्ष्मणानें रोषाचा त्याग करून सुग्रीवाचा बहुमान केला; व नंतर सुग्रीवाला बरोबर घेऊन माल्यवान् पर्वताच्या पृष्ठभागीं वास्तव्य करणाऱ्या रामाजवळ येऊन त्यानें त्या कार्याचा आरंभ झाल्याचें वृत्त निवेदन केलें. ह्याप्रमाणें चाललें आहे तोंच तिन्ही दिशांस जाऊन शोध करून आलेले हजारों वानरश्रेष्ठ त्या ठिकाणीं आले. परंतु जे दक्षिण दिशेस गेले होते ते मात्र आले नाहींत. त्या आलेल्या वानरांनीं रामास सांगितलें कीं, 'आह्मीं समुद्रवलयांकित सर्व पृथ्वी धुंडाळिली, पण सीतेचें अथवा रावणाचें दर्शन झालें नाहीं.' हें ऐकून राम दुःखाकुल झाला. तथापि जे वानरश्रेष्ठ दक्षिण दिशेकडे गेले होते त्यांची आशा बाळगून तो ककुत्स्थकुलोत्पन्न जीव धरून राहिला. पुढें दोन महिने होऊन जाण्याइतका काल निघून गेल्यानंतर कांहीं वानर त्वरेनें सुग्रीवाकडे येऊन सांगूं लागले कीं, 'हे वानरश्रेष्ठा, तूं आणि वालीनें संरक्षण केलेल्या विशाल आणि वृद्धिंगत अशा मधुवनांतील वृक्ष हनुमान्, वालीपुत्र अंगद आणि, हे राजा, तूं जे दक्षिणदिशेकडे शोध करण्यासाठीं दुसरेही वानर पाठविले होतेस ते मोडून टाकीत आहेत!' त्यांनी चालविलेला हा अन्याय ऐकून त्यांच्या हातून कार्यसिद्धि झाली असावी असें सुग्रीवाला वाटूं लागलें. कारण, कार्यसिद्धि झाल्यानंतरच सेवकांच्या हातून त्या आनंदाच्या भरांत अशा तऱ्हेचें आचरण घडत असतें. पुढें त्या वानरश्रेष्ठ बुद्धिमान् सुग्रीवानें तो वृत्तान्त रामास सांगितला. तेव्हां रामानेंही त्यांस सीतेचें दर्शन झालें असावें असें अनुमानानें वाटलें. पुढें विसावा घेतल्यानंतर हनुमत्प्रभृति ते वानरही सुग्रीव रामलक्ष्मणांच्या सन्निध बसला असतां त्याजकडे आले. तेव्हां हनुमानाची गति आणि मुखकांति अवलोकन करितांच, हे भरतकुलोत्पन्ना, रामाला 'ह्यानें सीता पाहिली असावी'

अशी पुनरपि खात्री वाटूं लागली. नंतर मनोरथ पूर्ण झालेल्या त्या मारुतिप्रभृति वानरांनीं राम, सुग्रीव आणि लक्ष्मण ह्यांस यथाविधि प्रणाम केला व ते नम्र होऊन उभे राहिले. तेव्हां धनुष्यबाण हातीं घेऊन रामानें त्यांना विचारिलें कीं, ' तुह्मी मला वांचविणार काय? तुमची कार्यसिद्धि झाली काय? मी संग्रामामध्यें शत्रूंना ठार करून व जानकीला परत आणून अयोध्येंत जाऊन पुनः राज्य करीन काय? खरोखर भार्येचा अपहार करून शत्रूंनीं अपमान केला असल्यामुळें आतां सीतेला सोडविल्यावांचून आणि संग्रामांत शत्रूंना ठार केल्यावांचून जिवंत रहाण्याचा मला उत्साह होत नाहीं. ' ह्याप्रमाणें रामानें भाषण करितांच मारुति उत्तर देऊं लागला. तो ह्मणाला, ' रामा, मी तुला प्रिय सांगतों. मला सीतेचें दर्शन झालें. आह्मी पर्वत, अरण्यें आणि खाणी ह्यांसहवर्तमान सर्व दक्षिण दिशा धुंडाळून थकून गेलों व आमची मुदतही संपली. नंतर एक प्रचंड गुहा आमच्या दृष्टीस पडली. ही गुहा अनेक योजनें लांब असून तिच्यामध्यें अंधकार होता. तसेंच तिजमध्यें अतिशय झाडी असून कीटकही वास्तव्य करीत होते. त्यामुळें ती फारच बिकट झालेली होती. तथापि आह्मी तिजमध्यें शिरलों. पुढें पुष्कळसा मार्ग चालून गेल्यानंतर आह्मांला सूर्यप्रकाश दिसला व तेथेंच मध्यें एक दिव्य मंदिर दिसलें. रामा, हें मंदिर मयसंज्ञक दैत्याचें असून तेथें प्रभावती नांवाची एक तापसी तपश्चर्या करीत होती. त्या ठिकाणीं तिनें दिलेलीं नानाप्रकारचीं भक्ष्यें आणि पेय द्रव्यें भक्षण केल्यामुळें आम्ही सामर्थ्यसंपन्न झालों व तिनें सांगितलेल्या मार्गानें तेथून निघालों. तेव्हां आह्मांला क्षारसमुद्राच्या जवळच सह्य, मलय आणि महापर्वत दर्दुर ह्यांचें दर्शन झालें. पुढें आह्मी मलय पर्वतावर चढलों. तेव्हां समुद्र आमच्या दृष्टीस पडल्यामुळें आह्मी दुःखाकुल, खिन्न, जीविताविषयीं अत्यंत निराश आणि गळाल्यासारखे होऊन गेलों. ज्यामध्यें तिमिसंज्ञक महामत्स्य, मकर आणि इतर मत्स्य ह्यांचें वास्तव्य आहे असा तो महासमुद्र अनेक शत योजनें विस्तीर्ण आहे असा विचार मनांत येतांच आह्मांला अत्यंत वाईट वाटूं लागलें. तेव्हां आह्मी निराहार करीत राहण्याचा संकल्प करून तेथेंच बसलों. तदनंतर एकदा आमच्या गोष्टी चालल्या असतां जटायुनामक गृध्राची कथा निघाली. तेव्हां पर्वताच्या शिखराप्रमाणें धिप्पाड स्वरूप धारण केलेला व प्रत्यक्ष दुसरा गरुडच कीं काय असा एक पक्षी आमच्या दृष्टीस पडला. त्यानें प्रथम आह्मांला भक्षण करण्याचा विचार केला होता. पण नंतर तो आमच्याजवळ येऊन ह्मणाला कीं, 'अरे, कोण हा माझा बंधु जटायु ह्याच्या गोष्टी सांगत आहे? मी त्याचा ज्येष्ठ बंधु पक्षिश्रेष्ठ संपाति आहें आह्मी उभयतां परस्परांच्या स्पर्धेनें सूर्यमंडलावर आरोहण करूं लागलों तेव्हां ही माझीं पंखें दग्ध होऊन गेलीं, पण जटायूचीं दग्ध झालीं नाहींत. त्या वेळेपासून तो माझा प्रिय बंधु गृध्रराज जटायु माझ्या दृष्टीस पडला नाहीं. सारांश, मी त्याला पाहून पुष्कळ काळ लोटून गेला. कारण, माझीं पंखें दग्ध झाल्यामुळें मी ह्या महापर्वतावर पडलों. ' ह्याप्रमाणें तो बोलत असतां आह्मीं त्याला त्याच्या बंधूचा वध झाल्याचें कळविलें आणि तुजवर आलेलें हें संकटही संक्षेपानें निवेदन केलें. तेव्हां, हे शत्रुनाशका राजा, ती अत्यंत अप्रिय गोष्ट कानीं पडतांच संपातीचें अंतःकरण खिन्न होऊन तो आम्हांला पुनरपि विचारूं लागला कीं, ' हे वानरश्रेष्ठहो, तो राम कोण?

सीतेची वार्ता काय आहे? आणि जटायूचा वध कसा झाला? हें सर्व ऐकण्याची माझी इच्छा आहे.' हें ऐकून मीं त्याला तुजवर संकट आल्याचा हा सर्व वृत्तान्त आणि आमचा प्रायोपवेशन करण्याचा उद्देश हीं सर्व सविस्तर सांगितलीं. तेव्हां त्या पक्षिराजानें आह्मांला असें सांगून पुढील कार्य करण्याविषयीं उद्युक्त केलें. तो ह्मणाला, 'रावण मला माहीत आहे आणि त्याची लंकानांवाची प्रचंड नगरीही मीं पाहिलेली आहे. ती ह्या समुद्राच्या पलीकडे त्रिकूटनामक पर्वताच्या दऱ्यांमध्यें आहे. तेथें सीता असेलच. ह्याविषयीं मला मुळींच संशय वाटत नाहीं.' हें त्याचें भाषण ऐकतांच हे शत्रुतापना, आह्मी उठलों आणि समुद्र उल्लंघन करण्याचा विचार करूं लागलों. पण तसें करण्याचा जेव्हां कोणालाही उत्साह होईना, तेव्हां वायूचा आश्रय करून मी शंभर योजनें विस्तीर्ण असलेला तो महासागर तरून गेलों. मध्यें मी एक जलवासिनी राक्षसी ठार केली. पुढें रावणाच्या अंतःपुरांत मला साध्वी सीतेचें दर्शन झालें. ती एकसारखी उपवास आणि तप करीत असून पतीच्या दर्शनाचा अत्यंत अभिलाष करीत आहे त्या बिचारीच्या मस्तकावरील केंसांच्या जटा झाल्या असून सर्वांग मलानें व्याप्त होऊन गेलें आहे व ती कृश आणि दीन होऊन गेलेली आहे. मीं निरनिराळ्या खुणांवरून तिला सीता अशी ओळखली व एकांतांत जाऊन तिची गांठ घेऊन ह्मणालों कीं, 'हे सीते, मी रामाचा एक दूत वायुपुत्र वानर असून तुझें दर्शन घेण्यासाठीं आकाशमार्गानें येथें आलों आहें. राजपुत्र उभयतां राम लक्ष्मण सुखरूप असून सर्व वानरांचा अधिपति सुग्रीव त्यांचें संरक्षण करीत आहे. सीते, लक्ष्मणासहवर्तमान रामानें तुला कुशल सांगितलें आहे व सुग्रीवानेंही मित्रभावानें तुला कुशल विचारिलें आहे. आतां लवकरच सर्व वानरांसहवर्तमान तुझा पति येथें येईल. हे देवि, तूं मजवर विश्वास ठेव; मी वानर आहें; राक्षस नव्हे.' हें ऐकून क्षणभर चिंतन करून सीतेनें मला उत्तर दिलें कीं, 'तूं हनुमान् आहेस असें मला अविंध्याच्या सांगण्यावरून समजलेलें आहे. हे महाबाहो, हा अविंध्य वृद्धांना मान्य असलेला एक राक्षस आहे. त्यानेंच तुजसारख्या मंत्र्यांनीं युक्त असलेल्या सुग्रीवाचा वृत्तान्त मला कथन केला. ये तर आतां तूं.' असें ह्मणून, ज्याच्या योगानें ती पवित्र सीता हा कालपर्यंत जीव धरून राहिली आहे तें हें रत्न तिनें मजपाशीं खुणेसाठीं दिलें; आणि, हे पुरुषश्रेष्ठा, खूण पटण्यासाठींच तिनें चित्रकूट नामक महापर्वतावर असतांना तूं काकपक्ष्यावर इषिकानामक तृण फेंकल्याची गोष्टही सांगितली. ह्याप्रमाणें तिचा अनुग्रह झाल्यानंतर मीं ती लंकानगरी दग्ध करून इकडे आलों.' ह्याप्रमाणें हनुमानानें प्रिय भाषण केल्यामुळें रामानें त्याचा बहुमान केला.

अध्याय दोनशें त्र्यायशींवा.

—:०:—

वानरसैन्यागमन व श्रीरामाचें लंकेकडे प्रयाण.

मार्केडेय ह्मणालेः—तदनंतर राम त्या वानरांसहवर्तमान तेथें बसला असतां सुग्रीवाच्या आज्ञेवरून सर्वही वानरश्रेष्ठ तेथें येऊं लागले. वालीचा श्वशुर श्रीमान् सुषेण हा एक हजार कोटि वेगसंपन्न वानर बरोबर घेऊन रामाकडे आला. महावीर्यसंपन्न वानरश्रेष्ठ गज आणि गवय हे उभयतां प्रत्येकीं शंभर कोटि वानर बरोबर घेऊन तेथें आलेले दिसूं लागले. हे महाराजा, गोलांगूल आणि दिसण्यामध्यें भयंकर असलेला

गवाक्ष हे उभयतां साठ साठ हजार कोटि वानरें बरोबर घेऊन येत आहेत असें दिसूं लागलें. गंधमादन पर्वतावर वास्तव्य करणारा प्रख्यात गंधमादन हा बरोबर एक लक्ष कोटि वानर घेऊन आला. महाबलाढ्य आणि बुद्धिमान् पनसनामक वानर पन्नास कोटि वानरांस बरोबर घेऊन आला. अत्यंत वीर्यसंपन्न श्रीमान् दधिमुखनांवाचा वृद्ध वानर भयंकर तेजस्वी अशा वानरांचें प्रचंड सैन्य घेऊन आला. मुखावर पांढरा पट्टा असलेलीं व भयंकर कर्में करणारीं शंभर कोटि कृष्णवर्ण अस्वलें बरोबर घेऊन जांबवान् तेथें आलेला दिसूं लागला. ह्याप्रमाणें, हे महाराजा, हे आणि दुसरेही वानरसमुदायांचे असंख्यात अधिपति रामाच्या कार्यासाठीं त्या ठिकाणीं जमले. त्या वेळीं इकडे तिकडे धावणाऱ्या, पर्वताच्या शिखराप्रमाणें धिप्पाड शरीर असलेल्या व सिंहाप्रमाणें गर्जना करणाऱ्या त्या वानरांचा प्रचंड शब्द कानांवर येऊं लागला. त्या वानरांपैकीं काही पर्वताच्या शिखरासारखे, कित्येक महिषतुल्य, कांहीं शरत्कालीन मेघाप्रमाणें शुभ्र कांति असलेले, व कित्येक हिंगुळाप्रमाणें आरक्त वर्ण मुखें असलेले होते. ते सर्व वानर कोणी उड्या मारीत, कोणी धावत, कोणी आकाशांतून तरंगत व कोणी धूळ उडवीत त्या ठिकाणी आले. पुढें सुग्रीवाचें अनुमोदन घेऊन त्या जलपूर्ण समुद्राप्रमाणें भासणाऱ्या प्रचंड वानरसैन्यानें तेथें तळ दिला. ह्याप्रमाणें ते वानरश्रेष्ठ चोहोंकडून तेथें जमल्यानंतर शुभ तिथि, शुभ नक्षत्र आणि शुभ मुहूर्त पाहून तें व्यूहरचना केलेलें सैन्य बरोबर घेऊन सुग्रीवासहवर्तमान श्रीमान् राम सर्व लोकांस जणू उडवून देत प्रयाण करूं लागला. त्या वेळीं वायुपुत्र हनुमान् त्या सैन्याच्या अघाडीस असून कोणाचीही भीति नसलेला लक्ष्मण पिछाडीचें संरक्षण करीत होता. त्या सैन्यांतून मोठमोठ्या वानरांनीं वेष्टित असल्यामुळें ग्रहांनीं वेष्टिलेल्या चद्रसूर्याप्रमाणें दिसणारे रघुकुलोत्पन्न रामलक्ष्मण गोधा आणि अंगुलित्राण बांधून चालले होते. त्या वेळीं सालतालप्रभृति वृक्ष आणि शिला ही आयुधें ग्रहण केलेलें तें वानरसैन्य सूर्योदयाच्या वेळी जसें एखादें अतिशय मोठें साळीचें शेत दिसावें त्याप्रमाणें सुशोभित दिसत होतें. ह्याप्रमाणें नल, नील, अंगद, क्राथ, मैंद आणि द्विविद ह्या वानरांनीं संरक्षण केलेली ती अत्यंत प्रचंड सेना—ज्या ठिकाणी पुष्कळ फळें आणि मूळें असतील अशा प्रशस्त प्रदेशांत व विपुल मध आणि मांस ह्यांनीं युक्त, जलसंपन्न व सुखकारक अशा पर्वतांच्या पठारांवर मुक्काम करीत करीत रामाच्या कार्यसिद्ध्यर्थ प्रयाण करूं लागली व लवकरच क्षारसमुद्रावर गेली.

समुद्रोल्लंघन.

समुद्राच्या तीरावरील अरण्यांत गेल्यानंतर दुसऱ्या समुद्राप्रमाणें दिसणाऱ्या अनेकध्वजयुक्त असलेल्या त्या सैन्यानें तेथें तळ दिला. नंतर वानरश्रेष्ठांमध्यें बसून श्रीमान् दशरथपुत्र राम सुग्रीवाशी प्रसंगप्राप्त असें भाषण करूं लागला. तो ह्मणाला, 'हें सैन्य मोठें प्रचंड असून समुद्र तर अतिशय दुस्तर आहे. तेव्हां आता ह्याला उल्लंघन करून जाण्याला तुमच्या मतें कोणता उपाय आहे?' त्या वेळीं कांहीं अत्यंत अभिमानी वानर बोलूं लागले कीं, आह्मी समुद्राचें उल्लंघन करण्याविषयीं समर्थ आहों, परंतु हें काम सर्वांच्या हातून घडावयाचें नाही. नंतर कित्येकांनीं नौकेंतून जाण्याचा विचार कळविला; व कांहीं नानाप्रकारच्या डोणग्यांतून जाण्याविषयीं उद्युक्त झाले. तेव्हां 'असें नव्हे.' असें ह्मणून सांत्वन करीत राम त्या सर्वांना ह्मणाला कीं, 'हे वीरहो, हा समुद्र शंभर योजनें विस्तीर्ण

असल्यामुळें सर्वच वानर त्याचें उल्लंघन करण्याविषयीं समर्थ नाहींत. ह्यामुळें हा तुमचा विचार शेवटास जाण्यासारखा नाही. शिवाय आमच्या सैन्यास पलीकडे नेऊन पोहोंचविण्याइतक्या नौकाही नाहीत. आतां व्यापारी लोकांच्या नौका घ्याव्या ह्मणाल तर मजसारखा मनुष्य त्यांना कसा उपसर्ग देऊं शकेल? शिवाय ही संधि साधून शत्रु आमच्या ह्या प्रचंड सैन्याचा वध करील. ह्यामुळें होड्या, डोणगीं इत्यादि साधनांच्या योगानें समुद्र तरून जाणें हें मला अशा प्रसंगी पसंत नाहीं. आतां मी कांहीं उपाय करून समुद्राचें आराधन करितों व उपवास करीत भूमीवर पडून रहातों. ह्मणजे तो मला दर्शन देईल; व जर त्यानें मला दर्शन दिलें नाही आणि मार्गही दाखविला नाहीं, तर मग मी अग्नि आणि वायु ह्यांनाही मार्गे सारणारी मोठमोठी उज्ज्वल आणि अकुंठित अस्त्रें सोडून त्याला दग्ध करीन.'

असें बोलून लक्ष्मणासहवर्तमान रामानें स्नान करून समुद्राच्या जवळच दर्भमय आस्तरणावर शयन केलें. तेव्हां नद आणि नदी ह्यांचा स्वामी जलचर प्राण्यांनी व्याप्त असलेला जो श्रीमान् देव समुद्र त्यानें रामाला स्वप्नामध्यें दर्शन दिलें; आणि, हे कौसल्यापुत्रा, ह्मणून हांक मारून तो रत्नाच्या शेंकडों खाणींनी व्याप्त असलेला समुद्र मधुर भाषेंत बोलूं लागला. तो ह्मणाला, ' हे पुरुषश्रेष्ठा, ह्या प्रसंगीं मी तुला काय साहाय्य करूं तें सांग. कारण, मी इक्ष्वाकुवंशज व ह्मणूनच तुझ्या ज्ञातीपैकीं आहें. ' ह्यावर राम म्हणाला, ' हे नदनदीपते, तूं माझ्या सैन्याला मार्ग द्यावास अशी इच्छा आहे. ह्या मार्गानें जाऊन मी पौलस्त्यकुलदूषक रावणाचा वध करीन. आतां मी मागत असतां जर तूं अशा रीतीनें मला मार्ग दिला नाहींस, तर दिव्य अस्त्रांचें अभिमंत्रण केलेल्या बाणांच्या योगानें मी तुला शुष्क करून टाकीन. '

हें रामाचें भाषण ऐकून समुद्र दुःखाकुल झाला व हात जोडून उभा राहून बोलूं लागला. तो ह्मणाला, ' रामा तुला प्रतिबंध करण्याची माझी इच्छा नाहीं. कारण, मी तुला विघ्न करणारा नाहीं. तेव्हा तूं मी सांगतों तें ऐक आणि नंतर जें कांही कर्तव्य असेल तें कर. जर तुझ्या आज्ञेवरून मीं तुला सैन्यासहवर्तमान जाण्यास मार्ग दिला तर दुसरेही लोक धनुष्याच्या जोरावर मला अशीच आज्ञा करूं लागतील. तेव्हां असें करूं नको. तर ह्या ठिकाणीं शिल्पी लोकांमध्यें अत्यंत मान्य असलेला विश्वकर्मसंज्ञक देवांच्या त्वष्ट्याचा पुत्र बलाढ्य नलसंज्ञक वानर आहे. तो मजमध्यें काष्ठ, तृण किंवा शिळा जें कांही फेंकील तें मी धारण करीन व तोच तुझा सेतु होईल. ' इतकें बोलून अंतर्धान पावल्यानंतर राम नलास ह्मणाला कीं, ' तूं समर्थ आहेस असें माझें मत आहे. ह्यास्तव समुद्रावर सेतु बांध, ' असें ह्मणून त्याच्या द्वारानें रामानें दहा योजनें रुंद आणि शंभर योजनें लांब असा एक सेतु करविला. हा सेतु नलसेतु ह्या नांवानें अद्यापिही पृथ्वीवर प्रसिद्ध आहे. असो; रामाच्या आज्ञेला मान देऊन तो पर्वताप्रमाणें धिप्पाड असलेला नलसंज्ञक वानर सेतु बांधण्यासाठीं निघून गेला.

बिभीषणागमन.

राम तेथें असतांनाच राक्षसाधिपति रावणाचा बंधु धर्मात्मा बिभीषण आपल्या चार मंत्र्यांसहवर्तमान त्याजकडे आला. तेव्हां महाशय रामानें स्वागत करून त्याला आपल्याजवळ ठेवून घेतलें. पण सुग्रीवाला तो रावणाचा हेर असावा अशी शंका आली. पण रामाला त्याचे निष्कपटपणाचे व्यापार व त्याच्या आचरणाचें उत्कृष्ट प्रकारचें धोरण ह्यावरून जेव्हां त्याचें खरें

स्वरूप कळून आलें. तेव्हां त्यानें त्याचा बहुमान केला आणि सर्व राक्षसांच्या राज्यावर त्याला अभिषेक करून लक्ष्मणाचा सल्लागार आणि मित्र केला. पुढें, हे राजा, बिभीषणाच्याच अनुमतानें पुढें एका महिन्यानें त्यानें सैन्यासहवर्तमान त्या सेतूवरून जाऊन समुद्राचें उल्लंघन केलें; व लंकेंत गेल्यानंतर त्यानें लंका नगरीच्या अनेक उपवनांत जाऊन तीं प्रचंड उपवनें वानरांकडून उद्ध्वस्त करून सोडली.

शुकसारणागमन व अंगददूतप्रेषण.

तदनंतर शुक आणि सारण ह्या नांवांचे रावणाचे दोन मंत्री वानराचें स्वरूप धारण करून त्याजकडे आले असतां बिभीषणानें त्यांना धरिलें. पुढें त्यांनीं स्वतःचें राक्षसी स्वरूप प्रकट केलें. तेव्हां रामानें त्यांना आपलें सैन्य दाखवून सोडून दिलें व प्रथम त्या उपवनांत सैन्याचा तळ देऊन नंतर सुज्ञ वानर अंगद ह्यास रावणाकडे दूत ह्या नात्यानें पाठविलें.

अध्याय दोनशें चौऱ्यायशींवा.

—:०:—

अंगदाची शिष्टाई.

मार्कंडेय ह्मणाले:—विपुल अन्न, उदक फळें व मूळें ह्यांनी युक्त असणाऱ्या त्या वनांत सैन्याचा तळ दिल्यानंतर राम त्याचें यथाविधि संरक्षण करूं लागला. इकडे रावणानेंही लंकेमध्यें यथाशास्त्र सर्व युद्धाची तयारी चालविली. लंका ही मूळचीच शत्रूंनी हल्ला चढविण्यास अशक्य होती; कारण, तिचा तट आणि दरवाजेही बळकट होते. तसेंच तिच्या सभोंवतीं जे खैराच्या शंकूंनीं व्याप्त झाले असून अगाध जलानें युक्त व मत्स्य, नक्र इत्यादिकांच्या योगानें भरून गेले आहेत असे उल्लंघन करितां येण्यास अशक्य असणारे सात खंदक होते, नगराच्या सर्वही द्वारांमध्यें कायमच्या आणि फिरत्या चौक्या असून त्यांजवर पुष्कळ पायदळ, विपुल गज आणि अश्व होते. त्या चौक्यांना मोठमोठीं दारें असून तेथें तोफाही असल्यामुळें शत्रूंना त्यांजवर हल्ला करितां येणें अशक्य होतें. त्यांच्या सभोंवतीं बुरूज असून तेथें तोफेचे गोळे ठेवलेले होते. शत्रूंच्या सैन्यांत फेंकून देण्यासाठीं आंत विषारी सर्प घालून ठेवलेले घट घेऊन तयार असलेले शिपाईही त्या ठिकाणीं होते; तसेंच तेथें राळेची पूड, मुसळें, पलितें, बाण, तोमर, परशु आणि शतघ्नी व मुद्गरसंज्ञक आयुधें असून मेणही होतें. असो;

रामाजवळून निघाल्यानंतर अंगद लंकेच्या द्वाराशीं आला आणि राक्षसराज रावणास आपण आल्याचें वृत्त कळवून तो निर्भयपणें आंत शिरला. त्या वेळीं तो महाबलाढ्य अंगद मेघमालांनीं वेष्टिलेल्या सूर्याप्रमाणें अनेक कोटि राक्षसांच्या मध्यभागीं शोभूं लागला. नंतर सभोंवतीं बसलेल्या अमात्यांनीं वेष्टित अशा रावणाजवळ जाऊन व त्याला हांक मारून तो श्रेष्ठ अंगद त्याला रामाचा निरोप सांगूं लागला. तो ह्मणालाः—हे राजा, कोसलदेशाधिपति महाकीर्तिसंपन्न रामानें तुला प्रसंगप्राप्त असा हा निरोप सांगितला आहे तो ऐकून घे आणि त्याप्रमाणें आचरणही ठेव. जितेंद्रिय नसलेला व अन्याय करण्यामध्यें गढून गेलेला राजा मिळाला ह्मणजे देश आणि नगरें ही देखील अन्यायानें व्याप्त होऊन जातात व नाश पावतात. सीतेला बलात्कारानें हरण करून तूं एकट्यानेंच माझा अपराध केला आहेस, पण तें तुझें कृत्य इतर निरपराधी लोकांच्याही वधास कारणीभूत होणार आहे. पूर्वीं सामर्थ्य आणि दर्प ह्यांनी व्याप्त होऊन गेल्यामुळें तूं वनामध्यें संचार करणाऱ्या ऋषींची जी हिंसा केलीस, देवतांचा जो अवमान

केलास, राजर्षींना जें ठार केलेंस आणि विलाप करणाऱ्या स्त्रियांचा जो वध केलास त्या सर्व अन्यायाचें हें फल जवळ येऊन ठेपलें आहे. कारण, मी तुझा आणि तुझ्या अमात्यांचा आतां वध करणार आहें. तेव्हां तूं युद्ध करून आपलें पौरुष प्रकट कर. अरे निशाचरा, मी मनुष्य आहें तरीही पहा आतां माझ्या धनुष्याचें वीर्य! अरे, आतां तूं जनकनंदिनी सीतेला सोडून दे; नाहींतर माझ्या तडाक्यांतून मुळींच सुटावयाचा नाहींस. कारण, मी आपल्या तीक्ष्ण बाणांनीं हें सर्व विश्व राक्षसरहित करून सोडीन !

अंगदप्रत्यागमन.

ह्याप्रमाणें भाषण करणाऱ्या दूताचे आपल्या कानीं पडलेले ते कठोर शब्द राजा रावणास सहन झाले नाहींत. ह्यामुळें तो क्रोधानें बेभान होऊन गेला. पुढें आपल्या पोषकाच्या अंतःकरणांतील अभिप्राय जाणणाऱ्या चार राक्षसांनीं जाऊन, ज्याप्रमाणें पक्ष्यांनीं वाघास धरावें त्याप्रमाणें अंगदाचे चार अवयव (दोन हात व दोन पाय) धरिले. ह्याप्रमाणें ते राक्षस अंगाशीं येऊन भिडल्यानंतर अंगद त्यांना घेऊन एकदम आकाशांत उडून गेला आणि गच्चीवर शिरला. तो वेगानें उडूं लागला तेव्हां ते राक्षस अतिशय आघातामुळें पीडित होऊन भूमीवर पडले व त्यांचीं वक्षःस्थलें चूर होऊन गेलीं. इकडे गच्चीवर बसलेला तो अंगद तेथून उडी मारून सर्व लंका उल्लंघन करून आपल्या सैन्याजवळ आला. पुढें कोसलदेशाधिपति रामास तो सर्व वृत्तान्त निवेदन करून त्यानें अभिनंदन केल्यानंतर त्या तेजस्वी अंगद वानरानें विश्रांति घेतली.

लंकेवर हल्ला.

तदनंतर त्या सर्वेही वायुवेगी वानरांकडून एकदम हल्ला करवून रामानें लंकेचा तट फोडून टाकिला. नंतर बिभीषण आणि ऋक्षाधिपति जांबवान् ह्यांना पुढें करून लक्ष्मणानें हल्ला करितां येण्यास अशक्य असलेलें लंकानगरीचें दक्षिणद्वार धुळीस मिळवून सोडिलें. त्या वेळीं युद्धामध्यें शोभणारे, उंटासारख्या वर्णाचे, आरक्तवर्ण व शुभ्रवर्ण शंभर हजार कोटि वानर लंकेवर चाल करून गेले. तीन कोटि अस्वलेंही त्या वेळीं त्या ठिकाणीं आलेलीं होतीं. त्यांचे बाहु, हात आणि पायांच्या नळ्या हे अवयव लांब असून वर्ण धुरकट होता. त्यांपैकीं कांहीं वानर उड्या मारीत उड्डाण करीत होते; कांहीं उड्या मारून खालीं पडत होते व कांहीं पुढें धावून जात होते. ह्यामुळें उडालेल्या धुरळ्यानें सूर्याची कांति नष्ट होऊन तो दिसेनासा झाला. त्या वेळीं, हे राजा, साळीचीं लोंबें, शिरसाचीं फुलें, बालसूर्य आणि तागाचीं पुष्पें ह्यांच्याप्रमाणें पिंगट वर्ण असलेल्या त्या वानरांनीं आपल्या गर्दीमुळें तो लंकानगरीचा तट सभोंवतीं आपल्या शरीरकांतीनें पिंगट करून सोडला आहे असें पाहून त्या नगरीमध्यें वास्तव्य करणारे राक्षस, स्त्रिया आणि वृद्ध हे सर्व आश्चर्यचकित होऊन गेले. पुढें लंकानगरींत शिरतांच त्या वानरांनीं रत्नमय स्तंभ आणि मनोरे उद्ध्वस्त करून सोडले व कांहींनीं युद्ध करण्याच्या (तोफा वगैरे) यंत्रांवर लावलेली शृंगेंही मोडून उपटून काढून फेंकून दिलीं; व चक्रें, गोफणी आणि पाषाण हीं सर्व घेऊन मोठ्यानें गर्जना करीत आपल्या बाहूंच्या योगानें लंकेमध्यें फेंकून दिलीं. त्या वेळीं लंकेच्या तटावर जे कांहीं राक्षसगण होते तेही वानर चाल करून येऊं लागल्यामुळें अनेक मार्गांनी पळून जाऊं लागले. पुढें लाखों लोकांच्या टोळ्या करून कांही स्वेच्छेनुरूप स्वरूप धारण करणारे विद्रूप राक्षस आपल्या राजाच्या आज्ञेवरून शस्त्रांचा वर्षाव करीत

लंकेतून बाहेर पडले; अत्यंत पराक्रम करून अरण्यवासी वानरांस पळवून लावून ते पुनरपि लंकेचा तट सुशोभित करूं लागले; व उडदाच्या राशीप्रमाणें कृष्णवर्ण असलेल्या व भयंकर दिसणाऱ्या निशाचरांनीं पुनरपि तो तट वानरशून्य करून सोडिला. त्या प्रसंगीं राक्षसांनीं फेंकलेल्या शूलांच्या योगानें शरीरें भग्न झाल्यामुळें कित्येक वानरश्रेष्ठ पडले आणि वानरांनीं स्तंभ व वेशींच्या वेशी उचलून फेंकल्यामुळें अनेक राक्षसही चूर होऊन पडले. ते उभयतां राक्षस आणि वानरवीर परस्परांना नखांनीं ओरबाडीत; हातांनी तोडीत असत व परस्परांच्या केशांस धरून युद्ध करीत असत. ह्याप्रमाणें युद्ध चालू झाल्यानंतर वानर आणि राक्षस ह्या दोनही पक्षांचे वीर मृतप्राय होऊन जरी गर्जना करीत भूमीवर पडले तरीही त्यांनीं परस्परांस सोडलें नाहीं. त्या वेळीं राम जलवृष्टि करणाऱ्या मेघाप्रमाणें बाणांचा वर्षाव करूं लागला. तेव्हां त्या बाणांनीं लंकेंत जाऊन त्या राक्षसांना ठार करून सोडलें. दृढ धनुष्य धारण करणाऱ्या व श्रांत न होणाऱ्या लक्ष्मणानेंही 'पाडतों! पाडतों!' असें बजावून किल्ल्यावर असणाऱ्या त्या राक्षसांना बाण मारून भूमीवर पाडलें. ह्याप्रमाणें लंकेमध्यें दंगा उडवून दिल्यानंतर रामाच्या आज्ञेवरून सर्व सैन्य परत आलें. ह्या प्रसंगीं त्यांनीं राक्षसावर केलेला एकही प्रहार व्यर्थ गेला नाहीं इतकेंच नव्हे, तर शेवटीं जयही मिळविला.

अध्याय दोनशें पंचायशींवा.

—:०:—

रावणयुद्धाचा आरंभ.

मार्केडेय ह्मणाले:—तदनंतर ते वानरसैनिक आपल्या तळावर येत आहेत तोंच पर्वण, पतन, जंभ, खर, क्रोधवश, हरि, प्ररूज, अरुज, प्रघस इत्यादि रावणाचे अनुयायी अनेक क्षुद्र राक्षस आणि पिशाच त्यांजकडे येऊं लागले. ते दुरात्मे अदृश्य स्वरूप घेऊन त्या वानरांवर चाल करून येत असतां अंतर्धानविद्येचें ज्ञान असलेल्या बिभीषणानें त्यांची अंतर्धानशक्ति नष्ट करून सोडली. तेव्हां, हे राजा, ते सर्वेही दृष्टीस पडूं लागले असतां दूर दूर उड्या मारणाऱ्या बलाढ्य वानरांनीं ठार केल्यामुळें सर्वजण गतप्राण होऊन भूमीवर पडले. हें वानरांचें कृत्य सहन न झाल्यामुळें रावण आपल्या सैन्यासहवर्तमान लंकेंतून निघाला. तदनंतर शुद्धशास्त्रांत वर्णिलेल्या विधींचें ज्ञान असलेला जणू दुसरा शुक्रच व राक्षस आणि पिशाच ह्यांच्या भयंकर सैन्यांनीं वेष्टिलेला अशा त्या रावणानें आपल्या सैन्यांत शुक्रानें सांगितल्याप्रमाणें व्यूहाची रचना करून वानरांशीं युद्ध सुरू केलें. इकडे आपल्या सैन्यांत व्यूहाची रचना करून रावण निघूं लागतांच रामानेंही बृहस्पतीनें सांगितलेल्या रीतीप्रमाणें आपल्याही सैन्यांत त्या राक्षसांच्या उलट व्यूहरचना केली. तदनंतर त्या ठिकाणीं रावण रामाशीं भिडून युद्ध करूं लागला व लक्ष्मण इंद्रजिताशीं, सुग्रीव विरूपाक्षाशीं, निखर्वट ताराशीं, बल तुंडाशीं आणि पटुश पनसाशीं युद्ध करूं लागला. किंबहुना त्या युद्धप्रसंगीं ज्याला ज्याला ज्याचा ज्याचा मारा सहन करितां येणें शक्य आहेसें वाटलें तो तो स्वतःच्या बाहुबलाचें अवलंबन करून त्याच्या त्याच्याशीं जाऊन भिडला. ह्याप्रमाणें अंगावर शहारे आणून सोडणारें व भीरु जनांस भयभीत करून सोडणारें तें पूर्वीं देवदैत्यांमध्यें चाललेल्या युद्धासारखें भयंकर युद्ध अधिकाधिक वाढूं लागलें. त्या वेळीं रावणानें शक्तींचा, शूलांचा आणि खड्गांचा वर्षाव करून रामाला व्याप्त

करून सोडिलें व रामानेंही अत्यंत पाजळलेले पोलादी तीक्ष्ण बाण सोडून रावणास व्याप्त करून सोडिलें. तसेंच मर्मभेदक बाण सोडून लक्ष्मणानें इंद्रजितास व अनेक बाण सोडून इंद्रजितानेंही लक्ष्मणास विद्ध करून सोडलें; आणि बिभीषणानें प्रहस्तावर व प्रहस्तानेंही बिभीषणावर कंकपक्ष्याची पंखें लावलेल्या तीक्ष्ण बाणांचा निर्भयपणें वर्षाव केला. त्या वेळी ती सामर्थ्यसंपन्न प्रचंड अस्त्रें जेव्हां परस्परांशी येऊन भिडूं लागली, तेव्हां सर्व चराचर त्रैलोक्य दुःखाकुल होऊन गेलें.

अध्याय दोनशें शहायशींवा.

—:०:—

प्रहस्त व धूम्राक्ष ह्यांचा वध.

मार्कंडेय ह्मणालेः—तदनंतर संग्रामकर्मांत कठोर असणाऱ्या प्रहस्तानें एकाएकी येऊन गर्जना करून बिभीषणावर गदेचा प्रहार केला. पण त्या भयंकर वेग असलेल्या गदेचा आघात झाला तरीही तो महाबाहु बिभीषण डगमगला नाहीं. इतकेंच नव्हे, तर हिमवान् पर्वताप्रमाणें अत्यंत निश्चल उभा राहिला. तदनंतर बिभीषणानें शेंकडों घंटा लावलेली एक प्रचंड शक्ति घेऊन अभिमंत्रण करून त्या प्रहस्ताच्या मस्तकावर सोडली. तेव्हां वज्राप्रमाणें वेग असणाऱ्या त्या शक्तीनें वेगानें जाऊन मस्तक उडवून दिल्यामुळें तो राक्षस वायूनें भग्न होऊन पडलेल्या वृक्षाप्रमाणें दिसूं लागला. ह्याप्रमाणें प्रहस्त राक्षसाचा संग्रामामध्यें वध झालेला पाहून धूम्राक्ष मोठ्या वेगानें वानरां वर चाल करून आला. तेव्हां त्याचें तें दिसण्यांत भयंकर असलेलें मेघतुल्य सैन्य अवलोकन करितांच एकदम त्या वानरश्रेष्ठांनीं संग्रामामध्यें आपली फळी फोडली. ह्याप्रमाणें ते वानरश्रेष्ठ फळी फोडून जात आहेत असें पहातांच वायुपुत्र कपिश्रेष्ठ हनुमान् त्या राक्षसाशी युद्ध करावयास निघाला. तेव्हां तो वायुपुत्र युद्ध करण्यासाठीं ठाकला आहे असें पाहतांच, हे राजा, सर्वही वानर मोठ्या त्वरेनें मागें परतले. तेव्हां परस्परांवर धावणाऱ्या त्या रामरावणसैन्यांमध्यें अंगावर शहारे येतील असा प्रचंड ध्वनि होऊं लागला. नंतर तो भयंकर संग्राम सुरू होऊन रक्ताचा चिखल होऊन गेल्यानंतर धूम्राक्षानें बाण सोडून त्या वानरसैन्यास पळवून लाविलें व तो राक्षसश्रेष्ठहनुमानावरही धावून येऊं लागला. तेव्हां शत्रूचा पराजय करणाऱ्या वायुपुत्र हनुमानानें वेगानें जाऊन त्याला तोंड दिलें. ह्यामुळें युद्ध करून परस्परांचा पराजय करण्याची इच्छा करणाऱ्या इंद्र आणि प्रल्हाद ह्या उभयतांचें ज्या प्रकारचें युद्ध झालें होतें त्याच प्रकारचें भयंकर युद्ध वानरवीर आणि राक्षसवीर ह्यांमध्यें होऊं लागलें. त्या वेळीं तो राक्षस गदा आणि परिघ ह्यांच्या योगानें त्या वानरावर प्रहार करूं लागला आणि तो वानरवीर हनुमान्ही खोड आणि विस्तार ह्यांनीं युक्त असलेल्या वृक्षाच्या योगानें राक्षसावर प्रहार करूं लागला. तदनंतर वायुपुत्र हनुमानानें अतिशय क्रुद्ध होऊन धूम्राक्षास त्याचा रथ, अश्व आणि सारथि ह्यांसहवर्तमान ठार करून सोडलें. ह्याप्रमाणें राक्षसश्रेष्ठ धूम्राक्षाचा वध झालेला पाहून आपणांस खात्रीनें जय मिळेल असें वाटल्यामुळें इतर वानरही राक्षसांच्या सैनिकांवर प्रहार करूं लागले. ह्याप्रमाणें विजयश्रीनें शोभणाऱ्या बलाढ्य वानरांकडून वध होऊं लागल्यामुळें ते राक्षस आशेचा भंग होऊन भीतीमुळें धावत धावत लंकेकडे निघून गेले; आणि तेथें गेल्यानंतर पराजित झालेल्या व ठार केलेल्या सैन्यातून अवशिष्ट राहिलेल्या त्या

राक्षसांनीं आपला राजा रावण ह्यास वडलेला तो सर्व वृत्तान्त जशाचा तसाच निवेदन केला.

कुंभकर्ण निर्गमन.

तेव्हां वानरश्रेष्ठांनी प्रहस्ताचा आणि सैन्या-सहवर्तमान महाधनुर्धर धूम्राक्षाचा वध केल्याचें वर्तमान त्यांच्या तोंडून ऐकून रावण अतिशय मोठा सुस्कारा टाकून व आपल्या श्रेष्ठ आसनावरून उडी मारून खाली येऊन ह्मणाला कीं, ' आतां कुंभकर्णानें कार्य करण्याची वेळ आली आहे. ' असें बोलून प्रचंड ध्वनि असलेलीं नानाप्रकारचीं वाद्यें वाजवून त्यानें झोंपीं गेलेल्या अतिशय झोंपाळू अशा त्या कुंभकर्णास जागा केला. ह्याप्रमाणें मोठ्या प्रयत्नानें त्यास जागा केल्यानंतर तो झोंप जाऊन अव्यग्रपणें स्वस्थ बसला असतां, ज्यावर भयंकर प्रसंग ओढवला आहे असा तो राक्षसाधिपति दशकंठ महाबलाढ्य कुंभकर्णाला ह्मणाला, " कुंभकर्णा, धन्य आहे तुझी की, ज्याची निद्रा ही अशा प्रकारची आहे आणि ह्मणूनच ज्याला हा दारुण महा भयंकर प्रसंग आलेला कळत नाही ! अरे, हा पहा राम सेतूच्या योगानें समुद्राचें उल्लंघन करून वानरांसहवर्तमान येऊन आह्मां सर्वांना तुच्छ समजून प्रचंड संग्राम करीत आहे. मी त्याची भार्या जनककन्या सीता हरण करून आणली असून तो तिला परत घेऊन जाण्यासाठीं महासागरावर सेतु बांधून येथें आलेला आहे व त्यानेंच आमच्या प्रहस्तप्रभृति मोठमोठ्या लोकांचा वध केला आहे. ह्यास्तव, हे शत्रुनाशका, आतां तुजवांचून त्याचा वध करणारा दुसरा कोणीही नाहीं. ह्मणूनच, हे बलाढ्यश्रेष्ठा शत्रुमर्दना कुंभकर्णा, आज तूं चिलखत चढवून बाहेर पड आणि रामप्रभृति सर्वही शत्रूंना ठार करून मोड. तूं निघालास ह्मणजे 'दूषणाचे कनिष्ठ बंधु वज्रवेग आणि प्रमाथी हे उभयतांही मोठें सैन्य बरोबर घेऊन तुझ्यामागून येतील. " ह्याप्रमाणें वेगसंपन्न कुंभकर्णास सांगितल्यानंतर रावणानें वज्रवेग आणि प्रमाथी ह्या उभयतांस पुढें जें कांहीं करावयाचें त्याविषयीं आज्ञा केली. त्यावर 'ठीक आहे' असें रावणास सांगून दूषणाचे कनिष्ठ बंधु ते उभयतां वीर कुंभकर्णास पुढारी करून नगरांतून सत्वर बाहेर पडले.

अध्याय दोनशें सत्यायशींवा.

—:०:—

कुंभकर्ण वध.

मार्कंडेय ह्मणाले:—पुढें त्या अनुयायांसह आपल्या नगरांतून निघाल्यानंतर कुंभकर्णानें विजयश्रीनें शोभत असलेलें तें वानरसैन्य अवलोकन केलें; व रामास अवलोकन करण्याच्या इच्छेनें तो त्या सैन्याकडे पाहूं लागला असतां त्यास हातीं धनुष्य घेऊन उभा राहिलेला लक्ष्मण दिसला. तदनंतर त्या कुंभकर्णाला चोहोंकडून सत्वर वेढा देऊन ते वानर मोठमोठ्या अनेक वृक्षांच्या योगानें त्याजवर प्रहार करूं लागले व कांहींनी भीतीचा अगदीच त्याग करून त्याला नखांनी ओरबाडलें. ह्याप्रमाणें नानाप्रकारें युद्धमार्गाचें अवलंबन करून संग्राम करीत करीत ते वानरश्रेष्ठ अनेक प्रकारच्या भयंकर आयुधांनीं राक्षसेंद्र कुंभकर्णास ताडण करूं लागले; पण तो हसत हसतच वानरांस भक्षण करूं लागला. त्यानें बल, चंडबल आणि वज्रबाहु ह्या वानरांस भक्षण करून टाकलें. हें त्या कुंभकर्ण राक्षसानें त्रासदायक कर्म अवलोकन करून भयभीत होऊन गेलेले ताडप्रभृति वानर मोठ्यानें ओरडून आक्रोश करूं लागले. तेव्हां वानरसमुदायाविषतीसहवर्तमान सर्व सैन्याचा तो मोठ्यानें चाललेला आक्रोश कानांवर पडताच सुग्रीव हा निर्भयपणें कुंभकर्णावर चाल

करून गेला; आणि त्याजवर वेगानें तुटून पडून त्या थोर विचार असलेल्या महावेगसंपन्न कपिश्रेष्ठ महात्म्या सुग्रीवानें त्याच्या मस्तकांत जोरानें वृक्षाचा प्रहार केला. ह्याप्रमाणें प्रहार करितां करितां सुग्रीवाच्या त्या शालवृक्षाचे तुकडे होऊन गेले; पण त्यामुळें कुंभकर्णास यत्किंचितही व्यथा झाली नाही. मात्र त्या वृक्षाचा स्पर्श झाल्यामुळें जागृत होऊन कुंभकर्ण एकदम गर्जना करून आपल्या दोन्ही-हातांनीं सुग्रीवास बलात्कारानें धरून घेऊन जाऊं लागला. ह्याप्रमाणें कुंभकर्ण राक्षस सुग्रीवास घेऊन जाऊं लागला आहे असें पाहतांच मित्रांस आनंद देणारा सुमित्रासुत वीर लक्ष्मण कुंभकर्णावर धावून गेला व जवळ गेल्यानंतर त्या शत्रुवीरनाशक लक्ष्मणानें सुवर्णमय पंख लावलेला महावेगसंपन्न प्रचंड बाण कुंभकर्णावर सोडला. तेव्हां तो बाण त्याच्या शरीरावरील कवच आणि शरीर ह्या दोहों-चाही भेद करून रक्ताच्या योगानें सिक्त होऊन भूमीला विदीर्ण करीत करीत तिजमध्यें प्रविष्ट झाला. ह्याप्रमाणें वक्षःस्थल भिन्न झाल्यामुळें वानराधिपति सुग्रीवाला सोडून देऊन व शिलारूपी प्रचंड आयुध उगारून कुंभकर्ण लक्ष्मणावर धावून आला पण तो धावून येत असतांच लक्ष्मणानें त्वरा करून—ज्याच्या अग्रांस धार दिली आहे अशा क्षुरप्रनामक दोन बाणांच्या योगानें त्यानें वर केलेले दोन हात तोडून टाकिले! तेव्हां तो चतुर्भुज झाला! नंतर लक्ष्मणानें अस्त्रलाघव दाखवीत दाखवीत त्याचे ते शिलारूपी आयुध घेतलेले सर्वही भुज तोडून टाकिले. तेव्हां त्यानें आपलें धिप्पाड शरीर आणि अनेक पाय, मस्तकें व भुज असलेलें स्वरूप धारण केलें. तेव्हां त्या पर्वतसमूहाप्रमाणें दिसणाऱ्या राक्षसास लक्ष्मणानें ब्रह्मास्त्र सोडून विदीर्ण करून टाकिलें ह्यामुळें त्या दिव्यास्त्राचा आघात झालेला तो महावीर्यसंपन्न राक्षस प्रचंड अशनीच्या (विजेच्या) योगानें दग्ध झालेल्या कोमलपल्लवयुक्त वृक्षाप्रमाणें भूमीवर पडला. ह्याप्रमाणें तो वृत्रासुराच्या तोडीचा वेगवान् कुंभकर्ण गतप्राण होऊन भूमीवर पडला आहे असें पाहतांच राक्षस भीतीनें पळून जाऊं लागले. तेव्हां त्या पळून जाणाऱ्या वीरांना पाहून दूषणनामक राक्षसाचे कनिष्ठ बंधु वीर देऊन रागारागानें लक्ष्मणावर धावून आले. ह्याप्रमाणें ते वज्रवेग आणि प्रमाथी हे उभयतां राक्षस चाल करून येत असतां लक्ष्मणानें गर्जना करून त्यांजवर बाण सोडिले. तदनंतर,हे युधिष्ठिरा, ज्ञानसंपन्न लक्ष्मण आणि दूषणाचे कनिष्ठ बंधु ह्यांमध्यें अंगावर शहारे आणणारें अतिशय तुंबळ युद्ध सुरू झालें. त्या वेळीं लक्ष्मणानें त्या दोघांही राक्षसांवर बाणांची प्रचंड वृष्टि केली आणि त्या अत्यंत क्रुद्ध झालेल्या दोघां राक्षसवीरांनीही लक्ष्मणावर बाणांचा वर्षाव केला. ह्याप्रमाणें महाबाहु लक्ष्मण व वज्रवेग आणि प्रमाथी ह्यांमध्यें केवळ दोन घटकापर्यंत हा अत्यंत भयंकर संग्राम झाला. तदनंतर एक पर्वताचें शिखर घेऊन चाल करून जाऊन वायुपुत्र हनुमानानें वज्रवेग राक्षसाचा प्राण घेतला; आणि नीलसंज्ञक महाबलाढ्य वानरानें प्रचंड शिळा घेऊन धावून जाऊन दूषणाचा कनिष्ठ बंधु प्रमाथी ह्याचा धुव्वा उडविला. तदनंतर पुनरपि परस्परांवर धावून जाणाऱ्या रामरावणसैन्या-मध्यें अनिष्टकारक संग्राम सुरू झाला. त्या वेळीं वानर शेंकडों राक्षसांवर आणि राक्षसही वानरावर प्रहार करूं लागले. पण त्यांत वानर ठार न होतां प्रायः राक्षसांचाच वध होऊं लागला.

अध्याय दोनशें अठ्यायशींवा.

—:०:—

इंद्रजितयुद्ध व रामलक्ष्मणपतन.

मार्कंडेय ह्मणाले:—तदनंतर अनुयायांसहवर्तमान कुंभकर्ण, महाधनुर्धर प्रहस्त आणि अत्यंत तेजस्वी धूम्राक्ष ह्यांचा शत्रूंनीं संग्रामांत वध केला, हें ऐकून रावण इंद्रजित् ह्या नांवाच्या आपल्या वीर्यसंपन्न पुत्रास ह्मणाला कीं, " हे शत्रुनाशका, आतां तूंच लक्ष्मणासहवर्तमान राम आणि सुग्रीव ह्यांचा वध कर. हे माझ्या सत्पुत्रा, तूं संग्रामामध्यें वज्र धारण करणाऱ्या शचीपति इंद्राचाही पराजय करून अत्यंत उज्ज्वल कीर्ति संपादन केलीस. ह्यास्तव, शस्त्रग्रहण करणाऱ्यामध्यें श्रेष्ठ अशा हे शत्रुनाशका, तूं अंतर्धान पावून अथवा प्रकटपणें ज्यांच्या अमोघत्वासंबंधानें वर मिळाला आहे अशा दिव्य बाणांच्या योगानें शत्रूंना ठार करून सोड. हे निष्पापा, प्रत्यक्ष राम, लक्ष्मण आणि सुग्रीव हे देखील तुझ्या बाणांचा स्पर्श सहन करण्याविषयीं समर्थ नाहींत; मग त्यांचे अनुयायी कोठून समर्थ असणार ? ह्मणूनच, हे महाबाहो निष्पापा, प्रहस्त आणि कुंभकर्ण ह्या उभयतांनीही जो केला नाहीं तो खराचा शत्रुनाशरूपी बहुमान संग्रामामध्यें तूंच कर. हे पुत्रा, तूं पूर्वीं ज्याप्रमाणें इंद्राचा पराजय करून मला आनंदित केलें होतेंस, त्याप्रमाणेंच आज तीक्ष्ण बाणांच्या योगानें शत्रूंना त्यांच्या सैनिकांसहवर्तमान ठार करून मला आनंदित कर. " ह्याप्रमाणें सांगतांच ' ठीक आहे.' असें ह्मणून, हे राजा, इंद्रजित् चिलखत चढवून रथामध्यें आरूढ झाला व संग्रामाकडे प्रयाण करूं लागला. तदनंतर आपलें नांव स्पष्टपणें शत्रूंच्या कानांवर घालून त्या राक्षसश्रेष्ठानें शुभ लक्षणांनीं संपन्न असलेल्या लक्ष्मणास युद्धार्थ आह्वान केलें. तेव्हां लक्ष्मण धनुष्यबाण हातीं घेऊन क्षुद्र मृगांस भयभीत करून सोडणाऱ्या सिंहाप्रमाणें आपल्या करतलाच्या ध्वनीनेंच शत्रूंना भयभीत करीत त्याजवर धावून गेला. नंतर परस्परांवर चढाओढ करणाऱ्या त्या उभयतां दिव्यास्त्रवेत्त्या जयाभिलाषी पुरुषांमध्यें भयंकर युद्ध सुरू झालें. त्या वेळीं जेव्हां रावणपुत्राला बाणांच्या योगानें लक्ष्मणावर वरचढ करितां येईना, तेव्हां त्या बलाढ्यश्रेष्ठानें अतिशय मोठा प्रयत्न केला व प्रचंड वेग असलेलीं तोमरसंज्ञक अस्त्रें सोडून लक्ष्मणास पीडा देण्याचें आरंभिलें. पण ते बाण येत आहेत तोंच लक्ष्मणानें तीक्ष्ण बाण सोडून त्यांना छिन्न करून टाकिलें; ह्यामुळें त्यांचे तुकडे होऊन ते भूमीवर पडले. तेव्हां महावेगसंपन्न श्रीमान् वालिपुत्र अंगदानें वृक्ष उगारून धावून जाऊन इंद्रजिताच्या मस्तकावर प्रहार केला. पण तेवढ्यानें न गडबडून जातां इंद्रजित् त्याजवर इटा फेंकणार तोंच लक्ष्मणानें त्याचा तो इटा तोडून टाकिला. तदनंतर जवळच असलेल्या त्या वानरश्रेष्ठ वीर अंगदाच्या उजव्या बगलेवर रावणपुत्र इंद्रजितानें गदेचा प्रहार केला. पण त्या प्रहाराकडे लक्ष्य न देतां त्या बलाढ्य वालिपुत्र अंगदानें रागारागानें इंद्रजितावर एक शालवृक्षाचें खोड फेंकलें. युधिष्ठिरा, इंद्रजिताचा वध करण्यासाठीं अंगदानें क्रोधानें फेंकलेल्या त्या वृक्षस्कंधाच्या योगानें इंद्रजिताचा रथ चूर होऊन अश्व आणि सारथिही ठार होऊन गेले. तेव्हां, राजा, अश्व आणि सारथि ठार झालेल्या त्या रथांतून उडी टाकून रावणपुत्र इंद्रजित् मायेच्या योगानें त्याच ठिकाणीं अंतर्धान पावला. तेव्हां त्या राक्षसाच्या माया अनेक असून तो अंतर्धान पावला आहे असें कळून येतांच राम त्या ठिकाणीं येऊन त्या सैन्याचें संरक्षण करूं लागला. तदनंतर त्या इंद्रजितानें—ज्यांच्या

अमोघत्वाविषयीं वर मिळाला आहे असे बाण रामावर आणि महाबलाढ्य लक्ष्मणावर फेंकून त्याचे सर्व अवयव विद्ध करून सोडले. तेव्हां मायेच्या योगानें अंतर्धान पावलेल्या व म्हणूनच अदृश्य झालेल्या त्या रावणपुत्र इंद्रजिताशीं राम आणि लक्ष्मण हे उभयतां वीर युद्ध करूं लागले; पण पुनः त्यानें रागानें त्या पुरुषश्रेष्ठांच्या सर्व अवयवांवर शेंकडों हजारों बाण फेंकले. ह्याप्रमाणें निरंतर बाण फेंकणाऱ्या त्या अदृश्य दैत्याचा शोध करण्यासाठीं प्रचंड शिळा घेऊन वानर आकाशामध्यें उडून गेले. तेव्हां त्या अदृश्य राक्षसानें त्या उभयतां रामलक्ष्मणांप्रमाणेंच त्या वानरानाही बाणांच्या योगानें विद्ध करून सोडलें. ह्याप्रमाणें मायेनें आच्छादित झालेला रावणपुत्र अतिशय शरप्रहार करूं लागल्यामुळें बाणांच्या योगानें व्याप्त होऊन गेलेले ते उभयता वीर बंधु रामलक्ष्मण जसे आकाशांतून चंद्रसूर्य भूमीवर पडावे त्याप्रमाणें पडले !

अध्याय दोनशें एकोणनव्वदावा.

—:०:—

इंद्रजिताचा वध.

मार्कंडेय म्हणाले:—ते उभयतां बंधु रामलक्ष्मण पडले आहेत असें पाहतांच इंद्रजितानें पुनरपि वरप्रसादानें मिळविलेले बाण सोडून त्यांना बद्ध करून सोडिलें. ह्याप्रमाणें इंद्रजितानें बाणरूपी बंधनाच्या योगानें संग्रामामध्यें बद्ध करून सोडिलेले ते पुरुषश्रेष्ठ वीर पिंजऱ्यामध्यें असलेल्या पक्ष्यांप्रमाणें शोभूं लागले. पुढें शेंकडों बाणांनीं व्याप्त होऊन ते उभयतां वीर भूमीवर पडले आहेत असें पाहतांच वानरश्रेष्ठ सुग्रीव ह्या सुषेण, मंद, द्विविद, कुमुद, अंगद, हनुमान्, नील, तार आणि नल इत्यादि वानरांसहवर्तमान त्यांच्या सभोंवतीं जाऊन उभा राहिला. तदनंतर तशा प्रकारचीं कर्में केलेल्या बिभीषणानें त्या ठिकाणीं येऊन प्रज्ञास्त्राच्या योगानें त्या उभयतांस शुद्धीवर आणिलें. नंतर दिव्य मंत्राचा प्रयोग केलेल्या विशल्यासंज्ञक महौषधीच्या योगानें, त्यांच्या शरीरांत शिरलेलीं बाणांचीं टोंकें सुग्रीवानें एका क्षणांत नाहींतशीं करून टाकिलीं. ह्याप्रमाणें शुद्धीवर येऊन शरीरांतील बाणाचीं टोंकेंही नाहींतशीं झाल्यानंतर ते उभयतां नरश्रेष्ठ उभे राहिले. पुढें क्षणभरानें त्या महारथींची गुंगी व श्रम हींही नष्ट झालीं. तदनंतर, हे युधिष्ठिरा, इक्ष्वाकुकुलोत्पन्न रामाची पीडा नष्ट झाली आहे असें पाहून बिभीषण हात जोडून त्यास असें म्हणाला कीं, ' हे शत्रुमर्दना, कुबेराच्या आज्ञेवरून हें उदक घेऊन एक गुह्यक श्वेतपर्वतावरून इकडे आला आहे. हे महाराजा, अंतर्धान पावलेल्या प्राण्यास पाहतां यावें ह्यासाठीं कुबेरानें तुजला हें जल अर्पण केलें आहे. ह्या उदकाच्या योगानें नेत्र स्वच्छ केले म्हणजे तुला आणि तूं ज्याला हें देशील त्या मनुष्याला अंतर्धान पावलेले प्राणी दिसूं लागतील."

ह्यावर 'ठीक आहे' असें म्हणून तें संस्कार केलेलें उदक घेऊन रामानें आणि उदार अंतःकरण असलेल्या लक्ष्मणानेंही नेत्रक्षालन केलें; व सुग्रीव, जांबुवान्, हनुमान्, अंगद, मैंद, द्विविद आणि नील ह्या प्रायः सर्व वानरश्रेष्ठांनींही तें उदक लावून आपले नेत्र शुचिर्भूत केले. तेव्हां बिभीषणानें जसें सांगितलें हातें त्याप्रमाणें सर्व घडून येऊं लागलें. सारांश, हे युधिष्ठिरा, एका क्षणांत त्यांच्या दृष्टींना अतीन्द्रिय पदार्थही दिसूं लागले. इकडे पूर्वी सांगितलेलें कृत्य करून व तें आपलें कृत्य पित्यास निवेदन करून इंद्रजित् त्वरेनें पुनरपि रणांगणाच्या अग्रभागीं आला. तेव्हां तो

अतिशय क्रुद्ध होऊन पुनरपि युद्ध करण्याच्या इच्छेनें धांवून येत आहे असें पाहतांच लक्ष्मणानें बिभीषणाच्या मताप्रमाणें वागून त्याजवर चाल केली; आणि पूर्वी मिळविलेल्या विजयश्रीनें शोभणाऱ्या व वध करूं इच्छिणाऱ्या त्या इंद्रजितावर, त्यानें आन्हिक कर्म करण्यापूर्वींच, बिभीषणाकडून खूण मिळाल्यामुळें क्रुद्ध होऊन बाणांचा प्रहार केला. तेव्हां परस्परांचा पराजय करण्याविषयीं इच्छा करणाऱ्या त्या उभयतां वीरांमध्यें इंद्र आणि प्रल्हाद ह्यांमध्यें चाललेल्या युद्धाप्रमाणें अत्यंत विलक्षण प्रकारचें आणि आश्चर्यकारक युद्ध झालें. त्या वेळीं इंद्रजितानें मर्मभेदक तीक्ष्ण बाणांच्या योगानें लक्ष्मणास आणि लक्ष्मणानेंही अग्नीसारखा स्पर्श असलेल्या बाणांच्या योगानें इंद्रजितास विद्ध करून सोडलें. लक्ष्मणाच्या त्या बाणांचा स्पर्श होतांच क्रोधानें बेभान होऊन जाऊन रावणपुत्र इंद्रजितानें लक्ष्मणावर विषारी सर्पांच्या तोंडीचे आठ बाण फेंकिले. तेव्हां वीर लक्ष्मणानें अग्नीप्रमाणें स्पर्श असलेले तीन बाण सोडून इंद्रजिताचे प्राण हरण केले. युधिष्ठिरा, त्याचा वृत्तान्त मी सांगतों, ऐक. लक्ष्मणानें एका बाणाच्या योगानें त्याचा ज्यामध्यें धनुष्य होतें तो व दुसऱ्या बाणाच्या योगानें ज्यामध्यें बाण होता तो हात तोडून भूमीवर पाडिला; आणि तिसऱ्या अतिशय धार असलेल्या चकचकीत बाणाच्यायोगानें त्यानें कर्णामध्यें देदीप्यमान कुंडलें असलेलें सुंदरनासिकायुक्त असें तें त्याचें शिर उडवून दिलें. तेव्हां ज्याचे भुज आणि स्कंधप्रदेश तोडून टाकिले आहेत असें तें इंद्रजिताचें धड भयंकर दिसूं लागलें. ह्याप्रमाणें त्याला ठार केल्यानंतर बलाढ्यश्रेष्ठ लक्ष्मणानें अस्त्रांच्या योगानें त्याच्या सारथीचाही वध केला. नंतर त्या रथाचे अश्व तो रथ लंकेमध्यें घेऊन गेले; तेव्हां त्या रथांत आपला पुत्र नाहीं असें रावणास दिसून आलें!

रावणाचा सीतावध विचार व अविंध्यकृत निषेध.

पुढें आपल्या पुत्राचा वध झाला आहे असें पाहून भीतीमुळें अंतःकरण गडबडून जाऊन रावण शोक आणि मोह ह्यांनीं व्याकुल होऊन सीतेचा वध करण्याविषयीं उद्युक्त झाला; व हातीं खड्ग घेऊन तो दुष्ट अशोकवनिकेमध्यें रामाच्या दर्शनाविषयीं अत्यंत आशा करीत बसलेल्या सीतेवर वेगानें धावून गेला. तेव्हां, हे युधिष्ठिरा, त्या दुर्विचारी राक्षसाचा तो दुष्ट निश्चय पाहून अविंध्यनामक राक्षसानें त्या अतिशय क्रुद्ध झालेल्या रावणाचा कोप कोणत्या युक्तीनें शांत केला तें ऐक.

तो ह्मणाला:—रावणा, तूं देदीप्यमान अशा ह्या महाराजपदावर आरूढ झालेला आहेस, तेव्हां ह्या स्त्रीचा वध करणें तुला योग्य नाहीं. अरे, ही ज्या अर्थीं स्त्रीच आहे आणि त्यांतूनही बंधनांत पडलेली व ह्मणूनच तुझ्या अधीन आहे, त्या अर्थीं हिचा वध झाल्यासारखाच आहे. केवल शरीरभेद केला ह्मणजेच हिचा वध झाला असें मला वाटत नाहीं. तेव्हां तूं हिच्या पतीलाच ठार कर. कारण, त्याचा वध झाला ह्मणजे हिचाही झाल्यासारखा होईल. खरोखर, प्रत्यक्ष इंद्रालाही पराक्रमांत तुझी योग्यता नाहीं. कारण, तूं संग्रामांत इंद्रासह सर्व देवांस अनेक वेळ त्रस्त करून सोडिलें आहेस.

ह्याप्रमाणें नानाप्रकारचीं भाषणें करून त्या वेळीं अविंध्य राक्षसानें क्रुद्ध झालेल्या त्या रावणाचा कोप शांत केला व त्यानेंही तें त्याचें सांगणें मान्य केलें. पुढें तरवार म्यानांत घालून युद्धासाठीं निघण्याचा विचार करून त्या राक्षसानें (रावणानें) 'माझा रथ सज्ज करा' अशी आपल्या सेवकांस आज्ञा केली.

अध्याय दोनशें नव्वदावा.

—:०:—

रामरावणसंग्राम.

मार्कंडेय ह्मणालेः—तदनंतर संग्राममध्यें शत्रूंनीं आपल्या प्रिय पुत्रास पाडिल्यामुळें क्रुद्ध होऊन रावण सुवर्ण आणि रत्नें ह्यांच्या योगानें सुशोभित केलेल्या रथावर आरूढ होऊन निघाला. त्या वेळीं त्याच्या बरोबर नानाप्रकारचीं आयुधें हातीं घेतलेल्या भयंकर राक्षसांचा परिवार होता. ह्याप्रमाणें निघाल्यानंतर वानरसमुदायांच्या अधिपतींशीं टक्कर देत देत तो रामावर चाल करून जाऊं लागला. इतक्यांत मैंद, नील, नल, अंगद, हनुमान् आणि जांबवान् ह्या वानरांनीं आपलें सैन्य बरोबर घेऊन, क्रुद्ध झालेल्या त्या रावणास वेढा दिला व त्या रावणाच्या देखत ते श्रेष्ठ श्रेष्ठ ऋक्ष आणि वानर वृक्षांच्या योगानें त्याच्या सैन्याचा विध्वंस करूं लागले. ह्याप्रमाणें शत्रूंकडून आपल्या सैन्याचा वध होत आहे असें पाहतांच मायावी राक्षसाधिपति रावणानें माया निर्माण केली. त्या वेळीं शेंकडों हजारों राक्षस बाण, शक्ति, ऋष्टि (एक प्रकारचें खड्ग) हातीं घेऊन त्याच्या शरीरांतून बाहेर पडले आहेत असें दिसूं लागलें. तेव्हां रामानें दिव्यास्त्र सोडून त्या सर्व राक्षसांचा वध केला. तदनंतर राक्षसाधिपति रावणानें पुनरपि माया निर्माण केली; आणि, युधिष्ठिरा, रामाचीं आणि लक्ष्मणाचीं अनेक स्वरूपें धारण करून तो रावण रामलक्ष्मणांवर धावून जाऊं लागला. तेव्हां रामलक्ष्मणांस पीडा देण्यासाठीं ते राक्षस हातीं धनुष्य घेऊन प्रथम रामावर धावून आले. ती राक्षसाधिपतीची माया अवलोकन करितांच इक्ष्वाकुकुलोत्पन्न लक्ष्मणानें न गडबडतां रामास 'आपल्यासारखें स्वरूप धारण करणाऱ्या ह्या दुष्ट राक्षसांना ठार कर.' असें मोठ्यानें सांगितलें. तेव्हां रामानें स्वतःप्रमाणें दिसणाऱ्या त्या व इतरही राक्षसांना ठार करून सोडिलें.

इंद्ररथागमन.

तदनंतर हिरव्या वर्णाचे अश्व जोडलेला सूर्याप्रमाणें कांति असलेला रथ घेऊन इंद्राचा सारथि मातलि त्या संग्राममध्यें रामाकडे आला.

मातलि ह्मणाला:—हे ककुत्स्थकुलोत्पन्ना, हा हिरव्या वर्णाचे अश्व जोडलेला इंद्राचा उत्कृष्ट प्रकारचा विजयी रथ आहे. हे पुरुषश्रेष्ठा, ह्या उत्कृष्ट रथांतून जाऊन इंद्रानें शेंकडों वेळ दैत्यांचा आणि दानवांचा वध केला आहे. ह्यास्तव, हे नरश्रेष्ठा, संग्राममध्यें मी चालवीत असलेल्या ह्या रथांतून जाऊन तूं सत्वर रावणाचा वध कर; विलंब लावूं नको.

ह्याप्रमाणें मातलीनें जरी खरें सांगितलें तरीही रामास 'ही राक्षसाची माया असावी' असा संशय आला. तेव्हां बिभीषणानें त्याला सांगितलें कीं, 'हे नरश्रेष्ठा, ही दुरात्म्या रावणाची माया नव्हे. ह्यास्तव, हे महाकांते, तूं सत्वर ह्या इंद्राच्या रथामध्यें आरोहण कर.

रावणवध.

हें ऐकून ककुत्स्थकुलोत्पन्न राम आनंद पावला व बिभीषणास 'ठीक आहे' असें सांगून त्या रथांत आरोहण करून क्रोधानें रावणावर चाल करून गेला. तेव्हां सर्वही प्राण्यांमध्यें हाहाकार होऊन गेला व स्वर्गामध्यें दिव्य दुंदुभींचा आणि सिंहनादांचा ध्वनि होऊं लागला. पुढें दशकंठ आणि राजपुत्र राम ह्या उभयतांमध्यें ज्याला दुसरीकडे कोठेंही तोड नाहीं अशा प्रकारचें प्रचंड युद्ध होऊं लागलें. त्या वेळीं रावणानें इंद्राच्या वज्राप्रमाणें असलेला व उगारलेला जणू ब्रह्मदंडच असा दिसणारा एक अत्यंत भयंकर शूल रामावर फेंकला, पण रामानें तीक्ष्ण बाणांच्या योगानें

त्याचे तुकडे तुकडे करून टाकिले. हें त्याचें दुष्कर कर्म पाहतांच रावणाच्या अंतःकरणांत भीतीचा प्रवेश झाला, पण लागलीच क्रुद्ध होऊन त्या रावणानें रामावर सहस्रावधि किंवा अयुतावधि तीक्ष्ण बाण आणि नानाप्रकारची शस्त्रें फेंकिलीं; व नंतर भुशुंडी, शूल, मुसळें, परशु, नानाप्रकारच्या शक्ति, शतघ्नी आणि क्षुरप्रसंज्ञक तीक्ष्ण बाणही सोडले. तेव्हां तो रावणाच्या मायेचाच परिणाम आहे असें पाहून सर्वही वानर भीतीनें चोहोंकडे पळून जाऊं लागले. तदनंतर अग्र व फळ उत्कृष्ट असलेला व सुवर्णमय पंखें लावलेला एक उत्कृष्ट बाण भात्यांतून काढून रामानें त्याजवर ब्राह्मास्त्राची योजना केली. त्या उत्कृष्ट बाणावर रामानें ब्रह्मास्त्राचें अभिमंत्रण केलें आहे असें पाहतांच इंद्रप्रभृति देव आणि गंधर्व आनंदित होऊन गेले; व रामानें शत्रूवर फेंकण्यासाठीं ब्रह्मास्त्र उचलतांच देव, दानव आणि किन्नर ह्यांस रावणाच्या आयुष्याचा अवशेष अगदीं स्वल्प राहिला आहे असें वाटूं लागलें. तदनंतर अप्रतिम तेज असलेला व उगारलेल्या ब्रह्मदंडाप्रमाणें दिसणारा तो रावणाचा वध करणारा भयंकर बाण रामानें फेंकला. युधिष्ठिरा, धनुष्य अतिशय ओढून रामानें तो बाण सोडतांच त्यापासून निर्माण झालेल्या भयंकर ज्वालांनीं युक्त असलेल्या अग्नीनें चोहों बाजूंनीं वेष्टित होऊन तो राक्षसश्रेष्ठ रावण रथ, अश्व आणि सारथि ह्यांसहवर्तमान प्रज्वलित होऊन गेला. ह्याप्रमाणें क्लेश न होतां कर्मे करणाऱ्या रामानें रावणाचा वध केलेला पहाताच गंधर्व आणि चारण ह्यांसहवर्तमान सर्व देव आनंदित होऊन गेले. तदनंतर पंचमहाभूतांनींही त्या महाभाग्यशाली रावणाचा त्याग केला व ब्रह्मास्त्राच्या तेजानें त्याला सर्व लोकांपासून भ्रष्ट करून सोडलें. त्याच्या शरीरांतील मांस, रक्त इत्यादि धातुही ब्रह्मास्त्राच्या योगानें दग्ध होऊन अगदीं नाहींतशा होऊन गेल्या. त्या इतक्या कीं, त्यांचें भस्म सुद्धां दृष्टीस पडलें नाहीं.

अध्याय दोनशें एक्याण्णवावा.

—:०:—

सीताशुद्धि.

मार्कंडेय ह्मणाले:—ह्याप्रमाणें देवांचा द्वेष करणाऱ्या त्या हलकट राक्षसाधिपति रावणाचा वध केल्यानंतर लक्ष्मण आणि मित्रगण ह्यांसहवर्तमान रामाला आनंद झाला. ह्याप्रमाणें रावणाचा वध झाल्यानंतर ऋषिश्रेष्ठांसहवर्तमान देवांनीं जयसूचक शब्दांनीं युक्त असलेले आशीर्वाद देऊन त्या महाबाहु रामाचा बहुमान केला व सर्व देवता त्या कमलपत्राप्रमाणें नेत्र असलेल्या रामाची स्तुति करूं लागल्या. ह्याप्रप्राणें गंधर्वांनीं पुष्पवृष्टि करून व स्वर्गवासी देवांनीं स्तुति करून रामाचा बहुमान केला व तदनंतर ते सर्वही आल्या मार्गानें जाऊं लागले. ह्यामुळें, हे धैर्यभ्रष्ट न होणाऱ्या युधिष्ठिरा, त्या वेळीं आकाश एखाद्या महोत्सवानें युक्त असल्याप्रमाणें दिसूं लागलें. असो; ह्याप्रमाणें शत्रूंचीं नगरें जिंकून येणाऱ्या महाकीर्तिसंपन्न प्रभु रामानें रावणाचा वध केल्यानंतर बिभीषणास लंका अर्पण केली. तदनंतर बिभीषणानें आदरसत्कार केलेल्या सीतेस पुढें करून अविंध्यनांवाचा एक उत्कृष्ट बुद्धिमान् वृद्ध अमात्य लंकेंतून निघाला व दीनपणाचा अवलंब करून येऊन ककुत्स्थकुलोत्पन्न महात्म्या रामास " हे महात्मन्, आपण ह्या सदाचारी देवी जानकीचा स्वीकार करा. " असें म्हणाला. हें त्याचें भाषण ऐकतांच इक्ष्वाकुकुलोत्पन्न रामानें त्या उत्कृष्ट रथांतून खालीं उतरून दुःखाश्रूंनीं व्याप्त झालेल्या सीतेस अवलोकन केलें. नंतर

शोकामुळें कृश होऊन गेलेल्या, सर्वांगावर मळ वाढलेल्या, केशांच्या जटा झालेल्या व वस्त्रें कृष्णवर्ण होऊन गेलेल्या त्या रथारूढ झालेल्या सर्वांगसुंदर सीतेस अवलोकन केल्यानंतर, तिला रावणाचा स्पर्श झाला असावा अशी शंका येऊन राम ह्मणाला कीं, हे विदेहराजकन्ये सीते, जा आतां तूं! कारण, तुझी सुटका झालेली आहे. मीं जें अवश्य कर्तव्य होतें तें केलें. हे कल्याणि, तुला मी पति मिळालें असून राक्षसाच्या मंदिरामध्येंच वृद्धावस्था प्राप्त होऊं नये ह्मणूनच मी ह्या निशाचराला ठार केला, ह्यांत तुझा पुनरपि स्वीकार करावा हा हेतु नाहीं. कारण, ज्याला धर्मशास्त्राच्या सिद्धांताचें ज्ञान आहे असा मजसारखा पुरुष, एखादे वेळीं कां होईना, शत्रूच्या हस्तगत झालेल्या स्त्रीचा क्षणभर तरी कसा स्वीकार करील? अर्थात् मुळींच करणार नाहीं! ह्मणूनच, हे सीते, तूं सदाचारी असलीस अथवा तशी नसलीस तरीही श्वानाच्या जिह्वेचा स्पर्श झालेल्या होमद्रव्याप्रमाणें तुझा उपभोगाकरितां स्वीकार करावा असा मला उत्साह वाटत नाहीं!' हें भयंकर भाषण ऐकतांच ती सुंदरी देवी सीता दुःखाकुल होऊन शस्त्रानें तोडलेल्या केळीप्रमाणें एकदम भूमीवर पडली; व रामाच्या दर्शनानें झालेल्या आनंदाच्या योगानें जी तिच्या मुखावर कांति उत्पन्न झाली होती, ती आरशावर सोडलेल्या श्वासाप्रमाणें एका क्षणांत पुनरपि नष्ट होऊन गेली. तदनंतर तें रामाचें भाषण ऐकून लक्ष्मणासहवर्तमान सर्वही वानर गतप्राण झाल्यासारखे निश्चेष्ट होऊन गेले. रामानें उच्चारलेले ते शब्द सहन न झाल्यामुळें सीतेनें लक्ष्मणाला ह्मटलें कीं, "मजसाठीं अग्नि प्रज्वलित कर. कारण, रामाचा विश्वास बसला पाहिजे आणि लोकांचीही खात्री झाली पाहिजे. ह्यास्तव, मी अग्निप्रवेश करणार!" ह्या गोष्टीला रामाचेंही अनुमोदन आहे असें कळून येतांच लक्ष्मणानें तत्काल काष्ठांची एक मोठी रास करून तिजमध्यें अग्नि पेटविला; आणि नंतर तो शत्रुमर्दक रामाच्या समीप येऊन स्वस्थ उभा राहिला. तदनंतर सर्व लोक आणि देव व राक्षस ह्यांच्या स्त्रिया अवलोकन करीत असतां त्यांच्या समक्ष सीतेनें रामाला भक्तिपूर्वक प्रदक्षिणा घातली; आणि त्या त्या देवतांना प्रणाम करून अग्नीजवळ गेल्यानंतर ती हात जोडून ह्मणाली कीं, 'ज्या अर्थीं माझें अंतःकरण रामावांचून दुसरीकडे जात नाही, त्या अर्थीं सर्व लोकांस साक्षीभूत असलेला हा अग्नि सर्व बाजूंनीं माझें संरक्षण करो.' ह्याप्रमाणें बोलून त्या साध्वी सीतेनें अग्नीस प्रदक्षिणा घातली व नंतर निर्भय अंतःकरणानें त्या प्रदीप्त झालेल्या अग्नीमध्यें प्रवेश केला. तदनंतर अंतःकरण शुद्ध असलेल्या कमलयोनि जगदुत्पादक ब्रह्मदेवानें विमानांतून रामास दर्शन दिलें. तसेंच इंद्र, अग्नि, वायु, यम, वरुण, भगवान् कुबेर, निष्पाप असे सप्तर्षि व हंस जोडलेल्या कांतिसंपन्न महामूल्य विमानामध्यें आरोहण केलेला तेजःपुंज दिव्य स्वरूप धारण करणारा राजा दशरथ ह्या सर्वांनींही त्याला दर्शन दिलें. ह्यामुळें देव आणि गंधर्व ह्यांनीं व्याप्त होऊन गेलेलें तें सर्व अंतरिक्ष शरदृतूमध्यें तारकांच्या योगानें चित्रविचित्र झालेल्या गगनतलाप्रमाणें शोभूं लागलें. तदनंतर अग्नींतून उठून येऊन ती कीर्तिशालिनी कल्याणी सीता त्या सर्व देवतांमध्यें बसलेल्या आणि विशाल वक्षस्थल असलेल्या रामाला ह्मणाली कीं, 'हे राजपुत्रा, मी कांहीं तुजवर दोष ठेवीत नाही. कारण, तुला स्त्रियांचा आणि पुरुषांचा व्यवहार माहीत आहे. तेव्हां आतां मी सांगतें तें ऐक.

जो सर्वही प्राण्यांच्या शरीराच्या अंतर्भागीं संचार करीत असतो तो वायु, जर मी पातकाचें आचरण करीत असलें तर माझे प्राण हरण करूं दे. तसेंच, मी जर पातक करीत असलें तर अग्नि, उदक, आकाश, पृथ्वी आणि वायु हीं पंचमहाभूतेंही माझा प्राण हरण करोत. हे वीरा, ज्या अर्थीं स्वप्नामध्यें देखील तुजवांचून दुसरा कोणीही पुरुष मीं मनामध्यें आणिलेला नाही, त्या अर्थीं देवांनीं गांठून दिलेला असा तूंच माझा पति हो.' तदनंतर त्या महात्म्या वानरांस आनंदित करून सोडणारी व सर्व लोकांना समजण्यासारखी अशी पुण्यकारक व मनोहर वाणी आकाशामध्यें होऊं लागली.

वायु ह्मणालाः—हे रघुकुलोत्पन्ना रामा, मी सर्वदा संचार करणारा वायु आहें. हे राजा ही, सीता निष्पाप आहे. ह्यास्तव तूं ह्या आपल्या भार्येचा स्वीकार कर.

अग्नि ह्मणालाः—हे रघुनंदना, मी प्राण्यांच्या शरीराच्या अंतर्भागी वास्तव्य करीत असतों. हे ककुत्स्थकुलोत्पन्ना, सीतेकडे अत्यंत स्वल्प असाही अपराध नाहीं.

वरुण ह्मणालाः—हे रघुकुलोत्पन्ना रामा, प्राण्यांच्या देहामध्यें मजपासूनच सर्व रसांची उत्पत्ति होते. मी तुला सांगतों की, तूं ह्या सीतेचा स्वीकार केला पाहिजेस.

ब्रह्मदेव ह्मणालाः—हे पुत्रा, तुझें आचरण राजर्षीसारखें आहे. ह्यामुळें असें घडून यावें हें कांहीं आश्चर्यकारक नाहीं. तथापि, हे साधो ककुत्स्थकुलोत्पन्ना सदाचारी रामा, माझें हें सांगणें ऐक. हे वीरा, देव, गंधर्व, सर्प, यक्ष, दानव आणि महर्षि ह्यांचा जो हा शत्रु तूं आज संग्रामामध्यें पाडला आहेस, तो पूर्वी माझ्या प्रसादानें सर्वही प्राण्यांस अवध्य होऊन गेला होता. पुढें कांही कारणामुळें कांहीं कालपर्यंत मीं ह्या दुष्टाची उपेक्षा केली. पण नंतर त्या दुष्टानें स्वतःचा वध होण्यासाठीच सीता हरण करून नेली. त्या वेळीं नलकूबराकडून रावणाला शाप देऊन मीं हिचें संरक्षण केलें. "जर आपल्या अथवा दुसऱ्या कोणत्याही स्त्रीचा तिच्या इच्छेवांचून रावण उपभोग घेईल, तर त्याच्या मस्तकाचे खात्रीनें शेंकडों तुकडे तुकडे होतील!" असा पूर्वी त्याला नलकूबरानें शाप दिला होता. ह्यास्तव, हे महाकांते, तूं ह्या गोष्टीविषयीं शंका न घेतां हिचा स्वीकार कर. देवांप्रमाणें कांति असणाऱ्या हे रामा, तूं देवांचें मोठेंच कार्य केलेलें आहेस. तेव्हां त्यांचें हें क्षुद्र कार्य तूं साहजिकच करशील.

दशरथ ह्मणालाः—बाळा, मी तुझा पिता दशरथ आहें. मला तुझ्या ह्या आचरणानें संतोष झाला आहे. तुझें कल्याण होवो! आतां मी तुला अनुज्ञा देतों. ह्यास्तव, हे पुरुषश्रेष्ठा, तूं राज्य कर.

राम ह्मणालाः—जर तूं माझा पिता आहेस तर, हे राजेंद्रा, मी तुला प्रणाम करितों. आतां तुझ्या आज्ञेवरून मी रम्य अशा अयोध्या नगरीमध्यें जाईन.

रामाचा सीतास्वीकार व अयोध्याप्रयाण.

मार्कंडेय ह्मणालेः—हे पुरुषश्रेष्ठा, आरक्तवर्ण नेत्रप्रांत असलेल्या रामाला पुनरपि त्याचा पिता आनंदानें ह्मणाला कीं, " हे महाद्युते, आज ह्या ठिकाणीं तुझीं चौदा वर्षें पूर्ण होऊन गेलीं आहेत. तेव्हां आतां तूं अयोध्येंत जाऊन राज्य करूं लाग." तदनंतर देवतांना नमस्कार करून सुहृज्जनांनीं अभिनंदन केलेल्या रामानें, इंद्रानें जसा इंद्राणीचा स्वीकार करावा त्याप्रमाणें सीतेचा अंगीकार केला. तदनंतर त्या शत्रुतापनानें त्या अविंध्य राक्षसास वर

दिला आणि द्रव्य देऊन त्रिजटा राक्षसीचाही बहुमान केला. पुढें इंद्रप्रभृति देवांसहवर्तमान ब्रह्मदेवानें " हे कौसल्यानंदना, मी तुला आज अभीष्ट असे कोणते वर अर्पण करूं ? " असें रामास विचारिलें. तेव्हां रामानें धर्मनिष्ठता, शत्रूकडून पराजय न होणें आणि राक्षसांनीं ठार केलेल्या वानरांचें पुनरुज्जीवन होणें हे वर मागून घेतले. त्यावर ब्रह्मदेवानें ' ठीक आहे ' असें ह्मणतांच, हे महाराजा, वानर सजीव होऊन उठले. त्या वेळीं महाभाग्यशाली सीतेनें " हे सिंहलोचना हनुमाना, रामाची कीर्ति आहे तोंपर्यंत तूं जिवंत रहाशील व माझ्या अनुग्रहानें सदोदित तुजकडे दिव्य उपभोग्य वस्तु येतील. असा हनुमानास आशीर्वाद दिला. तदनंतर साहजिक रीतीनें कोणतेंही कर्म करणारे ते वानरादिक अवलोकन करीत असतां इंद्रप्रभृति सर्व देव अंतर्धान पावले. त्या वेळीं रामाचा आणि सीतेचा समागम झालेला पाहून अत्यंत आनंदित झालेला इंद्राचा सारथि सुहृज्जनांमध्यें रामाला असें ह्मणाला, ' हे अमोघपराक्रमा रामा, तूं खरोखर देव, गंधर्व, यक्ष, मनुष्यें, राक्षस आणि सर्प ह्या सर्वांचें हें दुःख दूर केलें आहेस. जोंवर ही भूमि अस्तित्वांत राहील तोंवर दैत्य, गंधर्व, यक्ष, राक्षस आणि पन्नग हे तुझें चरित्र कथन करितील. ' असें बोलून त्या शस्त्रधरश्रेष्ठ रामाची अनुज्ञा घेऊन व त्याचें पूजन करून तो मातलि सूर्याप्रमाणें कांति असलेल्या त्या रथावर आरोहण करून तेथून निघून गेला. तदनंतर लंकेच्या संरक्षणाची व्यवस्था करून बिभीषणानें बहुमान केल्यानंतर त्याला व सुग्रीवप्रभृति सर्व वानरांना बरोबर घेऊन लक्ष्मणासहवर्तमान रामानें सीतेला पुढें करून पुनरपि त्या सेतुमार्गानें समुद्राचें उल्लंघन केलें. तदनंतर इच्छेनुरूप गमन करणाऱ्या त्या विराजमान अशा आकाशगामी पुष्पकविमानानें युक्त असलेला व मुख्य मुख्य अमात्यांनीं वेष्टिलेला तो इंद्रियनिग्रहसंपन्न पृथ्वीपति पूर्वीं ज्या ठिकाणीं आपण शयन केलें होतें त्याच समुद्रतीरावरील प्रदेशावर सर्व वानरांसहवर्तमान जाऊन राहिला. तदनंतर योग्य वेळीं त्या वानरांना बोलावून आणून त्यांचा बहुमान करून व रत्नें देऊन त्यांना संतुष्ट करून रामानें त्यांची रवानगी केली. ह्याप्रमाणें ते श्रेष्ठ श्रेष्ठ वानर, गोपुच्छ आणि ऋक्ष निघून गेल्यानंतर सुग्रीवासहवर्तमान राम पुष्पक विमानांत आरोहण करून सीतेला तें अरण्य दाखवीत दाखवीत पुनरपि किष्किंधेकडे आला. ह्या वेळीं त्याच्या मागें बिभीषणही होता. किष्किंधेंत आल्यानंतर शस्त्रास्त्रप्रहार करणाऱ्यांमध्यें श्रेष्ठ अशा रामानें पराक्रम गाजविलेल्या अंगदास यौवराज्याचा अभिषेक केला व नंतर त्या सर्व लोकांना बरोबर घेऊन लक्ष्मणासहवर्तमान रामानें आलेल्या मार्गानें आपल्या अयोध्यानगरीकडे प्रयाण केलें. अयोध्या नगरी जवळ आल्यानंतर राष्ट्राधिपति रामानें भरताकडे हनुमान् हा आपला दूत पाठविला. तेव्हां भरताचे सर्व मनोगत हेतु काय आहेत ते ताडून व त्याला तें सर्व प्रिय वृत्त निवेदन करून मारुति परत आल्यानंतर राम नंदिग्रामास गेला. त्या ठिकाणीं भरताच्या अंगावर मळ वाढला असून त्यानें वल्कलें परिधान केलेलीं आहेत व पुढें पादुका ठेवून तो आसनावर बसला आहे असें त्यानें अवलोकन केलें. त्या वेळीं, हे भरतकुलश्रेष्ठा, भरत आणि शत्रुघ्न ह्यांची भेट झाल्यामुळें लक्ष्मणासहवर्तमान रामाला आनंद झाला. तदनंतर आपल्या ज्येष्ठ बंधूची भेट झालेले ते भरतशत्रुघ्न सीतेचेही दर्शन झाल्यामुळें अतिशय आनंद पावले. तदनंतर अरण्यवासांतून परत आलेल्या त्या रामाला भरतानें अतिशय आनंदानें व अत्यंत

सत्कापूर्वक त्याची ती राज्यरूपी ठेव परत दिली. पुढें शास्त्रसंमत दिवस पाहून श्रवण नक्षत्रावर वसिष्ठ आणि वामदेव ह्या उभयतांनीं मिळून त्या शूर रामास राज्याभिषेक केला. ह्याप्रमाणें अभिषेक झाल्यानंतर रामानें आपल्या सुहृज्जनांसहवर्तमान कपिश्रेष्ठ सुग्रीव आणि पुलस्त्यकुलोत्पन्न बिभीषण ह्यांस गृहांकडे जाण्याची अनुज्ञा दिली; व प्रेम आणि आनंद ह्यांनीं युक्त होऊन व नानाप्रकारच्या उपभोग्य वस्तु अर्पण करून त्या उभयतांचा बहुमान केल्यानंतर एकाग्र अंतःकरणानें त्यांचें इतिकर्तव्य त्यांना सांगून दुःखानें परत पाठवून दिलें. तसेंच त्या रघुकुलोत्पन्न रामानें पुष्पक विमानाचें पूजन करून तें प्रेमपूर्वक कुबेरासच अर्पण केलें. तदनंतर देवर्षींसहवर्तमान त्या रामानें अतिथि लोकांकरितां द्वारें मोकळीं ठेवून गोमतीनदीच्या समीप प्रशंसनीय असे दहा अश्वमेध यज्ञ केले.

अध्याय दोनशें ब्याण्णवावा.

—:०:—

मार्कंडेयकृत युधिष्ठिरसांत्वन.

मार्कंडेय ह्मणाले:—हे महाबाहो, ह्याप्रमाणें पूर्वी अत्यंत तेजस्वी रामालाही वनवासजन्य अतिशय भयंकर दुःख प्राप्त झालें. ह्यास्तव, हे शत्रुतापना पुरुषश्रेष्ठा, तूं शोक करूं नको. कारण, तूं क्षत्रिय आहेस आणि ज्याचा शेवट काय होणार हें अगदीं निश्चित आहे अशा बाहुवीर्याच्या मार्गाचेंच अवलंबन केलेलें आहेस. तुझ्या ठिकाणीं अत्यंत सूक्ष्म असें देखील कोणत्याही प्रकारचें पातक नाहीं. इंद्रासहवर्तमान सर्व देवदैत्यही अशा प्रसंगीं ह्या मार्गाचें अवलंबन करूं शकणार नाहींत. इंद्रानें मरुतांचें साहाय्य घेऊनच वृत्रासुर, दुर्जय नमुचि दैत्य आणि राक्षसी दीर्घजिह्वा ह्यांचा वध केला. सारांश, ज्याला साहाय्य असतें त्याच्या सर्वही गोष्टी सर्व प्रकारें घडून येतात. अरे, धनंजय, भयंकर पराक्रमी बलाढ्यश्रेष्ठ भीम आणि माद्रीपुत्र तरुण वीर महाधनुर्धर नकुलसहदेव हे ज्याचे बंधु आहेत त्याला संग्रामामध्यें अजिंक्य असें काय आहे ? हे शत्रुतापना, हे जर तुझे साहाय्यकर्ते आहेत तर मग तूं काय ह्मणून विषाद पावत आहेस ? जे हे तुझे बंधु मरुद्गणांसहवर्तमान प्रत्यक्ष इंद्राच्याही सैन्याचा पराजय करण्याविषयीं समर्थ आहेत, त्याच ह्या प्रत्यक्ष देवांप्रमाणें असणाऱ्या महाधनुर्धरांच्या साहाय्यानें, हे भरतकुलश्रेष्ठा, तूंही संग्रामामध्यें आपल्या सर्व शत्रूंचा पराजय करिशील. अरे, ह्या तुझ्या महात्म्या बंधूंनीं दुष्कर संग्रामकर्म करून, वीर्यानें मत्त होऊन गेलेल्या बलाढ्य दुष्ट जयद्रथानें हरण करून नेलेली द्रौपदी परत आणली व त्यामुळें पराजित होऊन जयद्रथ राजा तुझ्या अधीन झाला ह्या गोष्टींकडेही तूं लक्ष्य दे. राजा, रामाला कोणी अशा प्रकारचें साहाय्य करणारा नसतांही त्यानें भयंकर पराक्रमी दशकंठ राक्षसाचा संग्रामामध्यें वध करून पुनरपि सीतेला परत आणलें. त्या वेळीं मर्कट, वानर, अस्वलें इत्यादिक भिन्नभिन्न जातींमध्यें उत्पन्न झालेले प्राणी हेच त्याचे साहाय्यकर्ते होते; ह्याचाही तूं आपल्या मनांत विचार कर. सारांश, हे भरतकुलश्रेष्ठा कुरुकुलधुरंधरा युधिष्ठिरा, तूं शोक करूं नको. हे शत्रुतापना, तुझ्यासारखे महात्मे शोक करीत नसतात.

वैशंपायन ह्मणाले:—ह्याप्रमाणें ज्ञानसंपन्न मार्कंडेय मुनींनीं सांत्वन केल्यानंतर तो उदार अंतःकरणाचा राजा युधिष्ठिर दुःखाचा त्याग करून पुनरपि त्यांना असें ह्मणाला.

पतिव्रतामाहात्म्यपर्व.

अध्याय दोनशें त्र्याणवावा.

—:०:—

सावित्रीचें जन्म.

युधिष्ठिर ह्मणालाः—हे महामुने, मला ह्या द्रुपदराजकन्येविषयीं जसें वाईट वाटतें, तसें राज्य गेल्यामुळें अथवा ह्या बंधूंसंबंधानेंही वाटत नाहीं. त्या दुष्ट कौरवांनीं द्यूतामध्यें आह्मांला त्रास दिला, पण त्यांतून द्रौपदीनें आह्मांला तारिलें. असें असतां हिला ह्या वनांतून जयद्रथानें बलात्कार करून हरण करून नेलें. असो; ज्याप्रमाणें ही द्रुपदराजकन्या महाभाग्यशाली आहे, त्याप्रमाणें दुसरी एखादी पतिव्रता पूर्वीं तुमच्या पहाण्यांत अथवा ऐकण्यांत आलेली आहे काय ?

मार्कंडेय ह्मणालेः-राजा युधिष्ठिरा, कुलीन स्त्रियांचें ऐश्वर्य कोणत्या प्रकारचें असतें आणि तें सावित्रीनें कोणत्या प्रकारें प्राप्त करून घेतलें हें मी तुला सांगतों, ऐक. मद्रदेशामध्यें एक अत्यंत धर्मनिष्ठ अश्वपतिनांवाचा मूर्तिमन्त धर्मच असा राजा होऊन गेला. हा ब्राह्मणांचें हित करणारा, अन्तःकरणाचा उदार, सत्यप्रतिज्ञ, जितेंद्रिय, यज्ञयाग करणारा, दाता, दक्ष, नगरवासी व राष्ट्रवासी प्रजेस प्रिय असणारा व सर्व प्राण्यांचें हित करण्यामध्यें आसक्त असणारा असा होता. पण त्या क्षमाशील, सत्यवादी, जितेंद्रिय राजाला वय होऊन गेलें तरीही सन्तति झाली नाहीं ह्यामुळें ताप होऊं लागला; आणि सन्तति उत्पन्न व्हावी ह्यासाठीं त्यानें कडक नियमांचा अवलंब केला. तो नियमित वेळीं परिमित आहार करून ब्रह्मचर्यानें व जितेंद्रियपणें राहूं लागला; आणि, हे नृपश्रेष्ठा, व्रतस्थ राहून सावित्रीमन्त्रानें एक लक्ष हवन करून तिसऱ्या दिवसाच्या शेवटीं एक वेळच आहार करूं लागला. हा नियम आचरण करीत तो अठरा वर्षेंपर्यंत राहिला. ह्याप्रमाणें अठरा वर्षें पुरीं होतांच सावित्रीनें संतुष्ट होऊन हवनकुंडांतून निघून अत्यंत आनंदानें त्या राजास प्रत्यक्ष दर्शन दिलें व ती वरप्रद देवता त्या राजाला असें ह्मणाली.

सावित्री ह्मणालीः—हे पृथ्वीपते, तुझें शुद्ध ब्रह्मचर्य, दम, सर्व प्रकारचे नियम आणि सर्व प्रकारें भक्ति ह्यांच्या योगानें मी संतुष्ट झालें आहें. ह्यास्तव, हे मद्रदेशाधिपते अश्वपते, तूं तुजला इष्ट वाटेल तो वर मागून घे व धर्माकडे केव्हांही दुर्लक्ष्य करूं नको.

अश्वपति ह्मणालाः—हे देवि, मीं धर्मप्राप्तीच्या इच्छेनें अर्थात् संतति व्हावी एतदर्थ तपश्चर्येचा उद्योग केला आहे ह्यास्तव, मला कुलाचा उद्धार करणारे अनेक पुत्र व्हावे. हे देवि, तूं जर प्रसन्न झाली असशील तर मीच हा वर मागून घेत आहें, कारण, संतति हाच उत्कृष्ट प्रकारचा धर्म होय असें मला ब्राह्मणांनीं सांगितलें आहे.

सावित्री ह्मणालीः—हे राजा, पूर्वींच मीं हा तुझा मनोरथ ओळखून तुझ्या पुत्राविषयीं भगवान् ब्रह्मदेवाकडे गोष्ट काढली होती. हे सौम्या, त्या ब्रह्मदेवाच्या प्रसादानेंच ह्या भूतलामध्यें तेजस्वी असणारी एक कन्या तुला लवकरच होईल. आतां ह्यावर तूं पुनः कांहीं भाषण करूं नको. हें मी तुला ब्रह्मदेवाच्या आज्ञेवरून संतोषपूर्वक सांगत आहें.

मार्कंडेय ह्मणालेः—त्यावर ' ठीक आहे ' असें ह्मणून सावित्रीचें तें भाषण अश्वपतिराजानें मान्य केलें आणि ही गोष्ट लवकर घडून यावी असें ह्मणून पुनरपि तिची विनवणी केली. मग सावित्री अंतर्धान पावल्यानंतर

आपल्या नगरास जाऊन तो वीर धर्मप्रमाणें प्रजांचें पालन करीत आपल्या राज्यामध्यें वास्तव्य करूं लागला. पुढें कांहीं काल निघून गेल्यानंतर त्या दृढव्रती राजापासून धर्माचरणनिष्ठ अशा त्याच्या ज्येष्ठ स्त्रीच्या ठिकाणीं गर्भ राहिला. हे भरतकुलश्रेष्ठा, त्या मनुकुलोत्पन्न राजपुत्रीचा तो गर्भ आकाशामध्यें असणाऱ्या शुक्लपक्षांतील चंद्राप्रमाणें वृद्धिंगत होऊं लागला पुढें प्रसवकाल प्राप्त झाल्यानंतर तिला एक कमललोचना कन्या झाली. तेव्हां आनंदित होऊन त्या नृपश्रेष्ठानें तिचे जातकर्मादि संस्कार केले. त्या वेळीं, सावित्रीमंत्राचें हवन केल्यामुळें ती कन्या निर्माण झाली असून सावित्रीनेंच प्रसन्न होऊन ती दिली, ह्यामुळें ब्राह्मणांनीं आणि तिच्या पित्यानेंही तिचें नांव 'सावित्री' असें ठेविलें. पुढें मूर्तिमंत जणू लक्ष्मीच अशी ती नृपकन्या दिवसेंदिवस वाढूं लागली व काहीं कालानें तारुण्यांत आली. तेव्हां उत्कृष्ट मध्य आणि विशाल नितंबभाग ह्यांनीं युक्त असणाऱ्या व सुवर्णाची जणू पुतळीच अशा त्या कन्येस अवलोकन करितांच ही देवकन्याच प्राप्त झाली आहे असें लोकांस वाटूं लागलें. तेव्हां तिच्या तेजानें दिपून गेल्यामुळें, कमलपत्राप्रमाणें नेत्र असलेल्या व तेजानें जणू प्रज्वलित होऊन राहिलेल्या त्या कन्येस कोणींही वरिलें नाहीं.

सावित्रीचें वरावलोकनार्थ प्रयाण.

पुढें एकदा पर्वकालीं मस्तकावरून स्नान करून, देवदर्शन घेऊन, आणि अग्नीमध्यें यथाविधि होम करून तिनें ब्राह्मणांचे आशीर्वाद घेतले; व देवपूजन करून अवशिष्ट राहिलेलीं पुष्पें घेऊन ती मूर्तिमंत लक्ष्मी देवीच कीं काय अशी कन्या आपल्या महात्म्या पित्याकडे आली आणि त्याच्या चरणांस नमस्कार करून व प्रथम त्याला तीं अवशिष्ट राहिलेलीं पुष्पें अर्पण करून ती सुंदरी हात जोडून त्या नृपतीच्या समीप उभी राहिली. तेव्हां देवतेप्रमाणें स्वरूप असलेल्या त्या तारुण्यांत आलेल्या आपल्या कन्येकडे अवलोकन करून व तिजसंबंधानें कोणीही वर मागणी करीत नाहीं असें पाहून तो नृपति दुःखित झाला.

राजा ह्मणालाः—मुली, हा तुझ्या विवाहाचा काल आहे, पण अद्यापि मजकडे कोणींही मागणी केलेली नाहीं. तेव्हां आतां गुणांनीं आपणाला साजेल असा पति तूं स्वतःच शोधून काढ; आणि अशा प्रकारचा जो तुला इष्ट पुरुष असेल तो मला कळीव, ह्मणजे मी विचार करून त्याला तुझें दान करीन व तूंही त्याला आपल्या इच्छेप्रमाणें वर. हे कल्याणि, असें करितां येतें असें ब्राह्मणांनीं धर्मशास्त्र पठण करितांना मीं ऐकिलेलें आहे. त्याप्रमाणेंच मीही तुला सांगत आहें, तें तूं ऐक. कन्यादान न करणाऱ्या पित्यास, योग्यकालीं समागम न करणाऱ्या पतीस आणि मातेचा पति (अर्थात् आपला पिता) मृत झाला असतां तिचें संरक्षण न करणाऱ्या पुत्रास दोष लागतो. हें माझें सांगणें ऐकून तूं पति शोधून काढण्याची त्वरा करून, ज्या योगानें मला देवता नांवें ठेवणार नाहींत असें कर.

मार्कंडेय ह्मणालेः—ह्याप्रमाणें कन्येला सांगितल्यानंतर त्यानें वृद्ध मंत्र्यांना तिच्या बरोबर जाण्याविषयीं आज्ञा केली व तिला जा ह्मणून सांगितलें. तेव्हां लाजल्यासारखी होऊन ती बिचारी सावित्री पित्याच्या चरणांस वंदन करून व त्याचें भाषण मान्य करून कोणत्याही प्रकारचा विचार न करितां निघाली. ह्याप्रमाणें बरोबर वृद्ध मंत्र्यांचा परिवार असलेली ती सावित्री सुवर्णमय रथामध्यें आरूढ होऊन राजर्षींच्या रम्य अशा तपोवनाकडे जाऊं लागली; आणि, बा युधिष्ठिरा, त्या

ठिकाणीं वृद्धांच्या चरणांस वंदन करून क्रमाक्रमानें तीं सर्वही वनामध्यें फिरली. ह्याप्रमाणें ब्राह्मणश्रेष्ठांस द्रव्यदान करीत करीत ती राजकन्या निरनिराळ्या देशांमध्येंही फिरली.

अध्याय दोनशें चौऱ्याणवावा.

—:०:—

अश्वपतिनारदसंवाद.

मार्कंडेय ह्मणाले:—पुढें एकदा मद्राधिपति राजा अश्वपति हा नारद मुनीची गांठ पडल्यामुळें त्यांच्याशीं गोष्टी करीत सभेमध्यें बसला होता इतक्यांत सर्व तीर्थें व आश्रम फिरून सावित्री मंत्र्यांसहवर्तमान पित्याच्या मंदिरामध्यें आली व आपला पिता नारदमुनींसहवर्तमान बसला आहे असें . पाहून त्या कल्याणीनें उभयतांच्याही चरणीं मस्तक ठेवून त्यांना प्रणाम केला तेव्हां नारद अश्वपतीला म्हणाले, ' राजा, ही तुझी कन्या कोठें गेली होती ? आली कोठून ? आणि ही तारुण्यांत आली असतांही तूं हिला एखाद्या वराला कां देत नाहींस ? '

अश्वपति म्हणाला:—मी ह्याच कार्यासाठीं तिला पाठविली होती. ती आजच परत आली आहे. ह्यास्तव, हे देवर्षे हिनें कोणता पति वरला आहे तें तिच्याच तोंडून ऐका.

मार्कंडेय ह्मणाले:—तदनंतर ' विस्तरपूर्वक सांग, असें पित्यानें सांगितल्यानंतर तें त्याचें भाषण मान्य करून ती कल्याणी बोलूं लागली

सावित्री ह्मणाली:—शाल्वदेशामध्यें द्युमत्सेन ह्या नांवानें प्रख्यात असलेला एक धर्मात्मा क्षत्रिय पूर्वीं राजा होता. पुढें तो अंध झाला. तेव्हां त्या ज्ञानसंपन्न पुरुषाचे नेत्र नष्ट झाले आहेत आणि पुत्रही बालावस्थेंत आहे अशी संधि साधून जवळच असणाऱ्या त्याच्या एका पूर्वीच्या शत्रूनें त्याचें राज्य हरण केलें. तेव्हां लहान मूल असलेल्या आपल्या भार्येला बरोबर घेऊन तो वनाकडे जावयास निघाला आणि एका मोठ्या अरण्यांत जाऊन मोठमोठीं व्रतें आचरण करून तपश्चर्या करूं लागला. त्याचा जो नगरामध्यें झालेला आणि उत्कृष्ट प्रकारें तपोवनामध्यें वाढलेला सत्यवान् नांवाचा पुत्र आहे, तोच मला योग्य असा पति आहे. असें समजून मीं त्याला मनानें वरिलेला आहे.

नारद ह्मणाले:—अरेरे ! राजा ह्या सावित्रीनें नकळत त्या गुणसंपन्न सत्यवानाला वरिलें हें फारच वाईट केलें ! त्याचा पिता सत्य भाषण करितो व माताही सत्य बोलते म्हणून ब्राह्मणांनीं त्याचें सत्यवान् असें नांव ठेविलें.बालपणीं ह्याला अश्व प्रिय असल्यामुळें हा अश्वांची मृत्तिकेचीं चित्रें करी आणि चित्रेंही काढी. ह्यामुळेंच त्याला चित्राश्व असेंही म्हणत असत.

राजा म्हणाला:—महाराज, तो राजपुत्र सत्यवान् सांप्रतही तेजस्वी, बुद्धिमान् , क्षमासंपन्न, शूर आणि पितृभक्त आहे ना ?

नारद म्हणाले:—तो सूर्याप्रमाणें तेजस्वी, इंद्राप्रमाणें वीर आणि पृथ्वीप्रमाणें क्षमासंपन्न असून बुद्धीमध्यें बृहस्पतीच्या तोडीचा आहे.

अश्वपति म्हणाला:—तो राजपुत्र सत्यवान् दाता, ब्राह्मणांचें हित करणारा, रूपवान्,उदार आणि प्रियदर्शन (ज्याचें दर्शन घेण्याची अंतःकरणांत अभिरुचि उत्पन्न व्हावी) असा आहेना?

नारद म्हणाले:—तो स्वशक्त्यनुरूप दान करण्याच्या कामीं संकृतिपुत्र रंतिदेव ह्याच्या तोडीचा असून उशीनरपुत्र शिबीप्रमाणें ब्राह्मणांचा हितकर्ता व सत्यवादी आहे. तसेंच तो बलाढ्य द्युमत्सेनपुत्र ययातीसारखा उदार, चंद्रासारखा प्रियदर्शन आणि स्वरूपानें जणू अश्विनीकुमारांप्रमाणें एक असा आहे. तो सुखदुःखादिक द्वंद्वें सहन करणारा, सौम्य, शूर, सत्यनिष्ठ, जितेंद्रिय, सर्व प्राण्यांशीं मित्रभावानें वागणारा, मात्सर्यशून्य, लोकलज्जासम्पन्न आणि,

कांतिमान् आहे. सरळपणा हा प्रत्यहीं त्याच्याच ठिकाणीं वास्तव्य करीत असून मर्यादा अशी खरोखर त्याचीच ! असें तपोवृद्ध आणि आचारवृद्ध लोक संक्षेपतः सांगत असतात.

अश्वपति ह्मणाला:—हे भगवन्, आपण तो सर्वगुणसंपन्न आहे असें सांगितलें आहे, तेव्हां आतां जर त्याच्यामध्यें कांहीं दोष असतील तर तेही मला सांगा.

नारद ह्मणाले:—त्याच्यामध्यें एकच दोष असून तो सर्व गुणांना पादाक्रांत करून राहिलेला आहे. कोणीं प्रयत्न केला तरी देखील त्या दोषाचें अतिक्रमण करितां येणें शक्य नाहीं. तो सत्यवान् आजपासून एक वर्षानें आयुष्यक्षय होऊन मरण पावेल ! हा एकच दोष त्याच्यामध्यें आहे, दुसरा कोणताही नाहीं.

राजा ह्मणाला:—सावित्री, इकडे ये. हे कल्याणि, आतां तूं दुसऱ्या पुरुषास वर.कारण त्या सत्यवानाच्या ठिकाणीं असणारा एक मोठा दोष सर्व गुणांना आक्रांत करून राहिलेला आहे. कारण, तो आयुष्य क्षीण झाल्यामुळें आजपासून वर्षानें मरण पावणार आहे, असें देवतांनाही पूज्य असणाऱ्या भगवान् नारदांनीं मला सांगितलें आहे.

सावित्री ह्मणाली:—दायविभाग एकदाच होत असतो; कन्यादान एकदाच होत असतें; आणि ' देतों ' असेंही एकदाच ह्मणत असतात. सारांश, ह्या तीन गोष्टी सज्जनांच्या हातून एकदाच घडत असतात,—त्या पुनःपुनः बदलत नाहींत. ह्मणूनच, तो दीर्घायु असो अथवा अल्पायु असो, सगुण असो अथवा निर्गुण असो, एकदा मीं पति ह्मणून वरला आहे. ह्यास्तव, मी आतां दुसऱ्याला वरणार नाहीं. प्रथम कोणत्याही गोष्टीचा मनांत निश्चय करून नंतर ती शब्दांनीं उच्चारली जाते व त्यानंतर ती कृतींत उतरते. सारांश, वाणी व कृति ह्या मनाच्या निश्चयानेंच होणार असल्यामुळें मन हेंच मला प्रमाण आहे.

नारद ह्मणाले:—हे नरश्रेष्ठा, तुझी कन्या जी ही सावित्री तिचा निश्चय ठाम होऊन गेलेला आहे. ह्यामुळें आतां तिला ह्या गोष्टीपासून परावृत्त करितां येणें कोणत्याही प्रकारें शक्य नाहीं. शिवाय सत्यवानाच्या अंगीं जे गुण आहेत ते दुसऱ्या पुरुषामध्यें नाहींत. ह्यास्तव, तूं त्यालाच तिचें दान करावेंस हें मला बरें वाटतें.

राजा ह्मणाला!—आपण जें हें सांगितलें तें फिरवितां येण्यासारखें नाहीं व खरेंही आहे. ह्यास्तव, मी आतां तसें करितों. कारण, आपण माझे गुरु आहां.

नारद ह्मणाले:—तुझी कन्या सावित्री हिचें दान निर्विघ्नपणें होवो व तुह्मां सर्वांचें कल्याण होवो! येतों तर मी आतां !

मार्कंडेय ह्मणाले:—असें बोलून नारद मुनि उठून स्वर्गाकडे निघून गेले आणि राजानेंही आपल्या कन्येच्या विवाहाची तयारी केली.

अध्याय दोनशें पंचाण्णवावा.

—:०:—

सावित्रीविवाह.

मार्कंडेय ह्मणाले:—पुढें कन्यादानाविषयींच्या त्या गोष्टीचा विचार करीत राजानें विवाहाचें तें सर्व साहित्य जुळविलें आणि वृद्ध ब्राह्मणांना व पुरोहितांसहवर्तमान सर्व ऋत्विजांना बोलावून आणून कन्येसहवर्तमान प्रयाण केलें. पुढें, ज्यामध्यें द्युमत्सेनाचा आश्रम होता त्या पवित्र अरण्यामध्यें गेल्यानंतर तो राजा ब्राह्मणांसहवर्तमान पायांनीं चालतच त्या राजर्षीजवळ गेला. तेव्हां त्या ठिकाणीं

सावित्री.

एका शालवृक्षाखालीं दर्भासनावर बसलेला तो नेत्रहीन झालेला महाभाग्यशाली नृपति दृष्टीस पडला. तदनंतर संमाननीय अशा त्या राजर्षीची पूजा केल्यानंतर अतिशय मितस्थ भाषेनें त्यानें आपलें नांव त्याला कळविलें. तेव्हां त्याला अर्घ्य, आसन आणि मधुपर्कासाठीं गाय अर्पण केल्यानंतर त्या धर्मवेत्त्या राजा द्युमत्सेनानें त्या अश्वपति राजास 'कोणीकडे येणें झालें ?' असें विचारिलें. तेव्हां त्यानें त्याला आपला सर्व उद्देश व सत्यवानासंबंधानें आपलें इतिकर्तव्य हीं सर्व निवेदन केलीं.

अश्वपति ह्मणाला:–हे राजर्षे, सावित्री नांवाची ही माझी एक उत्कृष्ट कन्या आहे. ह्यास्तव, हे धर्मज्ञा, आपण आपल्या धर्माप्रमाणें स्नुषा करण्यासाठीं तिचा स्वीकार करा.

द्युमत्सेन ह्मणाला:–आह्मी राज्यभ्रष्ट झालों असून नियमनिष्ठ व तपस्वी होऊन वनवासाचा आश्रय करून संचार करीत आहों. तेव्हां अशा वनवासास अयोग्य असणारी आपली कन्या ह्या आश्रमामध्यें हा क्लेशदायक वनवास भोगीत कशी राहूं शकेल ?

अश्वपति ह्मणाला:—सुख आणि दुःख उत्पन्न होत असतें व नाशही पावत असतें, हें ज्या अर्थी माझी कन्या आणि मी जाणून आहों, त्या अर्थी मजसारख्याला आपण असें सांगणें योग्य नाहीं. कारण, हे राजा, मी ह्या गोष्टीचा निश्चय ठरवून आपल्याकडे आलों आहें व प्रेमानें आपल्या पायीं नम्र झालों आहें. ह्यास्तव आपण माझ्या आशेचा भंग करूं नका. मी प्रेमानें आपल्याकडे आलों आहें. असें असतां आपण माझा निषेध करणें योग्य नाहीं. आपण माझ्या बरोबरीचे व मला योग्य आहां आणि मीही आपणांला तसाच आहें. तेव्हां आपण ही माझी कन्या आपली स्नुषा अर्थात् सत्यवानाची भार्या ह्मणून ग्रहण करा.

द्युमत्सेन ह्मणाला:—आपल्याशीं शरीरसंबंध व्हावा हें मला पूर्वींपासूनच इष्ट आहे; पण मी राज्यभ्रष्ट झालों आहें ह्मणून हा असा विचार मनांत आला. असो; मी ज्या गोष्टीची पूर्वींपासूनच इच्छा करीत होतों ती ही गोष्ट आतां आजच घडून येऊं द्या. कारण, आपण माझे प्रिय अतिथि आहां. ह्यामुळें आपणांस इष्ट असलेली गोष्ट सत्वर केली पाहिजे.

इतकें बोलणें झाल्यानंतर सर्वही आश्रमवासी ब्राह्मणांना तेथें आणवून त्या उभयतां राजांनीं सत्यवान् आणि सावित्री ह्यांचा यथाविधि विवाह करविला. ह्याप्रमाणें कन्यादान करून योग्यतेनुरूप लवाजमा दिल्यानंतर तो राजा अश्वपति अत्यंत आनंदित होऊन आपल्या मंदिराकडे गेला. त्या वेळीं सर्वगुणसंपन्न भार्या मिळाल्यामुळें सत्यवानाला व अंतःकरणास इष्ट असलेल्या पतीची प्राप्ति झाल्यामुळें सावित्रीलाही आनंद झाला. असो; पिता निघून गेल्यानंतर आपले सर्व अलंकार काढून ठेवून सावित्रीनें वल्कलें परिधान केलीं व मुनिवृत्तीस योग्य असें भगवें वस्त्र ग्रहण केलें. तदनंतर शुश्रूषा, सद्गुण, नम्रता इंद्रियदमन आणि सर्वांच्या इच्छेप्रमाणें वर्तन ह्या गोष्टींच्या योगानें तिनें सर्वांनाही संतुष्ट केलें. तिनें स्नानादिक शरीरसंस्कार व वस्त्रप्रावरणादिक इतर सर्व गोष्टी ह्यांच्या योगानें सासूला संतुष्ट केलें; देवाप्रमाणें सत्कार करून व हितकारक मितभाषण करून श्वशुराला संतुष्ट केलें; आणि प्रिय भाषण, कार्यदक्षता, शांति व एकांतांतील सेवा ह्यांच्या योगानें पतीसही संतुष्ट केलें. ह्याप्रमाणें, हे भरतकुलोत्पन्ना, त्या वेळीं तीं सर्व त्या आश्रमामध्यें वास्तव्य करूं लागल्यानंतर कांहीं काल निघून गेला. त्या वेळीं कामामध्यें गढून गेल्यामुळें सदोदित उभी असणाऱ्या व म्लान होऊन जाणाऱ्या त्या सावि-

त्रीच्या अंतःकरणांत नारद मुनीनीं पूर्वी सांगितलेलें तें वाक्य एकसारखें घोळत होतें.

अध्याय दोनशें शहाणणवावा.

—:०:—

सावित्रीचें व्रताचरण व पतीसह वनप्रयाण.

मार्कंडेय ह्मणालेः—पुढें पुष्कळ काळ निघून गेल्यावर, हे राजा, सत्यवानाला ज्या वेळीं मृत्यु येणार होता तो काल प्राप्त झाला. सावित्री एक एक दिवस झाला कीं अवशिष्ट राहिलेल्या दिवसांची गणना करीत असे. कारण, तिच्या अंतःकरणांत नारद मुनींनीं सांगितलेलें तें वाक्य एकसारखें घोळत होतें. पुढें, आजपासून चौथ्या दिवशीं सत्यवानाला मृत्यु येणार असें कळून आल्यानंतर ती भक्तिसंपन्न स्त्री त्रिरात्र व्रत करण्याच्या उद्देशानें रात्रंदिवस उभी राहिली. तो तिनें केलेला नियम ऐकतांच द्युमत्सेन राजा अत्यंत दुःखित झाला व उठून सावित्रीची समजूत करण्यासाठीं तिला असें ह्मणाला.

द्युमत्सेन म्हणालाः—हे राजकन्ये, तूं हा फारच कडक नियम आरंभिलेला आहेस. कारण, तीन दिवसपर्यंत एकसारखें उभें राहणें हें अतिशय कठीण आहे.

सावित्री म्हणालीः—हे तात, आपण ह्याविषयीं काळजी करूं नका. मी हें व्रत तडीस नेईन. कारण, मीं हें निश्चयानें आरंभिलेलें आहे; आणि निश्चय हेंच कार्य तडीस जाण्याचें कारण आहे.

द्युमत्सेन म्हणालाः—तूं आपलें व्रत मोड असें मी तुला कोणत्याही प्रकारें सांगूं शकत नाहीं. कारण, तूं तें तडीस ने असेंच मज-सारख्यानें सांगणें योग्य आहे.

मार्कंडेय म्हणालेः—ह्याप्रमाणें बोलून तो उदारांतःकरण द्युमत्सेन थांबला. पण सावित्री एकसारखी उभी राहिल्यामुळें काष्ठाप्रमाणें निश्चल दिसूं लागली. पुढें, हे भरतकुलश्रेष्ठा, दुसऱ्या दिवशीं पतीला मरण येणार ह्मणतांना सावित्रीची आदल्या दिवशींची रात्र दुःखाकुलपणांतच निघून गेली. पुढें आजच तो पतिमरणाचा दिवस आहे असें कळून आल्यानंतर सावित्रीनें दिवसाच्या पूर्वभागीं करावयाच्या सर्व क्रिया करून सूर्य उदयाचलापासून चार हात वर आल्यानंतर प्रदीप्त झालेल्या अग्नीमध्यें होम केला व सर्व वृद्ध ब्राह्मणांना आणि सासूसासऱ्यांना क्रमानें नमस्कार करून व हात जोडून ती विनयानें उभी राहिली. तेव्हां तपोवनामध्यें वास्तव्य करणाऱ्या सर्व मुनींनीं तिला हितकारक आणि शुभ असे—वैधव्य न येण्याविषयींचे आशीर्वाद दिले. त्यावर सावित्रीनें 'तथास्तु' असें ह्मणून मनःपूर्वक त्या तपस्वी लोकांच्या उक्तीचा अंगीकार केला. पुढें नारदाचें भाषण मनांत घोळत असल्यामुळें अत्यंत दुःखाकुल होऊन गेलेली ती राजकन्या सावित्री त्या कालाची आणि त्या मुहूर्ताची प्रतीक्षा करीत राहिली. पुढें, हे भरतकुलश्रेष्ठा, एकांतामध्यें बसलेल्या त्या राजपुत्री सावित्रीस तिचे सासूसासरे प्रेमानें ह्मणूं लागले.

सासूसासरे ह्मणालेः—तूं जसें सांगितलें होतेंस त्याप्रमाणें व्रत तडीस नेलेंस. आतां तुझा भोजन करण्याचा समय प्राप्त झाला आहे. ह्यास्तव, तें करून नंतर पुढें काय करावयाचें असेल तें कर.

सावित्री ह्मणालीः—सूर्यास्तानंतर माझी कांहीं इष्ट गोष्ट करून नंतर भोजन करावयाचें असा माझा विचार आहे आणि त्याप्रमाणें मीं संकल्पही केलेला आहे.

मार्कंडेय ह्मणालेः—ह्याप्रमाणें सावित्री भोजनासंबंधानें भाषण करीत असतां सत्यवान् खांद्यावर परशु घेऊन अरण्यामध्यें जावयास

निघाला. त्या वेळीं सावित्री त्याला ह्मणाली कीं, ' आपण एकटेच जाऊं नका. मीही आपल्याबरोबर येतें. कारण, आपणांला सोडून रहाण्याचा मला धीर होत नाहीं!'

सत्यवान् ह्मणालाः—सुंदरि, तूं पूर्वी केव्हांही वनांत गेलेली नाहींस; मार्गही बिकट आहे; आणि तूं व्रतसंबंधीं उपवास केल्यामुळें क्षीणही झालेली आहेस. तेव्हां तुला पायांनीं कसें चालतां येईल?

सावित्री ह्मणालीः—मी उपवासानें म्लान झालेली नाहीं, मला श्रमही झालेले नाहींत व वनांत जाण्याविषयीं मला उत्साहही आहे. ह्यास्तव, आपण माझा निषेध करणें योग्य नाहीं.

सत्यवान् ह्मणालाः—जर येण्याची तुला हौसच आहे तर मीही तुला प्रिय असलेली ही गोष्ट करीन. पण तूं माझ्या वडिलांना विचारून ये. कारण, हा दोष मजवर येऊं नये.

मार्कंडेय ह्मणालेः—हें ऐकून ती महाव्रतनिष्ठ सावित्री सासूसासऱ्यांस ह्मणाली कीं, हा माझा भर्ता फळें आणण्यासाठीं मोठ्या अरण्यांत जात आहे. यास्तव, आपणां उभयतांच्या अनुज्ञेनें त्याच्याबरोबर वनांत जावयास निघावें अशी माझी इच्छा आहे. कारण, आज मला त्याचा विरह सहन करितां येणें शक्य नाहीं. आपला हा पुत्र वडिलांच्या आणि अग्निहोत्राच्या कार्यासाठीं वनाकडे निघाला आहे, ह्मणूनच त्याचें निवारण करितां येत नाहीं; नाहीं तर निवारण करितां आलें असतें. शिवाय, मला आश्रमांत येऊन कांहीं थोडा काल उणा, नाहीं तर वर्ष झालें आहे. पण तेव्हांपासून मी आश्रमांतून बाहेर पडलें नाहीं. ह्यामुळें हें प्रफुल्ल झालेलें वन अवलोकन करण्याची मला फार इच्छा झाली आहे.

द्युमत्सेन ह्मणालाः—सावित्रीच्या पित्यानें मला ती सून ह्मणून जेव्हां अर्पण केली तेव्हांपासून आजपर्यंत तिनें मजकडे कोणत्याही प्रकारची याचना केल्याचें मला स्मरत नाहीं. सारांश, ही हिची पहिलीच प्रार्थना आहे. तेव्हां आपल्या इच्छेप्रमाणें ही माझी स्नुषा आपला मनोरथ पूर्ण करून घेऊं दे. (सावित्रीकडे वळून) मुली, मार्गांत सत्यवानाकडे दुर्लक्ष्य मात्र होऊं देऊं नको हो!

मार्कंडेय ह्मणालेः—ह्याप्रमाणें त्या उभयतांनीं अनुज्ञा दिल्यानंतर ती कीर्तिसंपन्न साध्वी अंतःकरणांत दुःख होतें तरीही हसत हसत पतीबरोबर निघून गेली. तदनंतर मयूरसमुदायांचें वास्तव्य असलेलीं आश्चर्यकारक अनेक रम्य वनें त्या विशाललोचनेनें अवलोकन केलीं. पुढें ' निर्मल प्रवाह असलेल्या नद्या आणि प्रफुल्ल झालेले हे उत्कृष्ट प्रकारचे वृक्ष अवलोकन कर ' असें सत्यवानानें सावित्रीस मधुर शब्दांनीं सांगितलें, त्या वेळीं ती अनिंद्य स्त्री सावित्री प्रत्येक स्थितीमध्यें पतीकडे सूक्ष्मपणें अवलोकन करीत होती; व नारद मुनींच्या भाषणाचें स्मरण होत असल्यामुळें आतां वेळ येतांच हा खात्रीनें मृत्यु पावणार असें समजून ती मंदगति सावित्री आपल्या पतीच्या मागून चालली होती; आणि त्या काळाकडे लक्ष्य जातांच तिच्या अंतःकरणाचीं दोन शकलें झाल्यासारखीं होत होतीं!

अध्याय दोनशें सत्याण्णवावा.

—:o:—

सत्यवानाचा मृत्यु.

मार्कंडेय ह्मणालेः—नंतर भार्येस बरोबर घेऊन गेलेला तो वीर्यसंपन्न सत्यवान् फळें काढून घेऊन त्यांच्या योगानें टोपली भरून नंतर लांकडें तोडूं लागला. ह्याप्रमाणें लांकडें तोडूं लागतांच त्याच्या अंगास घाम आला व त्या श्रमानें त्याच्या मस्तकांत वेदना उत्पन्न

झाली. तेव्हां श्रमानें पीडित झालेला तो सत्यवान् आपल्या प्रिय पत्नीजवळ जाऊन ह्मणाला.

सत्यवान् ह्मणाला:—सावित्री, ह्या श्रमानें माझ्या मस्तकांत वेदना उत्पन्न झाली आहे आणि माझे सर्व अवयव म्लान होऊन गेले असून अंतःकरण खिन्न झाल्यासारखें झालें आहे. तसेंच, हे मितभाषिणि, माझें अंतःकरण अस्वस्थ झाल्यासारखें भासत असून मस्तक अनेक शूलांच्या योगानें विद्ध झाल्यासारखें वाटत आहे. ह्यास्तव, हे कल्याणि, मला आतां निजावें असें वाटतें. आतां उभें राहण्याची मला शक्ति नाहीं.

राजा युधिष्ठिरा, हें ऐकून सावित्री आपल्या पतीजवळ गेली आणि त्याचें मस्तक आपल्या मांडीवर ठेवून घेऊन भूतलावर बसली. तदनंतर नारद मुनींच्या भाषणाचा विचार करीत असल्यामुळें त्या तपोनिष्ठ सावित्रीला तो दिवस, तो मुहूर्त, तो क्षण आणि ती वेळ जुळून आली आहे असें वाटलें. पुढें दोन घटका होत आहेत तोंच तिला सत्यवानाच्या जवळ येऊन त्याजकडे अवलोकन करीत असलेला एक पुरुष दिसला. त्यानें आरक्तवर्ण वस्त्र परिधान केलें होतें; मस्तकावर किरीट धारण केलें होतें. त्याचें शरीर फार सुंदर व तेज सूर्यासारखें होतें; त्याच्या शरीराचा वर्ण सांवळा पण किंचित् गोरेपणावर असून नेत्र आरक्तवर्ण होते; आणि त्यानें हातांत पाश धारण केलेला होता व तो भयंकर दिसत होता. त्याला अवलोकन करितांच सावित्रीच्या हृदयास कंप सुटला व ती एकदम उठून हलकेच पतीचें मस्तक खालीं ठेवून हात जोडून दुःखाकुलपणें ह्मणाली.

सावित्रीयमसंवाद.

सावित्री ह्मणाली:—आपण देव आहां, हें मीं ओळखिलेलें आहे. कारण, हें आपलें शरीरच अमानुष आहे. ह्यास्तव, हे देवाधिपते, आपण माझी इच्छा असल्यामुळें एवढें सांगा कीं, आपण आहां कोण ? आणि काय करूं इच्छीत आहां ?

यम ह्मणाला:—सावित्री, तूं पतिव्रताही आहेस आणि तपोनिष्ठही आहेस. ह्यामुळेंच मी तुजशीं भाषण करितों. हे कल्याणि, तूं मला यम समज. हा जो तुझा पति राजपुत्र सत्यवान् त्याचें आयुष्य नष्ट झालेलें आहे. तेव्हां आतां मी ह्याला बद्ध करून घेऊन जाणार ! हेंच माझें येथें कर्तव्य आहे असें समज.

सावित्री ह्मणाली:—हे भगवन्, मनुष्यांना नेण्यासाठीं आपले दूत येत असतात, असें ऐकण्यांत आहे. मग, हे प्रभो, आपण येथें स्वतः काय ह्मणून आलां ?

ह्याप्रमाणें तिनें विचारिल्यानंतर पितरांचा अधिपति भगवान् यम तिच्या अभीष्टसिद्ध्यर्थ तिला आपलें सर्व कर्तव्य यथास्थितपणें सांगूं लागला. तो ह्मणाला, 'हा सत्यवान् धर्मसंपन्न, रूपवान् आणि गुणांचा जणूं समुद्रच आहे. ह्यामुळें ह्याला माझ्या दूतांनीं नेणें योग्य नाहीं. ह्मणूनच मी स्वतः आलों आहें.'

इतकें बोलून नंतर यमानें सत्यवानाच्या देहांतून पाशानें बद्ध केलेला व आपल्या अधीन झालेला असा एक अंगठ्याएवढा पुरुष जोरानें ओढून काढिला. तेव्हां, प्राण वर काढल्यामुळें सत्यवानाचें तें शरीर श्वासोच्छ्वासशून्य, निस्तेज, चलनवलनादिक्रियारहित आणि दिसण्यांतही अप्रिय होऊन गेलें. तदनंतर यम त्याला बांधून घेऊन दक्षिणेकडे तोंड करून प्रयाण करूं लागला. तेव्हां नियमपूर्वक आचरण केलेल्या व्रताच्या योगानें अत्यंत सिद्धि पावलेली ती महाभाग्यशाली पतिव्रता सावित्री दुःखाकुल होऊन यमाच्याच मागून जाऊं लागली. हें पाहून

यम ह्मणाला, ' सावित्रि, फीर आतां मागें ! आणि ह्याचें और्ध्वदेहिक कर. तूं पतीच्या ऋणाची फेड केली आहेस आणि जेथवर जावयाचें तेथवर ह्याच्या मागून गेलीही आहेस. '

सावित्री ह्मणाली:-माझ्या पतीला जिकडे नेलें जाईल अथवा तो स्वतः जिकडे गमन करील तिकडेच मींही जावें हा सनातन धर्म आहे. तप, गुरुभक्ति, पतिप्रेम, व्रत आणि आपला अनुग्रह ह्यांच्या योगानें माझी गतिही अकुंठित आहे. धर्मशास्त्रांतील तत्त्वांचें ज्ञान असलेले लोक सात पावलें बरोबर चालल्यास अथवा सात पदें बोलल्यास मैत्री होते असें ह्मणतात, ह्यामुळें आतां आपली व माझी मैत्री जडली आहे. ह्मणूनच मैत्रीच्या अनुरोधानें मी कांहीं सांगणार आहें तें ऐका. ' ज्ञानसंपन्न लोक ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, वानप्रस्थ आणि संन्यास ह्या आश्रमांतील धर्मांचें आचरण करीत असतात व हा धर्म आत्मज्ञानाचें साधन आहे असे उद्गार काढीत असतात. ह्मणूनच आश्रमधर्म हा मुख्य होय असें सज्जन ह्मणत असतात. त्यांतूनही, आपणास उचित अशा एका आश्रमधर्माचें सज्जनांस मान्य होईल अशा रीतीनें आचरण केल्यास इतर आश्रमांतील धर्म आपोआप त्याच्यामागून येतात. ह्मणूनच, आपणास योग्य अशा एका आश्रमधर्माचें आचरण करिते वेळीं दुसऱ्या अथवा तिसऱ्या आश्रमधर्माची इच्छाही करूं नये. सारांश, आश्रमधर्मांतही स्वोचित आश्रमाचेंच अनुष्ठान करणें मुख्य होय. ' असें सज्जनांनीं सांगितलेलें आहे. ह्यास्तव, आपण माझ्या पतीला नेऊन ह्या आमच्या गार्हस्थ्यधर्माचा विध्वंस करूं नका.

यम ह्मणाला:—सावित्रि, जा आतां परत ! जींतील प्रत्येक स्वररूपी अक्षर आणि व्यंजनें हीं देखील सहेतुक आहेत, अशा ह्या तुझ्या वाणीनें मी संतुष्ट झालों आहें. ह्यास्तव तूं वर मागून घे. हे अनिंदिते, मी ह्या सत्यवानाच्या जीवितावांचून तुला सर्व कांहीं देईन.

सावित्री ह्मणाली:—माझा श्वशुर अंध व स्वराज्यभ्रष्ट होऊन वनाचा अवलंब करून आश्रमामध्यें राहिलेला आहे. तो आपल्या प्रसादाच्या योगानें दृष्टि प्राप्त होऊन अग्नि किंवा सूर्य ह्यांप्रमाणें तेजस्वी व बलाढ्य भूपति होवो.

यम ह्मणाला:—हे अनिंदिते सावित्रि, मी तुला वर देत आहें. ह्यास्तव तूं जें जें कांहीं बोललीस त्याप्रमाणें सर्व घडून येईल. आतां तुला मार्गं चालल्यामुळें ग्लानि आल्यासारखी दिसत आहे तेव्हां तूं परत जा. तुला उगीच श्रम नकोत.

सावित्री ह्मणाली:—पतीच्या संनिध असतांना मला श्रम कोठून होणार ? जिकडे पति असेल तिकडेच मीं जावयाचें हें अगदीं निश्चित आहे. ह्यास्तव, आपण जिकडे पतीस नेत असाल तिकडेच मीही जाणार ! असो; हे देवाधिपते, आतां पुनरपि माझें ह्मणणें ऐकून घ्या. सज्जनांचा श्रेष्ठ असा समागम एकदाच घडला ह्मणजे त्याला संगत व तदनंतर पुढें समागम घडल्यास मैत्री असें ह्मणतात. सत्पुरुषांशीं संगतच झालें तरीही तें निष्फल होत नाहीं. ह्मणूनच सज्जनांच्या समागमास राहिलें पाहिजे.

यम ह्मणाला:—तूं जें हें भाषण केलेंस तें माझ्या अंतःकरणास हवें आहे अशा प्रकारचें, ज्ञानी लोकांच्याही बुद्धीस वृद्धिंगत करणारें आणि हितकारक आहे. ह्यास्तव, हे सुंदरि, तूं पुनरपि ह्या सत्यवानाच्या जीवितावांचून दुसरा कोणताही वर मागून घे.

सावित्री ह्मणाली:—माझ्या ज्ञानसंपन्न श्वशुराचें पूर्वीं शत्रूंनीं हरण केलेलें राज्य त्याला मिळावें आणि त्याच्या हातून स्वधर्माचा त्याग घडूं नये हा मी आपणापाशीं दुसरा वर मागून घेतें.

यम ह्मणालाः—तुझा श्वशुर जो नृपति द्युमत्सेन त्याला स्वराज्याची प्राप्ति होईल व त्याच्या हातून स्वधर्मत्यागही घडणार नाहीं. असो; हे राजपुत्रि, मीं हा तुझा मनोरथ पूर्ण केला आहे. तेव्हां आतां परत फीर. तुला उगीच श्रम नकोत.

सावित्री ह्मणालीः—आपण ह्या सर्व प्रजा नियमानें बद्ध करून टाकिल्या असून त्यांचें नियमन करून यांना स्वेच्छेप्रमाणें घेऊनही जातां. ह्मणूनच, हे देवा, यम अशी आपली प्रसिद्धि झालेली आहे. असो; आतां मी आणखी कांहीं भाषण करितें तें ऐका. कोणाही प्राण्याचा क्रियेनें, अंतःकरणानें अथवा वाणीनें द्वेष न करणें, इतकेंच नव्हे, तर त्यांजवर अनुग्रह करणें आणि त्याला दान करणें हा सज्जनांचा सनातन धर्म होय. ह्या लोकामध्यें देखील प्रायः अशाच प्रकारची रीति आहे. सामान्य मनुष्यें सुद्धां सामर्थ्यसंपन्न असून मृदु अर्थात् दुसऱ्यास पीडा न देणारी अशी असतात; आणि सज्जन तर शत्रु देखील जरी आपल्या पुढें आले तरी त्यांजवर दया करीत असतात.

यम ह्मणालाः—एखाद्या तृषाक्रांत झालेल्या मनुष्यास मिळालेलें उदक जसें असावें तशा प्रकारचें हें तूं उच्चारलेलें वाक्य तृप्तिकारक आहे. ह्यास्तव, हे कल्याणि, तूं पुनरपि ह्या ठिकाणीं ह्या सत्यवानाच्या जीविताबांचून तुझ्या इच्छेस वाटेल तो वर मागून घे.

सावित्री ह्मणालीः—माझा पिता पृथ्वीपति आहे, पण त्याला संतति नाहीं. ह्यास्तव, त्याला कुलाची अभिवृद्धि करणारे शंभर औरस पुत्र व्हावे हा तिसरा वर मी आपणाजवळ मागून घेतें.

यम ह्मणालाः—हे कल्याणि, तुझ्या पित्याला अत्यंत तेजस्वी आणि कुलाची अभिवृद्धि करणारे शंभर पुत्र होतील. हा तुझा मनोरथ पूर्ण झाला आहे. तेव्हां आतां, हे राजकन्ये, तूं परत जा. कारण, तूं मार्गापासून दूर आलेली आहेस.

सावित्री ह्मणालीः—पतीच्या संन्निध असल्यामुळें मला हें कांहीं दूर नाहीं. कारण, माझें मन ह्याहीपेक्षां दूर धावत आहे. असो; जातां जातांच माझ्या तोंडांत असलेले हे कांहीं शब्द सांगतें तेवढे ऐकून घ्या. आपण विवस्वानाचे (सूर्याचे) प्रतापशाली पुत्र आहा. ह्मणूनच आपणाला ज्ञानसंपन्न लोक वैवस्वत असें ह्मणतात. तसेंच आपण सर्वांस सारखाच लागू केलेला जो धर्म त्याच्या अनुरोधानें ह्या प्रजा वागत असतात. ह्मणूनच, हे ईश्वरा, आपणाला ह्या लोकामध्यें धर्मराज असें ह्मणत असतात. खरोखर मनुष्याचा सज्जनांवर जो विश्वास असतो तो स्वतःवर देखील नसतो. प्रत्येक मनुष्य विशेषेंकरून सज्जनांवर प्रेम करण्याची इच्छा करीत असतो. कोणत्याही प्राण्याचा विश्वास ह्मणून जो जडतो त्याचें कारण प्रेमच होय व सज्जनाचे ठिकाणीं तें असतें ह्मणून लोक विशेषेंकरून सज्जनांवर विश्वास ठेवितात

यम ह्मणालाः—हे कल्याणि स्त्रिये, तूं जें हें भाषण केलेंस अशा प्रकारचें भाषण तुजवांचून दुसऱ्या कोणाच्याही तोंडून मीं ऐकिलेलें नाहीं. ह्या तुझ्या भाषणानें मीं संतुष्ट झालों आहें. ह्यास्तव, ह्या सत्यवानाच्या जीविताबांचून चौथा वर मागून घे आणि निघून जा.

सावित्री ह्मणालीः—मजपासून सत्यवानास बल आणि वीर्य ह्यांच्या योगानें शोभणारे व आह्मां उभयतांच्याही कुलाचा उद्धार करणारे शंभर औरस पुत्र व्हावे. हा चौथा वर मीं आपणापाशीं मागतें.

यम ह्मणालाः—हे स्त्रिये, तुला आनंददायक व बलवीर्यशाली शंभर पुत्र होतील.

असो; हे राजकन्ये, तुला उगीच श्रम नकोत. जा आतां परत. तूं फारच लांबवर आली आहेस.

सावित्री ह्मणाली:—सज्जनांचें धर्माचरण सदोदित अढळ असतें. ते धर्माचरणाच्या कामी केव्हांही मागें पाय काढीत नसतात व त्यामुळें तें करितांना दुःखही पावत नसतात. तसेंच, सज्जनांशीं झालेला सज्जनांचा समागम केव्हांही निष्फल होत नसतो; सज्जन केव्हांही भीति पावत नसतात; सज्जन सत्याच्या योगानें सूर्याचें संरक्षण करीत असतात; व सज्जन तपोबलाच्या योगानें भूमीचें पोषण करीत असतात. सारांश, हे धर्मराज, सज्जन हेच पूर्वी होऊन गेलेल्या व पुढें होणाऱ्या अर्थात् वर्तमानकालीं असणाऱ्याही लोकांस आधारभूत आहेत; व सज्जन सज्जनांमध्यें असले ह्मणजे ते केव्हांही क्लेश पावत नसतात. 'श्रेष्ठ लोकांनीं ह्या मार्गाचा अवलंब केलेला आहे.' असें समजून सज्जन दुसऱ्याचें कार्य करीत असतात; व त्याकरितां ते प्रत्युपकाराची अपेक्षा करीत नाहीत. सज्जनांवर अनुग्रह केला तर तो निष्फल होत नाहीं; त्यांना दिलेलें द्रव्य नष्ट होत नाहीं; व त्यांना बहुमान केला तरीही तो फुकट जात नाहीं. ही स्थिति सदोदित सज्जनांच्या ठिकाणीं नियमानें वास्तव्य करीत असते ह्मणूनच ते संरक्षणकर्ते असतात.

यम ह्मणाला:—हे पतिव्रते, तूं माझ्या अंतःकरणास अनुकूल असलेलें व उत्कृष्ट पदें आणि विपुल अर्थ ह्यानीं युक्त असलेलें हें धर्मसंबंधी भाषण जसजसें करीत आहेस, तसतशी माझी तुजवर उत्कृष्ट प्रकारची भक्ति बसत आहे. ह्यास्तव, तूं अप्रतिम असा वर मागून घे.

सावित्री ह्मणाली:—हे संमानदायका, इतर वरांमध्यें "सत्यवानाच्या जीविताचांचून" हें माझ्या पापाचें फलच असें जें वाक्य होतें तें ह्या वरामध्यें नाहीं. ह्यास्तव, मी हा सत्यवान् जिवंत होऊं दे असा वर मागून घेतें. कारण, पतीवांचून मी अशा स्थितींत राहणें ह्मणजे मरणेंच आहे. मला पतीवांचून सुखाची, स्वर्गाची अथवा लक्ष्मीचीही इच्छा नसून पतीचा वियोग होत असेल तर जिवंत राहण्याचीही इच्छा नाहीं. पूर्वी आपणच मला शंभर पुत्र होतील असा वर दिला; आणि आपणच माझ्या पतीलाही घेऊन चाललां आहां; तेव्हां तो वर खरा व्हावा तरी कसा? म्हणूनच हा सत्यवान् जिवंत होवो असा मी वर मागतें व आपण तो द्या, ह्मणजे आपलेंच भाषण खरें होईल!

ह्यावर 'ठीक आहे' असें म्हणून तो पाश सोडून देऊन अंतःकरण आनंदित झालेला सूर्यपुत्र धर्मराज यम सावित्रीस असें म्हणाला, 'हे स्वकुलानंदकारिणि कल्याणि सावित्री, हा तुझा पति मी सोडून दिला आहे. आतां हा निरोगी, तुझें पोषण करणारा व मनोरथ पूर्ण होणारा असा होईल व त्याचें आयुष्य चारशें वर्षे होऊन त्याला तुझ्या साहाय्यानें धर्मप्राप्ति होईल. तसेंच, हा सत्यवान् यज्ञयाग करून धर्माच्या योगानें प्रख्यात होऊन तुझ्या ठिकाणीं शंभर पुत्र उत्पन्न करील व ते सर्वही क्षत्रियकुलोत्पन्न राजे पुत्रपौत्रादिकांनीं युक्त होतील; आणि ते तुझ्या नावानें प्रसिद्ध होऊन इहलोकामध्यें कीर्तीच्या रूपानें अक्षय होऊन रहातील. त्याचप्रमाणें तुझी माता मालवी हिच्या ठिकाणीं पुत्रपौत्रादिकांनीं युक्त व ह्मणूनच शाश्वत असे मालवनामक पुत्र अर्थात् तुझे बंधु होतील आणि हे क्षत्रिय प्रत्यक्ष देवांच्या तोडीचे निपजतील.'

सत्यवानाचें पुनरुज्जीवन व सावित्रीशीं संवाद.

ह्याप्रमाणें तिला वर दिल्यानंतर तो प्रतापशाली धर्मराज यम सावित्रीला परत पाठवून

आपल्या मंदिराकडे निघून गेला. तो निघून गेल्यानंतर पतीची प्राप्ति झालेली सावित्री ज्या ठिकाणीं तिच्या पतीचें गतप्राण झालेलें शरीर पडलें होतें त्या ठिकाणीं गेली; व आपला पति भूमीवर पडला आहे असें पाहून त्याच्याजवळ जाऊन त्याला आपल्यापाशीं घेऊन व त्याचें मस्तक आपल्या मांडीवर ठेवून भूमीवर बसली. तेव्हां तो पुनरपि जिवंत होऊन प्रवासांतून आल्याप्रमाणें वारंवार प्रेमानें सावित्रीकडे पाहून बोलूं लागला.

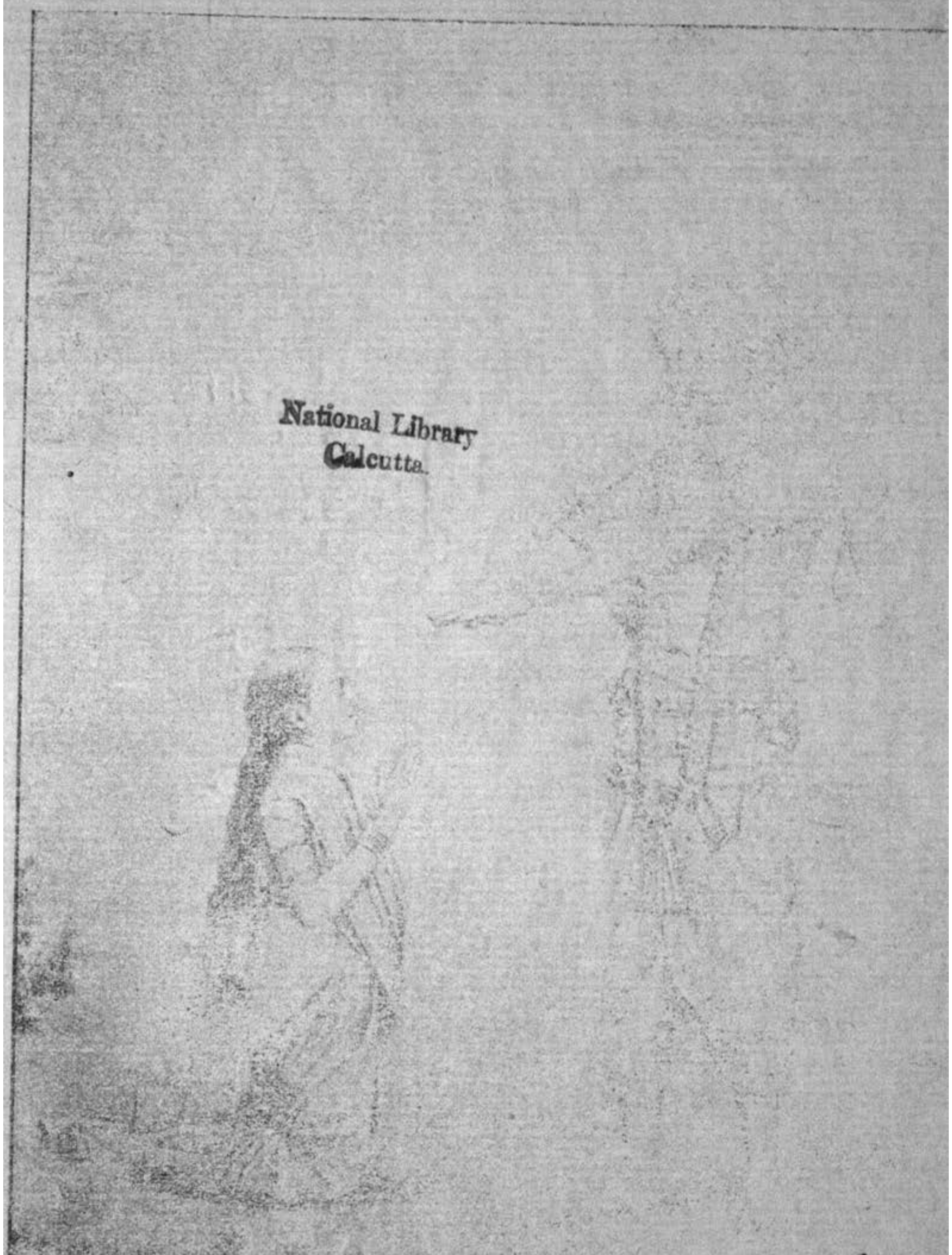
सत्यवान् ह्मणालाः—अरे ! मी पुष्कळ वेळ निजलों ! मला कां बरें उठविलें नाहींस ? आणि मला ज्यानें ओढून नेलें होतें तो श्याम-वर्ण पुरुष कोठें आहे ?

सावित्री ह्मणालीः—हे नरश्रेष्ठा, आपण माझ्या मांडीवर पुष्कळ वेळपर्यंत निजलां; प्रजांचें संयमन करणारा तो भगवान् देव यम निघून गेला. हे महाभाग्यशाली राजपुत्रा, आपण झोंपेंतून जागे झाले आहां आणि आपण विसावाही घेतला आहे. यास्तव, जर शक्य असेल तर उठा; ही पहा आतां रात्र पडूं लागली.

मार्कंडेय ह्मणालेः—तदनंतर सुखानें झोंप घेऊन तींतून उठावें त्याप्रमाणें शुद्धीवर येऊन उठलेला तो सत्यवान् सर्व दिशांकडे आणि वनप्रदेशाकडे अवलोकन करून म्हणाला, " सुंदरि, फळें हरण करण्यासाठीं मी तुजबरोबर निघालों; पुढें येथें आल्यानंतर काष्ठें तोडीत असतां माझ्या मस्तकांत कळ येऊं लागली; तेव्हां त्या शिरोव्यथेनें संतप्त झाल्यामुळें मला फार वेळ उभें राहतां येईना म्हणून मी तुझ्या मांडीवर निजलों, येवढ्या गोष्टीची हे कल्याणि, मला स्मृति आहे. तूं मला मांडीवर घेतल्या-नंतर निद्रेनें माझ्या अंतःकरणास घेरलें; तद-नंतर माझ्या डोळ्यांला फार भयंकर अंधेरी आली व लागलीच एक महातेजस्वी पुरुष दिसूं लागला. तेव्हां, हे सुंदरि, तुला जर माहिती असेल तर तें काय हें मला सांग; तें काय मला स्वप्न पडलें किंवा खरोखर घडलें ? " यावर सावित्री त्याला म्हणाली, आतां रात्र पडूं लागली आहे. तेव्हां, हे राजपुत्रा, येथें काय काय वृतान्त घडला तें मी उद्यां निवेदन करीन. उठा, उठा, आपलें कल्याण होवो ! हे सुव्रता, आतां आपल्या पित्याचें दर्शन घ्या. ही पहा रात्र पडली, सूर्य अस्तास गेला. या वेळीं क्रूरपणानें भाषण करणारे निशाचर संचार करूं लागले आहेत. पशु अरण्यांत संचार करीत असल्यामुळें होणारे वृक्षांच्या पर्णांचे आवाज ऐकूं येत आहेत, ह्या कोल्ह्या नैर्ऋत्य दिशेकडे उभ्या राहून भयंकर रीतीनें आवाज काढीत आहेत, ह्यामुळें माझ्या अंतःकरणाचा थरकांप होऊन जात आहे.

सत्यवान् म्हणालाः—हें वन फारच भयंकर असून अंधकारानेंही व्याप्त होऊन गेलें आहे, यामुळें तुला मार्गही कळावयाचा नाहीं व जातांही यावयाचें नाहीं.

सावित्री म्हणालीः—आज हें वन दावाग्नीनें दग्ध झाल्यामुळें शुष्क झालेल्या वृक्षांवर वारा लागून पेटत असलेला अग्नि कोठें कोठें दिसत आहे; तेव्हां तेथून अग्नि आणून मी चोहोंकडे पेटवून देतें. शिवाय येथें काष्ठेंही आहेत, तेव्हां आपण काळजी सोडून द्या. कदाचित् आप-णाला चालतां येणें शक्य नसेल; कारण, आपण अद्यापिही रुग्णावस्थेंत आहां असें दिसत आहे; तेव्हां जर असें असेल व हें अरण्य अंधकारानें व्याप्त झाल्यामुळें आपणांस मार्ग कळणें शक्य नसेल तर, हे निष्पापा, आपली इच्छा असल्यास आपण उभयतां एक रात्र येथें राहून आपल्या मताप्रमाणें उद्यां

यमधर्माचा सावित्रीस आशीर्वाद.

सकाळीं वनांतील मार्ग दिसूं लागल्यानंतर निघून जाऊं.

सत्यवान् ह्मणाला:—आतां माझ्या मस्तकाची व्यथा शांत झाली असून शरीरालाही स्वस्थता आल्यासारखें वाटत आहे. तेव्हां आतां तुझ्या अनुग्रहानें मातापितरांची भेट घ्यावी अशी माझी इच्छा आहे. कारण, मी केव्हांही आश्रमांत अवेळीं गेलेला नाहीं. संध्याकाळ होण्यापूर्वींच माझी माता मला बाहेर जाण्याविषयीं प्रतिबंध करीत असते. मी जरी दिवसां कोठेंही निघून गेलों तरीही माझे मातापितर काळजी करीत रहातात व माझा पिता आश्रमवासी लोकांसहवर्तमान माझा शोध करूं लागतो. पूर्वीं मला येण्यास वेळ लागल्यामुळें अत्यंत दुःखाकुल होऊन "तूं फार वेळानें येतोस" असें मला माझे मातापितर अनेक वेळ बोलले आहेत; तेव्हां आज माझ्या संबंधानें त्यांची स्थिति कशी झाली असेल याची मला काळजी वाटत आहे. खरोखर मी डोळ्यांपुढें नसल्यानें त्यांना अतिशय दुःख होत असेल. पूर्वीं ते माझे प्रेमळ मातापितर एकदा रात्रीं मला विलंब झाल्यामुळें अत्यंत दुःखाकुल होऊन नेत्रांतून अश्रु ढाळीत मला अनेकवार ह्मणाले कीं, "बाळा तुझ्यावांचून आह्मी एक क्षणभरही जिवंत राहणार नाहीं. मुला, जोंवर तूं सुखरूप आहेस तोंवरच खरोखर आमचें जीवित! तूं अंध झालेल्या आह्मां वृद्धांची दृष्टि आहेस; तूंच आमच्या वंशाचा आधारही आहेस; आणि आमचा पिंड, कीर्ति व वंश हीं सर्व तुजवरच अवलंबून आहेत." हे सुंदरि, माझे मातापितर वृद्ध असून त्यांना आधार काय तो मीच आहें; तेव्हां जर रात्रीं मी त्यांना दिसलों नाहीं तर त्यांची अवस्था काय होईल? माझा पिता आणि उपकार करणारी माझी माता ह्या उभयतांना बुचकळ्यांत पाडणाऱ्या ह्या निद्रेचा मला फारच राग आलेला आहे. मी देखील संकटांत पडलों असून मला फारच दुःख होत आहे. खरोखर मातापितरांवांचून जिवंत राहण्याची मला उत्सुकता नाहीं. मी आश्रमांत गेलों नाहीं तर अन्तःकरण घोंटाळून जाऊन माझा अंध पिता प्रत्येक वेळीं आश्रमांतील लोकांना विचारीत असतो. हे कल्याणि, मला माझ्या पित्याविषयीं आणि आपल्या पतीच्या अनुरोधानें वागणाऱ्या अत्यंत दुर्बल मातेविषयीं जितकें वाईट वाटतें, तितकें स्वतः संबंधानेंही वाटत नाहीं. कारण, आज ह्या माझ्या कृत्यानें ते फार काळजींत पडले असतील. ते जिवंत आहेत तोपर्यंत त्यांच्या अनुरोधानें वागून मीं त्यांचें पोषण केलें पाहिजे. त्यांच्याच जिवावर मी जगलों आहें. त्यांना अभीष्ट असेल तेंच केलें पाहिजे असें मी समजतों.

मार्कंडेय ह्मणाले:—असें बोलून तो पितृप्रिय आणि पितृभक्त धर्मात्मा सत्यवान् दुःखाकुल होऊन हात वर करून मोठ्यानें रडूं लागला. तेव्हां शोकाकुल झालेल्या आपल्या पतीची ती अवस्था अवलोकन करून धर्मनिष्ठ सावित्री त्याच्या नेत्रांतील अश्रु पुसून ह्मणाली, "जर मीं कांहीं तप केलें असेल, दान केलें असेल, अथवा हवन केलें असेल, तर माझ्या सासूसासऱ्यांना, पतीला व मला ही रात्र सुखकारक होवो. मीं स्वच्छंदपणानें गोष्टी करतांनाही केव्हां असत्य भाषण केल्याचें मला स्मरत नाहीं, ही गोष्ट सत्य असल्यामुळें तिच्या प्रभावानें माझे सासूसासरे जिवंत राहोत."

सत्यवानाचें सावित्रीसह आश्रमाकडे प्रयाण.

सत्यवान् म्हणाला:—सावित्रि, मला मातापितरांचें दर्शन घेण्याची इच्छा आहे. चल, उशीर लावूं नको. सुंदरि, मी तुला सत्य

स्मरून सांगतों कीं, माझ्या मातापितरांवर कांहीं अनिष्ट प्रसंग आलेला जर माझ्या दृष्टीस पडेल तर मी कांहीं जिवंत राहणार नाहीं. यास्तव जर तुझें धर्माकडे लक्ष्य असेल, मीं जिवंत रहावें अशी जर तुझी इच्छा असेल, आणि जर तुला माझें अभीष्ट कर्तव्य असेल, तर आपण उभयतां आश्रमाकडे जाऊं.

मार्केडेय ह्मणाले:—तदनंतर प्रेमशालिनी सावित्रीनें उठून आपले केश बांधले आणि पतीला हातानें धरून उठविलें, तेव्हां सत्यवान् उठला आणि आपल्या अंगावरून हात फिरवून चोहोंकडे अवलोकन केल्यानंतर फळें भरलेल्या त्या टोपलीकडे पाहूं लागला. तेव्हां त्याला सावित्री म्हणाली, "हीं फळें आपणांस उद्यां नेतां येतील. आतां आपणांला मार्गातून सुखरूपपणें जातां यावें म्हणून मी हा परशु तेवढा बरोबर घेतें." असें म्हणून फळें भरलेली टोपली वृक्षाच्या फांदीस अडकवून ठेवून परशु घेऊन ती पतीच्या सन्निध आली. तदनंतर आपल्या डाव्या खांद्यावर पतीचा हात ठेवून घेऊन व उजव्या हातानें त्याला आलिंगन देऊन ती गजगामिनी सुंदरी गमन करूं लागली.

सत्यवान् म्हणाला:—हे भीरु, मी इकडून पुष्कळ वेळां गेलों असल्यानें मला येथील मार्ग माहीत आहेत. शिवाय, वृक्षांच्या फटींतून पडलेल्या चंद्रप्रकाशानें मार्ग दिसतही आहे. त्यावरून, आम्ही ज्या मार्गानें येऊन फळें तोडिलीं तोच हा मार्ग आहे; यास्तव, हे कल्याणि, तूं आलीस तशीच चालूं लाग. मार्गाविषयीं कांहीं विचार करूं नको. हा जो पुढें पलाशवृक्षांचा समुदाय दिसत आहे तेथें मात्र दोन मार्ग झाले आहेत. त्यांपैकीं उत्तरेकडील मार्गानें जा. चल लवकर. आतां मला स्वस्थता वाटत आहे; शक्तिही आली आहे आणि मातापितरांना अवलोकन करण्याचीही अतिशय इच्छा झाली आहे. असें बोलत बोलत तो आश्रमाकडे त्वरेनें गेला.

अध्याय दोनशें अठ्याण्णवावा.

—:०:—

सत्यवानाची आणि त्याच्या मातापितरांची भेट.

मार्केडेय म्हणाले:—त्याच वेळीं महाबली द्युमत्सेनाचें अंधत्व नष्ट झाल्यामुळें त्याला सर्व कांहीं निर्मल दृष्टीनें अवलोकन करितां येऊं लागलें. तेव्हां, हे भरतकुलश्रेष्ठा, आपल्या शैब्यकुलोत्पन्न भार्येसहवर्तमान तो पुत्राचा शोध करण्यासाठीं सर्व आश्रमांतून फिरला व त्याची भेट न झाल्यामुळें अत्यंत दुःखाकुल झाला. ते उभयतां भार्यापति आश्रम, नदीतीर, वनें व सरोवरें यांजवर रात्रीं पुत्राचा शोध करण्यासाठीं फिरूं लागले. त्या वेळीं कशाचा तरी शब्द झाला कीं लागलीच आपला पुत्र आला असें वाटून ते वर तोंड करून पहात आणि हा सावित्रीसहवर्तमान सत्यवानच येत आहे असें म्हणत असत. याप्रमाणें चालतां चालतां त्यांचे पाय रूक्ष होऊन गेले; पाषाण वगैरे लागल्यामुळें त्यांना भेगाही पडल्या व कांटे वगैरे लागल्यामुळें जखमा होऊन त्यांजवर रक्ताचा जणू अभिषेकच झाला, व शरीरही दर्भ आणि कंटक यांनीं विद्ध होऊन गेलें. तथापि वेडे होऊन गेल्यासारखे होऊन ते पुत्राचा शोध करण्यासाठीं धावूं लागले. हें पाहून त्या सर्व आश्रमवासी ब्राह्मणांनीं जवळ जाऊन सभोंवतीं उभें राहून धीर देऊन त्यांना त्यांच्या आश्रमांत आणलें. तदनंतर त्या वृद्ध तपस्वी ब्राह्मणांनीं त्यांच्या सभोंवतीं बसून व पूर्वींच्या राजांच्या गोष्टींतील कांहीं आश्चर्यकारक भाग सांगून

त्याला आणि त्याच्या भार्येला धीर दिला. त्यामुळें जरी त्यांना धीर आला तरीही ते उभयतां वृद्ध पुत्रदर्शनाची इच्छा असल्यामुळें व त्याच्या बालावस्थेंतील आचरणाचें स्मरण होऊं लागल्यामुळें, अत्यंत दुःखाकुल होऊन केविलवाण्या स्वरानें " हाय, हाय ! हे पुत्रा, हे साध्वि स्नुषे ! तुह्मी कोठें आहां ? आहां कोठें ? " असें ह्मणत रोदन करूं लागले. तेव्हां सत्यवादी ब्राह्मण त्यांना असें ह्मणाले.

सुवर्चा म्हणालाः—ज्या अर्थी सत्यवानाची भार्या सावित्री तप, इंद्रियदमन आणि सदाचार ह्यांनीं युक्त आहे, त्या अर्थी सत्यवान् जिवंत आहे.

गौतम ह्मणालाः—मीं सांग वेदांचें अध्ययन केलें आहे; पुष्कळ तपाचाही मोठा संचय केला आहे; कुमारावस्थेंत ब्रह्मचर्यानें वागून गुरु आणि अग्नि ह्यांना संतुष्ट केलें आहे; एकाग्र अंतःकरणानें सर्वही व्रतांचें आचरण केलें आहे व केवळ वायुभक्षण करून सदोदित उपवासही केले आहेत. ह्या तपोबलानें मला दुसऱ्यांच्या अंतःकरणांत काय करावयाची इच्छा आहे तें समजतें. त्यावरून सत्यवान् जिवंत आहे असें मीं सांगतों. तें खरें आहे असें समज.

शिष्य म्हणालाः—ज्या अर्थी माझ्या गुरुजींच्या तोंडांतून निघालेलें वाक्य केव्हांही खोटें होत नाहीं, त्या अर्थी सत्यवान् जिवंत आहे.

ऋषि म्हणालेः—ज्या अर्थी सत्यवानाची भार्या सावित्री वैधव्योत्पात्ति न करणाऱ्या सर्व सुलक्षणांनीं युक्त आहे, त्या अर्थी सत्यवान् जिवंत आहे.

भारद्वाज म्हणालेः—ज्या अर्थी सत्यवानाची भार्या सावित्री तप, दम आणि सदाचार ह्यांनीं युक्त आहे त्या अर्थी तो जिवंत असलाच पाहिजे.

दाल्भ्य म्हणालेः-ज्या अर्थी तुला दिसूं लागलें आहे आणि सावित्री व्रत करून आहार केल्यावांचून निघून गेली आहे, त्या अर्थी सत्यवान् जिवंत असला पाहिजे.

धौम्य ह्मणालेः—ज्या अर्थी तुझा पुत्र सत्यवान् सर्वगुणसम्पन्न, लोकप्रिय आणि दीर्घायुष्यसूचक लक्षणांनीं युक्त आहे, त्या अर्थी तो जिवंत आहे.

मार्केडेय ह्मणालेः—ह्याप्रमाणें त्या सत्यवादी तपस्वी लोकांनीं आश्वासन दिल्यानंतर त्या प्रत्येकाची योग्यता लक्ष्यांत आणून त्याला जरा धीर आला. तदनंतर त्याच रात्रीं पुढें दोन घटकांनीं आपला पति सत्यवान् ह्यासह सावित्री आश्रमाकडे आली व आनंदानें आंत गेली.

ब्राह्मण ह्मणालेः—हे पृथ्वीपते; तुला पुत्राची भेट झाली आणि दृष्टिही आली हें पाहून आम्ही सर्वजण तुझ्या अभ्युदयाविषयीं आपापसांत प्रश्न करीत आहों. हे राजा, पुत्राचा समागम, सावित्रीचें दर्शन आणि स्वतःच्या दृष्टीची प्राप्ति ह्या तीन गोष्टी घडून आल्यामुळें, तुझा अभ्युदय होऊं लागला आहे, हें पाहून आम्हांला आनंद वाटतो. आह्मी सर्वजणांनीं जें सांगितलें होतें तें तसेंच घडून येणार ह्यांत संशय नाहीं. लवकरच तुझा पुनः पुनः अभ्युदय होऊं लागेल. इतकें बोलून, हे युधिष्ठिरा, ते सर्व ब्राह्मण त्या ठिकाणीं अग्नि प्रदीप्त करून पृथ्वीपति द्युमत्सेन ह्याजपाशीं बसले. तेथेंच द्युमत्सेनाची पत्नी शैब्या व सत्यवान् हेही बसले; व शोकरहित झालेली सावित्री प्रथम एकीकडे उभी राहून नंतर त्या सर्वांची अनुज्ञा मिळाल्यावर तेथें बसली. हे युधिष्ठिरा, तदनंतर राजासहवर्तमान बसलेले ते सर्वही अरण्यवासी मुनि कौतुकानें राजपुत्र सत्यवान् ह्यास विचारूं लागले.

सावित्री आणि सत्यवान् ह्यांचें वनवृत्तनिवेदन.

ऋषि ह्मणाले:–हे प्रभो, तूं आपल्या भार्येसहवर्तमान पूर्वीच न येतां इतक्या अपरात्रीं कां आलास ? तूं तेथें कशांत गुंतलेला होतास? राजपुत्रा, आपल्या पित्याला, मातेला आणि आह्मांलाही तूं कां काळजींत पाडलेंस हें कांहीं समजत नाहीं. तें सर्व सांग.

सत्यवान् ह्मणाला:–पित्याची आज्ञा मिळाल्यानंतर सावित्रीसहवर्तमान मी निघून गेलों व पुढें काष्ठें तोडीत असतां माझें मस्तक दुखूं लागलें व त्याच्या वेदनेमुळें मला चिरकाल झोंप लागली असें वाटलें. मीं पूर्वी केव्हांही इतका वेळ झोंप घेतलेली नाहीं. पुढें आपणां सर्वांना काळजी लागूं नये ह्मणूनच मी लागलीच अशा अपरात्रीं आलों. ह्याहून ह्या गोष्टीचें दुसरें कांहीं कारण नाहीं.

गौतम ह्मणाले:—तुझा पिता द्युमत्सेन ह्याला अकस्मात् दृष्टि प्राप्त झाली ह्याचें कारण काय तें मला माहीत नाहीं. तेव्हां तें सावित्री सांगूं शकेल. (सावित्रीकडे वळून) सावित्री, हें तुजकडून ऐकण्याची माझी इच्छा आहे. तुला प्रत्यक्ष आणि अतीन्द्रिय ह्या सर्वांचेंही ज्ञान आहे. कारण, सावित्रि, तूं तेजाच्या योगानें केवळ सावित्री देवताच आहेस हें मला माहीत आहे. तुला ह्याचें कारण माहीत आहे. तेव्हां जर तें गुप्त ठेवण्यासारखें नसेल तर आम्हांला खरें खरें सांग.

सावित्री ह्मणाली:—आपली जी समजूत झाली आहे ती अगदीं खरी आहे. आपले विचार केव्हांही भलतेच असावयाचे नाहींत. मला गुप्त ठेवण्यासारखें असें कांहीं नाहीं. तेव्हां मी खरा वृत्तान्त सांगतें, तो ऐका. महात्म्या नारदानें माझ्या पतीला मृत्यु येणार असें पूर्वी सांगितलें होतें. तो दिवस आज आला होता, म्हणूनच मी ह्याला सोडून राहिलें नाहीं. हा झोंपीं गेल्यानंतर दूतासहवर्तमान प्रत्यक्ष यम आला आणि ह्याला बांधून दक्षिण दिशेकडे घेऊन जाऊं लागला. त्या वेळीं मीं त्या प्रभूचें सत्य वाणीनें स्तवन केलें, ह्यामुळें त्यानें मला पांच वर दिले आहेत. तें सांगतें, ऐका. दृष्टीची प्राप्ति होणें आणि स्वराज्य मिळणें हे दोन वर माझ्या श्वशुरासंबंधाचे असून, माझ्या पित्याला शंभर पुत्र आणि मला स्वतःला शंभर पुत्र व्हावे असे दोन वर मिळाले आहेत. माझा भर्ता सत्यवान् ह्याला पांचव्या वरानें चारशें वर्षें आयुष्याची प्राप्ति झाली आहे. पतीच्या जीवितासाठींच मीं हें व्रत आचरण केलें. हें सर्व कारण अर्थात् मीं भोगलेल्या अत्यंत दुःखाचा सुखकारक परिणाम कसा झाला हें मीं आपणांला विस्तरपूर्वक सांगितलें.

ऋषि म्हणाले:–हे साध्वि, दुःखांनीं व्याप्त होऊन जाऊन अंधकाररूपी डोहामध्यें गटंगळ्या खात असलेल्या ह्या राजाच्या कुलाचा सदाचार आणि व्रत ह्यांनीं युक्त व ह्मणूनच पवित्र आणि कुलीन अशा तूं उद्धार केला आहेस.

मार्कंडेय म्हणाले:—ह्याप्रमाणें त्या श्रेष्ठ स्त्रीची प्रशंसा व आदरसत्कार करून राजा द्युमत्सेन आणि त्याचा पुत्र ह्यांची अनुज्ञा घेऊन, त्या ठिकाणीं आलेले ते ऋषि आनंदानें व सुखानें आपापल्या गृहाकडे निघून गेले.

अध्याय दोनशें नव्याणववा.

—:०:—

द्युमत्सेनास राज्यप्राप्ति.

मार्कंडेय म्हणाले:—पुढें ती रात्र निघून जाऊन सूर्योदय झाल्यानंतर दिवसाच्या पूर्वभागीं करावयाचीं कर्मे करून ते सर्व तपस्वी त्या ठिकाणीं जुळले. त्या वेळीं सावित्रीचें

माहात्म्य पुनःपुनः सांगितलें तरीही त्या मुनिश्रेष्ठांची तृप्ति होईना. तदनंतर, हे युधिष्ठिरा, शाल्वदेशाहून त्या राजाचे सर्वही मंत्री तेथें आले व त्यांनीं आपल्यांपैकीं अमात्यानें त्या शत्रूला ठार केला असें सांगितलें. ह्याप्रमाणें तो शत्रु, त्याचे साहाय्यकर्ते आणि बांधव ह्या सर्वांचाही मंत्र्यानें वध केला आहे असें कानांवर घातल्यानंतर त्यांनीं घडलेला सर्व वृत्तान्त, शत्रूच्या सैन्याचें पलायन, द्युमत्सेनासंबंधानें "तो दृष्टिसंपन्न असो अथवा अंध असो, तोच आमचा राजा झाला पाहिजे." असें सर्व प्रजांचें एकमत हींही सर्व निवेदन केलीं आणि सांगितलें कीं, " हे राजा, ह्या निश्चयामुळेंच आम्हांला तुजकडे पाठविलें आहे. तसेंच हीं वाहनें आणि हें चतुरंग सैन्यही ह्या ठिकाणीं आलेलें आहे. ह्यास्तव, हे राजा, तूं नगराकडे प्रयाण कर. तुझें कल्याण होवो! नगरामध्यें तुझा जय झाल्याची आम्हीं दवंडी पिटविली आहे. ह्यास्तव, तूं आतां चिरकाल पितृपितामहक्रमानें प्राप्त झालेल्या राज्यपदावर आरूढ हो!"

इतकें बोलून त्या सौंदर्यसंपन्न राजाला दृष्टीची प्राप्ति झाली आहे असें पाहून आश्चर्यामुळें नेत्र विकसित झालेल्या त्या सर्व लोकांनीं मस्तक नम्र करून त्याला प्रणाम केला. पुढें त्या आश्रमवासी वृद्ध ब्राह्मणांना नमस्कार करून द्युमत्सेन नगराकडे प्रयाण करूं लागला. त्या वेळीं ब्राह्मणांनींही त्याचा बहुमान केला. त्याच्या मागून त्याची भार्या शैब्या हीही अत्यंत कांतिमान् अशा उत्कृष्ट प्रकारचें आस्तरण घातलेल्या पालखींतून सावित्रीसह नगराकडे प्रयाण करूं लागली. त्या वेळीं त्यांच्या बरोबर सैन्यही होतें. नगरांत गेल्यानंतर पुरोहितांनीं प्रेमपूर्वक द्युमत्सेनाला राज्याभिषेक केला व त्याचा पुत्र महात्मा सत्यवान् ह्यास यौवराज्याभिषेक केला. पुढें पुष्कळसा काळ निघून गेल्यानंतर सावित्रीला शूर, कीर्तीची अभिवृद्धि करणारे व संग्रामापासून परावृत्त न होणारे असे वराच्या अनुरोधानें शंभर पुत्र झाले. तसेंच, मद्रदेशाधिनाथ अश्वपति ह्याजकडून मालवीनामक त्याच्या भार्येच्या ठिकाणीं अत्यंत बलाढ्य असे सावित्रीचे शंभर सख्खे बंधु उत्पन्न झाले.

ह्याप्रमाणें सावित्रीनें आपला, पित्याचा, मातेचा, सासऱ्याचा, सासूचा आणि पतीच्या सर्व वंशाचा संकटांतून उद्धार केला. त्याचप्रमाणें सावित्रीच्या तोडीची जी ही तुमची कुलीन स्त्री सदाचारामुळें बहुमान्य असलेली कल्याणी द्रौपदी, तीही तुह्मां सर्वांचा उद्धार करील.

वैशंपायन म्हणालेः—हे राजा, ह्याप्रमाणें त्या महात्म्या मार्कंडेय मुनींनीं सांत्वन केल्यानंतर तो पांडुपुत्र युधिष्ठिर शोकरहित आणि निष्काळजी होऊन त्या वेळीं काम्यकवनामध्यें वास्तव्य करूं लागला. असो; जो मनुष्य सावित्रीचें हें उत्कृष्ट प्रकारचें आख्यान श्रवण करील तो सुखी होईल; त्याचे सर्व मनोरथ पूर्ण होतील व त्याला दुःख प्राप्त होणार नाहीं.

कुंडलाहरणपर्व.

अध्याय तीनशेंवा.

सूर्याचा कर्णास उपदेश व कर्णाचें उत्तर.

जनमेजय ह्मणालाः—हे ब्रह्मन्, पूर्वी लोमशानें इंद्राच्या सांगण्यावरून पांडुपुत्र युधिष्ठिराला " तुला जी मोठी कडक भीति आहे व जी तूं कोठेंही सांगितलेली नाहींस ती अर्जुन येथून गेल्यानंतर मी नाहींशी करीन. " असें सांगितलें होतें. पण, हे जपनिष्ठश्रेष्ठा, त्या धर्मात्म्या युधिष्ठिरानें जें कोणालाही सांगितलें नाहीं असें कर्णापासून उत्पन्न होणारें मोठें भय कोणतें ?

वैशंपायन ह्मणाले:—हे नृपश्रेष्ठा भरतकुलधुरंधरा, आतां तूं विचारिल्यामुळें मी तुला ही गोष्ट सांगतों, ऐक. पांडवांच्या वनवासाचें बारावें वर्ष निघून जाऊन तेरावें लागलें, तेव्हां त्यांचा हितकर्ता इंद्र कर्णाकडे भिक्षा मागण्यासाठीं उद्युक्त झाला. तेव्हां इंद्राचा अभिप्राय कळून येतांच, हे महाराजा, प्रकाशमय किरणशाली सूर्य कुंडलांसाठीं कर्णाकडे आला. हे राजेंद्रा, उत्कृष्ट प्रकारच्या आस्तरणांनीं आच्छादित असलेल्या बहुमूल्य शय्येवर तो ब्राह्मणांचें हित करणारा सत्यवादी कर्ण अगदीं बिनघोरपणानें झोंप घेत असतां सूर्यानें त्याला स्वप्नामध्यें दर्शन दिलें; आणि, हे भरतकुलोत्पन्ना, पुत्रप्रेमामुळें अतिशय दयायुक्त होऊन योगैश्वर्यसूचक आकार असलेल्या वेदवेत्त्या ब्राह्मणाचें स्वरूप घेतलेल्या सूर्यानें कर्णाला त्याच्या हितार्थ सांत्वनपूर्वक असें सांगितलें.तो म्हणाला, " बा सत्यनिष्ठश्रेष्ठा महाबाहो कर्णा, मी प्रेमामुळें तुला अत्यंत हितकारक अशी गोष्ट सांगत आहें, तें माझें सांगणें तूं ऐक. पांडवांचें हित करण्याच्या उद्देशानें इंद्र ब्राह्मणाचा वेष घेऊन तुजकडून कुंडलें हरण करण्यासाठीं येईल. तुजकडे याचना केली म्हणजे तूं दान करतोसच व कोणाकडेही याचना करीत नाहींस, हा तुझा स्वभाव जसा सर्व जगताला तसा त्यालाही माहीत आहे. बा कर्णा, ब्राह्मण जें द्रव्य अथवा दुसरेंही कांहीं मागतील तें तूं त्यांना देतच असतोस, नाहीं असें कोणालाही म्हणत नाहींस, असें लोक सांगत असतात. तुझा स्वभाव अशा प्रकारचा आहे असें कळून आल्यामुळेंच इंद्र कुंडलें आणि कवच हीं तुजकडे मागण्यासाठीं येणार आहे. तेव्हां तो मागूं लागला म्हणजे तूं त्याला कुंडलें न देतां केवळ आपल्या शक्तीप्रमाणें त्याची समजूत कर. ह्यांतच तुझें अत्यंत कल्याण आहे. बा कर्णा, तो कुंडलांसंबंधानें बोलूं लागला कीं, लागलीच अनेक प्रकारचीं कारणें सांगून व इतर नानाप्रकारचीं द्रव्यें देऊन तूं वारंवार त्याला प्रतिबंध कर. रत्नें, स्त्रिया, धेनु, नानाप्रकारचीं द्रव्यें हीं अर्पण करून व नानाप्रकारच्या गोष्टी सांगून तूं त्या कुंडलें मिळवूं इच्छिणाऱ्या इंद्राला परावृत्त कर. कर्णा, तूं जर हीं जन्मतःप्रभृति प्राप्त झालेलीं उत्कृष्ट कुंडलें अर्पण केलींस तर तुझ्या आयुष्याचा क्षय होऊन तूं मृत्यूच्या अधीन होशील. हे संमानदायका, तुजकडे कुंडलें असलीं म्हणजे संग्रामामध्यें शत्रूंना तुझा वध करितां येणें शक्य नाहीं, हें माझें सांगणें लक्ष्यांत ठेव. हीं दोन रत्नकुंडलें अमृतापासून निर्माण झालेलीं आहेत. ह्यास्तव, कर्णा, जर तुला जीवित प्रिय असेल तर तूं तीं चांगलीं जतन करून ठेव. "

कर्ण म्हणालाः—अतिशय सख्य दाखवून मला असें सांगणारे आपण कोण आहां हें ऐकण्याची माझी इच्छा आहे. ह्यास्तव, हे भग-

वन्, ब्राह्मणवेष धारण करणारे आपण कोण आहां हें सांगा.

ब्राह्मण ह्मणाला:—बा कर्णा, मी सूर्य असून मित्रभावानें तुला सांगत आहें. तूं हें माझें सांगणें ऐक. कारण, ह्यांत तुझें अत्यंत कल्याण आहे.

कर्ण ह्मणाला:—ज्या अर्थीं आज आपण प्रभु सूर्य माझें हित व्हावें ह्या इच्छेनें मला सांगत आहां, त्या अर्थीं माझें अत्यंत कल्याणच आहे. तथापि मी आपणांला सांगतों तें ऐका. मी वरप्रद अशा आपली विनवणी करितों आणि प्रेमानें सांगतों कीं, जर मी आपणांला प्रिय असेन तर मला आपण ह्या व्रतापासून परावृत्त करूं नका. हे सूर्या, मी ब्राह्मणश्रेष्ठांना खरोखर प्राण सुद्धां अर्पण करीन. हें माझें व्रत ह्या सर्व जगताला पूर्णपणें माहीत आहे म्हणूनच, हे ग्रहश्रेष्ठा देवोत्तमा, पांडवांच्या हितासाठीं इंद्र ब्राह्मणाचा वेष घेऊन भिक्षा मागावयास मजकडे आला तर मीं कुंडलें आणि उत्कृष्ट प्रकारचें कवच त्याला अर्पण करीन. असें केल्यानें त्रैलोक्यामध्यें प्रख्यात असलेली माझी कीर्ति नष्ट होणार नाहीं. मजसारख्यानें प्राणसंरक्षणासाठीं अपकीर्तिकारक कर्म करणें योग्य नाहीं. ज्या योगानें कीर्ति होईल असें मरण देखील योग्य आणि लोकमान्य आहे. ह्यास्तव बल, वृत्र इत्यादिकांना ठार करणारा इंद्र जर मजकडे भिक्षा मागण्यासाठीं आला, तर मी त्याला कवचासह कुंडलें अर्पण करणार ! तो पांडवांच्या हितासाठीं जर मजकडे कुंडलें मागावयास आला तर तें मला कीर्तिकारक होऊन त्याची मात्र अपकीर्ति होईल. हे सूर्या, मी आपलें जीवितही देऊन ह्या लोकामध्यें कीर्तीचा अंगीकार करीन. कारण, कीर्तिमान् मनुष्य स्वर्गास जातो व ज्याला कीर्ति नाहीं तो नाश पावतो. कीर्ति ही मातेप्रमाणें असून ती मनुष्याला जगतामध्यें जिवंत ठेवते आणि अपकीर्ति ही मनुष्य जिवंत असला तरीही त्याला मृत करून सोडते. हे लोकेश्वरा सूर्या, हा फार प्राचीन असलेला श्लोक प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवानें म्हटलेला आहे; ह्यावरून कीर्ति हेंच मनुष्याचें आयुष्य आहे असें ठरतें. परलोकीं कीर्ति हाच मनुष्याचा मुख्य आधार असून इहलोकीं देखील शुद्ध अशी कीर्ति आयुष्याची अभिवृद्धि करणारी आहे. म्हणूनच मी माझ्या शरीराबरोबर निर्माण झालेलीं हीं कुंडलें अर्पण करून शाश्वत कीर्ति मिळविणार! मी ब्राह्मणांना यथाविधि दान करून, संग्रामरूपी अग्नीमध्यें शरीराची आहुति देऊन, इतरांनीं करण्यास अशक्य असें कृत्य करून आणि युद्धांत शत्रूंचा पराजय करून केवल कीर्ति संपादन करणार ! संग्रामामध्यें भयभीत झालेल्या लोकांना अभय देऊन व जीवितार्थी लोकांना, वृद्धांना, बालांना आणि ब्राह्मणांना मोठ्या संकटांतून सोडवून मी स्वर्गप्राप्तीस साधनीभूत जी उत्कृष्ट कीर्ति ती ह्या लोकामध्यें संपादन करीन. कारण, जीवितांचेंही प्रदान करून कीर्तीचें रक्षण करणें हें माझें कर्तव्य आहे. कारण, माझें व्रतच तशा प्रकारचें आहे. ह्यास्तव, हे देवा, ब्राह्मणाच्या वेषानें आलेल्या इंद्राला ही उत्कृष्ट भिक्षा देऊन मी ह्या जगतामध्यें उत्तम प्रकारच्या गतीस जाईन.

अध्याय तीनशें पहिला.

—:०:—

कर्णास सूर्याचा पुनश्च उपदेश.

सूर्य ह्मणाला:—कर्णा, तूं आपलें आपल्या मित्रांचें, पुत्रांचें, भार्येचें, मातेचें आणि पित्याचें अहित करूं नको. हे बलाढ्यश्रेष्ठा, शरीरास विरुद्ध नसेल अशाच प्रकारची

शौर्यादिकांच्या योगानें मिळणारी अथवा दानादिकांच्या योगानें प्राप्त होणारी व स्वर्गामध्यें शाश्वतपणें टिकणारी कीर्ति प्राण्यांनीं मिळविणें इष्ट आहे. असें असतां ज्या अर्थीं तूं प्राणास बाध आणून शाश्वत कीर्ति मिळविण्याची इच्छा करीत आहेस,त्या अर्थीं ती कीर्ति तुझे प्राण घेऊन निघून जाईल ह्यांत कांहीं संशय नाहीं.हे पुरुषश्रेष्ठा, मनुष्य जिवंत असला ह्मणजे पिता, माता, पुत्र आणि ह्या लोकामध्यें त्याचे दुसरेही जे कोणी बांधव असतील त्यांना त्याच्यापासून सुखप्राप्ति करून घेतां येते. तसेंच, हे नरश्रेष्ठा, त्याच्या शौर्यानें राजे लोकही आपली कार्यसिद्धि करून घेतात, हेंही तूं लक्ष्यांत ठेव. हे महाकांते, मनुष्य जिवंत असला तरच त्याला कीर्ति मिळणें चांगलें. कारण, प्राणी मरण पावून भस्म होऊन गेला म्हणजे त्याला त्या कीर्तीचा उपयोग काय? मृत मनुष्याला कीर्तीचें ज्ञानही नसून जिवंतपणींच तो कीर्तीचा उपभोग घेत असतो. मृत मनुष्याची कीर्ति म्हणजे प्रेताच्या गळ्यांतील पुष्पमालाच होय. कर्णा, तूं माझा भक्त आहेस आणि भक्तिमान् लोकांचें संरक्षण करणें हा माझा धर्म आहे. म्हणून मी तुझ्या हिताच्या इच्छेनें हें तुला सांगत आहें. हे महाबाहो, 'हा माझी अत्यंत भक्ति करणारा भक्त आहे,' असें तुजसंबंधानें वाटल्यामुळें माझ्या अंतःकरणांत तुजविषयीं प्रेम उत्पन्न झालें आहे. ह्यास्तव, तूं माझ्या सांगण्याप्रमाणें कर. शिवाय ह्यांत देवांचें कांहीं गौप्य आहे, म्हणूनच मी सांगतों तें तूं निःशंकपणें कर. हे नरश्रेष्ठा, देवांचें हें रहस्य तुला जाणतां येणें शक्य नाहीं. म्हणूनच मीही तें तुला सांगत नाहीं, प्रसंग आला म्हणजे तें तुझें तुलाच कळेल. कर्णा, मीं तुला एकदां सांगितलें तेंच पुनः सांगतों कीं, इंद्रानें जरी तुजकडे कुंडलांची याचना केली तरीही तूं त्याला तीं देऊं नको. हे महाकांते, ह्या दोन सुंदर कुंडलांच्या योगानें तूं निर्मल आकाशामध्यें विशाखा नक्षत्राच्या दोन तारकांच्या मध्यभागीं असणाऱ्या चंद्राप्रमाणें शोभत आहेस. अरे, पुरुष जिवंत असूनच त्याला कीर्ति मिळणें हें चांगलें. हे सर्व लक्ष्यांत घे; आणि, बा कर्णा, कुंडलांसाठीं आलेल्या इंद्राला तूं नाहीं म्हणून सांग. हे निष्पापा, हेतुयुक्त अशीं नानाप्रकारचीं वाक्यें पुनः पुनः सांगून तुला कुंडलांविषयींची इंद्राची इच्छा नष्ट करितां येणें शक्य आहे. ह्यास्तव, हे कर्णा, हेतुयुक्त अर्थाची उपपत्ति असलेलीं व माधुर्यगुणानें अलंकृत अशीं भाषणें करून इंद्राचा हा विचार दूर कर. हे पुरुषश्रेष्ठा, तूं सदोदित अर्जुनाशीं स्पर्धा करीत असतोस; व पुढें युद्धांत शूर अर्जुनाची आणि तुझी गांठ पडेल, त्या वेळीं जर तुझ्याजवळ कुंडलें असलीं तर प्रत्यक्ष इंद्र हा ज्याचा सहाय्यकर्ता आहे त्या अर्जुनालाही संग्रामामध्यें तुझा पराजय करितां येणें शक्य नाहीं. ह्यास्तव, कर्णा, जर संग्रामामध्यें अर्जुनाचा पराजय करण्याची तुझी इच्छा असेल तर तूं इंद्राला हीं कुंडलें देऊं नको.

अध्याय तीनशें दुसरा.

—:०:—

कर्णसूर्यसंवाद.

कर्ण म्हणालाः—हे भगवन् सूर्या, आपण ज्याप्रमाणें जाणत आहां त्याप्रमाणें मी आपला भक्त आहें. पण हे अत्यंततीक्ष्णकिरणयुक्ता, द्यावयाचें नाहीं असें मला कांहींही नाहीं. सूर्या, मी आपल्याविषयीं सदोदित भक्तियुक्त असल्यामुळें आपण मला जसे प्रिय आहां तसे स्त्री, पुत्र, स्वतःचें शरीर किंवा मित्र हेही प्रिय नाहींत; आणि, हे भास्करा, महात्मे लोक

प्रिय आणि भक्त अशा लोकांवर त्यांस इष्ट असलेलें प्रेम करीत असतात, हेंही आपणांला माहीतच आहे. " कर्ण माझा प्रिय भक्त आहे आणि त्याला स्वर्गीत मजवांचून दुसऱ्या देवतेची ओळख सुद्धां नाहीं. " असें समजूनच भगवंतांनीं हें मला माझें हित सांगितलें आहे. पण,हे तीक्ष्णकिरणा,मी पुनरपि मस्तकानें प्रणाम करून व पुनः पुनः विनवणी करून म्हणतों कीं, आपण मला क्षमा करा.मला जितकी असत्याची भीति वाटते तितकी मृत्यूची देखील वाटत नाहीं. ह्मणूनच विशेषेंकरून कोणत्याही सत्पात्र ब्राह्मणाला जीविताचेंही प्रदान करावें लागलें तरी मला त्याबद्दल विचार पडावयाचा नाहीं. हे देवा, पांडुपुत्र अर्जुनाविषयीं आपण जें मला बोललां त्यावर मी आपणांला सांगतों कीं,हे भास्करा, आपल्या अंतःकरणास अर्जुनामुळें माझ्यासंबंधीं काळजी वाटून जें दुःख होत आहे तें नष्ट होऊन जाऊं द्या. कारण,मी संग्रामामध्यें अर्जुनाला पराजित करीन. हे देवा, परशुरामापासून आणि महात्म्या द्रोणापासून मीं जें प्रचंड अस्त्रबल संपादन केलें आहे तें आपणांला विदितच आहे. ह्यास्तव, हे देवश्रेष्ठा, आपण ह्या माझ्या व्रताला आपली अनुमति द्या. इंद्रानें जर मजपाशीं भिक्षा मागितली तर मी त्याला स्वतःचें जीवित सुद्धां अर्पण करीन!

सूर्य म्हणाला:—बा कर्णा, आतां जर तूं इंद्राला हीं उत्कृष्ट कुंडलें देणारच, तर तूंही विजयप्राप्तीसाठीं त्याजकडून प्रचंड शक्ति तरी मागून घे आणि सांग कीं, हे इंद्रा, मी हीं कुंडलें तुला खात्रीनें देतों.' कर्णा, तुजकडे हीं कुंडलें असलीं ह्मणजे कोणाही प्राण्याच्या हातून तुझा वध होणें शक्य नाहीं. म्हणूनच, हे वत्सा, दैत्यनाशक इंद्र अर्जुनाकडून संग्रामामध्यें तुझा नाश व्हावा ह्या इच्छेनें तुजकडून कुंडलें हरण करूं इच्छित आहे. ह्यास्तव, तूंही पुनः पुनः प्रिय भाषण करून त्याची मर्जी संपादन कर; आणि ज्याची इच्छा निष्फल होत नाहीं अशा त्या देवाधिपति इंद्राची प्रार्थना कर कीं, 'हे इंद्रा, आपण मला शत्रूंचा धुव्वा उडवून देणारी अशी एक अमोघ शक्ति द्या, ह्मणजे मीही आपणांला हीं कुंडलें आणि हें उत्कृष्ट प्रकारचें कवच अर्पण करीन,' असा नियम करूनच तूं इंद्राला कुंडलें अर्पण कर. कर्णा, त्या शक्तीच्या योगानें संग्रामांत तुला शत्रूचा वध करितां येईल. कारण, हे महाबाहो, ती देवेंद्राची शक्ति एकदा सोडली म्हणजे शेंकडों अथवा हजारोंही शत्रूंचा वध केल्यावांचून परत हातांत येत नसते.

वैशंपायन म्हणाले:—ह्याप्रमाणें बोलून सूर्य एकदम अंतर्धान पावला. तदनंतर दुसरे दिवशीं जपाच्या शेवटीं ते स्वप्न कर्ण सूर्याला निवेदन करूं लागला.त्यानें जें स्वप्न रात्रीं जसें पाहिलें होतें तसें सर्व क्रमाक्रमानें बरोबर त्याला सांगितलें. तें ऐकून राहुनाशक भगवान् सूर्य 'हें बरोबर आहे,' असें त्याला जणू हसत हसत ह्मणाला. त्यावरून शत्रुवीरनाशक कर्ण 'हें सर्व खरेंच आहे.' असें जाणून शक्तीच्याच इच्छेनें इंद्राची मार्गप्रतीक्षा करूं लागला.

अध्याय तीनशें तिसरा.

—:०:—

कुंतिभोजराजाचें ब्राह्मणास वचन व कुंतीस उपदेश.

जनमेजय ह्मणाला:—हे सज्जनश्रेष्ठा, सूर्यानें जें ह्या प्रसंगीं कर्णाला सांगितलें नाहीं तें गुह्य कोणतें? तीं कुंडलें कोणत्या प्रकारचीं होतीं? कवचही कशा प्रकारचें होतें आणि तीं कवचकुंडलें त्याला कोठून मिळालीं? हे तपो-

धना, हें ऐकण्याची माझी इच्छा आहे. ह्यास्तव आपण कथन करा.

वैशंपायन म्हणालेः—राजा, आतां तुला मी सूर्याचें तें रहस्य सांगतों आणि तीं कुंडलें कोणत्या प्रकारचीं होतीं व कवच कशा प्रकारचें होतें हेंही कथन करितों. पूर्वी एक ब्राह्मण कुंतिभोजनामक राजाकडे आला. त्याचें तेज फार प्रखर असून तो अतिशय उंच, प्रत्येक अवयव निर्दोष असल्यामुळें पहाण्यालायक शरीर असलेला, श्मश्रु, दंड व जटा धारण करणारा, तेजाच्या योगानें जणू प्रज्वलित झाल्यासारखा दिसणारा, मधाप्रमाणें पिंगट वर्ण असलेला, मधुर भाषण करणारा व तप आणि अध्ययनरूपी भूषणांनीं युक्त असा होता. तो महातपस्वी कुंतिभोजराजाकडे येऊन म्हणाला कीं, 'हे निर्मत्सरा, तुझ्या गृहीं भिक्षा सेवन करून रहावें अशी माझी इच्छा आहे.पण तूं अथवा तुझ्या अनुयायांनीं माझें कांहीं अप्रिय करितां कामा नये. ह्याप्रमाणें हे निष्पापा, जर तुला रुचत असेल तर मी तुझ्या घरीं राहीन व माझ्या इच्छेप्रमाणें निघून जाऊन पुनः परत येईन. मात्र माझी शय्या आणि आसन ह्यांसंबंधानें कोणाकडूनही अपराध होतां कामा नये.'

हें ऐकून त्याला कुंतिभोजानें प्रेमपूर्वक 'फार उत्कृष्ट ! असें होऊं द्या' असें म्हटलें व पुनरपि त्याला सांगितलें कीं 'हे महाज्ञानसंपन्न, सुस्वभाव आणि सद्वर्तन ह्यांनीं युक्त असलेली, नियमनिष्ठ, साध्वी आणि प्रेमळ अशी पृथा नांवाची माझी एक कन्या आहे. ती आपलें आराधन करीत आपणाजवळ राहील,--आपला अनादर करणार नाहीं. आपणालाही तिच्या सुस्वभावानें आणि सद्वर्तनानें सुख होईल.'

ह्याप्रमाणें ब्राह्मणाला सांगून व त्याचा यथाविधि बहुमान करून तो राजा आपल्या पृथा नांवाच्या विशाललोचना कन्येकडे जाऊन म्हणाला, 'मुली, हा महाभाग्यशाली ब्राह्मण आमच्या घरीं वास्तव्य करूं इच्छित असून तुझ्या हातून त्या ब्राह्मणाचें आराधन होईल अशा विश्वासानें मीही 'ठीक आहे' असें म्हणून त्याला वचन दिलें आहे. ह्यास्तव तूं माझें वाक्य सर्वथैव खरें कर आणि हा महातेजस्वी स्वाध्यायनिष्ठ भगवान् तपस्वी ब्राह्मण जें जें मागेल तें तें निर्मत्सरपणें अर्पण कर. कारण, ब्राह्मण हें उत्कृष्ट असें मूर्तिमंत तेज असून ब्राह्मण हेंच श्रेष्ठ असें प्रत्यक्ष तप आहे. तसेंच ब्राह्मणांच्या नमस्कारामुळेंच सूर्य आकाशामध्यें विराजमान होऊन राहिलेला आहे. ह्या संमानार्ह ब्राह्मणांचा मान न ठेविल्यामुळें वातापि दैत्याचा व तालजंघाचा ब्रह्मदंडाच्या योगानें वध झाला. असो; बाले, सांप्रत मीं हा प्रचंड कारभार तुजवर टाकिला आहे. ह्यास्तव, तूं सदोदित नियमनिष्ठपणें राहून ब्राह्मणाचें आराधन कर. हे आनंदकारिणी, बालपणापासूनच तुझें सर्वही ब्राह्मणांवर, गुरुजनांवर आणि बांधवांवर लक्ष्य आहे, हें मला माहीत आहे. तसेंच तूं सर्व सेवक, मित्र, संबंधी लोक, माता आणि मी ह्या सर्वांचीं अंतःकरणें आपल्या सद्वर्तनानें वेधून सोडिलेलीं आहेस. हे सुंदरांगि, तुझ्या उत्कृष्ट प्रकारच्या वर्तनामुळें नगरांत, अंतःपुरांत व सेवक लोकांतही कोणी मनुष्य तुजसंबंधानें असंतुष्ट नाहीं. तथापि, हे पृथे, तूं माझी कन्या आहेस आणि अद्यापि बालावस्थेंतच आहेस; ह्यामुळें तुला कांहीं उपदेश करावा असें मला वाटतें. तूं यदुकुलामध्यें उत्पन्न झालेली असून शूरसंज्ञक यादवाची प्रिय कन्या आहेस. त्या तुझ्या प्रेमळ पित्यानें बालपणींच मजकडे तुला अर्पण केली. तूं वसुदेवाची भगिनी व माझ्या कन्यांमध्यें श्रेष्ठ

अशी आहेस. पूर्वी आपलें पहिलें अपत्य मला देण्याचें वचन दिल्यामुळें तुझ्या पित्यानें तुला मजकडे दिली व त्यामुळें तूं माझी कन्या झालेली आहेस. सारांश, तूं अशा सत्कुलामध्यें उत्पन्न झालेली आहेस व ह्या सत्कुलामध्येंच वाढलेली आहेस; ह्यामुळें एका सुखांतून दुसऱ्या सुखांत आल्याप्रमाणें अथवा एका डोहांतून दुसऱ्या डोहांत आल्याप्रमाणें तुझी स्थिति झालेली आहे. हे कल्याणि, विशेषेंकरून दुष्कुलांत उत्पन्न झालेल्या व मोठ्या संकटानें नियंत्रितपणानें वागूं लागलेल्या तरुण स्त्रिया अज्ञपणामुळें बहुधा विकारवश होतात; पण, पृथे, तुझें जन्म राजकुलामध्यें झालें असून स्वरूपही विस्मयकारक आहे. तसेंच, हे प्रेमशालिनि, तूं नानाप्रकारच्या सद्गुणांनीं संपन्न झालेली आहेस व गुण संपादनही करीत आहेस. ह्यास्तव तूं गर्व, दंभ आणि अभिमान सोडून ह्या वरप्रद विप्राचें आराधन कर; म्हणजे, हे प्रेमवति पृथे, तुझें कल्याण होईल. हे निष्पापे कल्याणि, असें केल्यानें तुझें खात्रीनें कल्याण होईल. पण जर ह्या द्विजश्रेष्ठाला कोप आणशील तर मात्र माझें सर्व कुल दग्ध होऊन जाईल.

अध्याय तीनशें चौथा.

—:०:—

कुंतीची ब्राह्मणसेवेकडे योजना.

कुंती म्हणाली:—हे राजा, आपण वचन दिल्याप्रमाणें मी नियमनिष्ठपणें आराधन करण्यासाठीं ब्राह्मणाकडे जात जाईन. हे राजेंद्रा, हें मी आपणांला खोटें सांगत नाहीं. आधीं ब्राह्मणाचें पूजन करावें असें स्वभावतःच मला वाटतें; व त्यांतूनही हें आपलें प्रिय केल्यापासून माझेंही अतिशयकल्याण होणार आहे. असो; तो भगवान् जरी संध्याकाळीं, रात्रीं अथवा मध्यरात्रीं आला तरीही मजवर कोप करावयाचा नाहीं. हे नरश्रेष्ठा राजेन्द्रा, आपल्या आज्ञेत वागून व ब्राह्मणांचें पूजन करून मी स्वतःचें हित करून घेणार, हा मला एक लाभच आहे. ह्यास्तव, हे राजेन्द्रा, आपण निश्चित असा. आमच्या गृहांत वास्तव्य करीत असतां त्या ब्राह्मणाचें कांहीं अप्रिय व्हावयाचें नाहीं हें मी आपणांला खरें सांगतें. हे निष्पापा राजा, जें ह्या ब्राम्हणाला प्रिय असेल आणि आपणाला हितकारक असेल तें करण्याचा मी प्रयत्न करीन. त्याविषयीं आपल्या अंतःकरणाला काळजी नसावी. हे पृथ्वीपते, महाभाग्यशाली ब्राह्मणांचें पूजन केलें असतां ते उद्धार करण्याविषयीं समर्थ असतात व ह्याच्या उलट घडलें तर ते वध करण्याविषयींही समर्थ असतात; हें जाणून असल्यामुळें मी त्या ब्राह्मणश्रेष्ठाला संतुष्ट करीन. हे राजा, मजसंबंधानें त्या ब्राह्मणाकडून आपणाला कोणत्याही प्रकारची पीडा होणार नाहीं. हे राजेन्द्रा, पूर्वी सुकन्येसाठीं ज्याप्रमाणें च्यवनमुनि नृपतीच्या अकल्याणास कारणीभूत झाला होता त्याप्रमाणें जर अपराध घडला तर ब्राह्मण राजाच्या अकल्याणास कारणीभूत होतात. ह्यास्तव, हे नरेन्द्रा, आपण ह्या ब्राह्मणासंबंधानें जसें सांगितलें त्याप्रमाणें उत्कृष्ट प्रकारच्या नियमानें मी ह्या ब्राह्मणश्रेष्ठाची सेवा करीन. ह्याप्रमाणें भाषण करणाऱ्या त्या आपल्या कन्येला पुनः पुनः आलिंगन देऊन व प्रोत्साहन देऊन राजानें अशा अशा रीतीनें वागलें पाहिजे म्हणून तिला सर्व सांगितलें.

राजा म्हणाला:—हे अनिंदिते कल्याणि पृथे, ह्याप्रमाणें तूं माझ्या हितासाठीं, स्वतःसाठीं आणि कुलासाठीं निःशंकपणें अशा रीतीनें ही गोष्ट केली पाहिजेस. ह्याप्रमाणें त्या कन्येला सांगून महाकीर्तिसंपन्न व ब्राह्मणवत्सल कुंतिभोजानें ही आपली कन्या पृथा त्या ब्राह्मणाच्या स्वाधीन केली आणि सांगितलें कीं,

'हे ब्रह्मन्, ही माझी कन्या अप्रौढ आणि सुखामध्यें वाढलेली आहे, ह्यामुळें तिच्या हातून जर कांहीं अपराध घडला तर तो आपण मनांत आणूं नये. महाभाग्यशाली ब्राह्मण हे वृद्ध, बाल आणि तपस्वी ह्यांनीं जरी अपराध केला तरी त्यांजवर केव्हांही प्रायः कोप करीत नाहींत. कारण, अपराध जरी मोठा असला तरीही ब्राह्मणांनीं क्षमा केली पाहिजे. हे द्विजश्रेष्ठा, ही आपल्या शक्त्यनुसार आणि उत्साहानुरूप जें आराधन करील त्याचा आपण स्वीकार करा.' ह्यावर ब्राह्मणानें 'ठीक आहे.' असें सांगितल्यामुळें राजाचें अंतःकरण संतुष्ट होऊन राजानें हंस अथवा चंद्रकिरण ह्यांप्रमाणें शुभ्रवर्ण असलेलें एक मंदिर त्याच्या स्वाधीन केलें. त्या ठिकाणीं अग्निशालेंत त्या ब्राह्मणासाठीं एक देदीप्यमान आसन घालून ठेविलें होतें व आहार करण्याच्या वगैरे सर्व वस्तुही राजा त्याजकडे पाठवून देत होता. पुढें आलस्य आणि अभिमान ह्यांचा त्याग करून ती राजकन्या त्या ब्राह्मणाचें आराधन करण्याविषयीं अत्यंत प्रयत्न करूं लागली. त्या ठिकाणीं त्या ब्राह्मणाजवळ गेल्यानंतर शुचिर्भूतपणाविषयीं तत्पर असलेली ती साध्वी पृथा (कुंती) सेवा करण्यास योग्य अशा त्या ब्राह्मणाची यथाविधि सेवा करून त्याला देवाप्रमाणें संतुष्ट करूं लागली.

अध्याय तीनशें पांचवा.

—:०:—

कुंतीची ब्राह्मणसेवा व वरप्राप्ति.

वैशंपायन ह्मणाले:—हे महाराजा, ती सदाचारसंपन्न कन्या प्रशंसनीय नियमांनीं युक्त असणाऱ्या त्या ब्राह्मणास शुद्ध अंतःकरणानें संतुष्ट करूं लागली. हे राजेंद्रा, तो द्विजश्रेष्ठ एखादे वेळीं 'प्रातःकाळीं येईन' असें सांगून निघून जाऊन सायंकाळीं अथवा रात्रींही येत असे; पण तो कोणत्याही वेळीं आला तरी ती कन्या भक्ष्य पदार्थ आणि शय्या, आसन इत्यादिक उपचारही दिवसेंदिवस अधिकाधिक अर्पण करून सदोदित त्यांचें आराधन करीत असे. त्याचें अन्नपान, शय्या आणि आसन इत्यादिक उपचार दिवसेंदिवस वाढत्या प्रमाणावरच असत; कमी होत नसत. हे राजा, त्या ब्राह्मणानें जरी त्या वेळीं निर्भर्त्सना, अपशब्दांचा प्रयोग आणि अप्रिय भाषण हीं केलीं तरी ती त्याचें अप्रिय करीत नसे. तो ब्राह्मण येण्याची वेळ टळून गेली तरीही येत असे; कित्येक वेळ येतही नसे आणि आला म्हणजे अत्यंत दुर्लभ असें अन्न देण्याविषयींही सांगत असे. पण ती कुंती जशी कांहीं पूर्वीं तयारीच केलेली असावी त्याप्रमाणें त्याला तें तें अन्न अर्पण करीत असे. हे राजेंद्रा, ती श्रेष्ठ आणि निंदेस पात्र नसणारी अत्यंत जितेंद्रिय कन्या शिष्य, पुत्र अथवा भगिनी ह्यांप्रमाणें वागून जसजशी सेवा करूं लागली तसतसा त्या ब्राह्मणश्रेष्ठाच्या अंतःकरणांत संतोष उत्पन्न होऊं लागला, तिच्या सुस्वभावानें आणि सद्वर्तनानें तो ब्राह्मणश्रेष्ठ संतुष्ट झाला व तिचें अंतःकरण एकाग्र व्हावें ह्यासाठीं पुनःपुनः अतिशय प्रयत्न करूं लागला. हे भरतकुलोत्पन्ना जनमेजया, तिचा पिता सकाळसंध्याकाळ "मुली, तुझ्या सेवेनें ब्राह्मण संतुष्ट होत आहे ना?" असें विचारीत असे; व त्यावर ती यशस्विनी कन्या 'अतिशय संतुष्ट होतो.' असेंच उत्तर देत असे. ह्यामुळें त्या उदारांतःकरण कुंतिभोज राजाला अतिशय आनंद होत असे. पुढें एक वर्ष पूर्ण झाल्यानंतर कुंतीचें हित करण्याविषयीं आसक्त असणाऱ्या त्या मुनिश्रेष्ठाला जेव्हां तिच्या ठिकाणीं कांहींही पातक आहे असें दिसलें नाहीं, तेव्हां अंतःकरण संतुष्ट होऊन तो ब्राह्मण

तिला म्हणाला कीं, ' हे कल्याणि, तुझ्या सेवेनें मी संतुष्ट झालों आहें. ह्यास्तव, मनुष्यांना इहलोकीं दुर्लभ असणारे व ज्यांच्या योगानें कीर्ति मिळवून तूं इतर स्त्रियांना मागें सारशील असे वर मागून घे.'

कुंती म्हणालीः—हे वेदज्ञश्रेष्ठा, आपण व पिता हे उभयतां ज्या अर्थी मजवर प्रसन्न झालां आहां, त्या अर्थी माझे सर्व मनोरथ पूर्ण झाले आहेत. तेव्हां आतां मला वर नको.

ब्राह्मण म्हणालाः—हे सुहास्यमुखि कल्याणि, जर तुला मजकडून वर नको असतील तर देवतांना आह्वान करण्यासाठीं हा मंत्र घे. ह्या मंत्राच्या योगानें तूं ज्या ज्या देवाला आह्वान करशील तो तो, हे कल्याणि, तुला वश होऊन राहील. तो देव अभिलाषयुक्त असो अथवा निरभिलाषी असो, ह्या मंत्रानें तो प्रसन्न होऊन तुझ्या ताब्यांत येईल आणि एखाद्या सेवकाप्रमाणें नम्र होऊन राहील.

वैशंपायन म्हणालेः—हे राजा, शापाच्या भीतीमुळें ती अनिंद्य कन्या त्या ब्राह्मणश्रेष्ठानें सांगितलेली ही दुसरी गोष्ट नाकबूल करण्याविषयीं समर्थ झाली नाहीं. तदनंतर, हे राजा, अथर्वशिर उपनिषदामध्यें असलेल्या अनेक मंत्रसमुदायांचा त्या ब्राह्मणानें त्या सुंदरांगी कुंतीस उपदेश केला. हे राजेंद्रा, ह्याप्रमाणें मंत्र दिल्यानंतर तो ब्राह्मण कुंतिभोजास म्हणाला कीं, ' हे राजा, मी येथें सुखानें राहिलों व तुझ्या कन्येनें माझा संतोष केला; मला तुझ्या गृहामध्यें ठेवून घेतलें आणि सदोदित उत्कृष्ट प्रकारें माझें आराधनही केलें. आतां मी जातों.' असें म्हणून तो अंतर्धान पावला. तो ब्राह्मण तेथेंच अंतर्धान पावला असें पाहतांच राजानें आश्चर्यचकित होऊन कुंतीची प्रशंसा केली.

अध्याय तीनशें सहावा.

—:o:—

कुंतीचें मंत्रद्वारा सूर्याला आव्हान.

वैशंपायन म्हणालेः—तो ब्राह्मणश्रेष्ठ निघून गेल्यानंतर कांहीं कारणामुळें ती कन्या त्या मंत्रसमुदायांच्या बलाबलाविषयीं विचार करूं लागली. ' मला त्या महात्म्यानें दिलेला हा मंत्रसमुदाय कोणत्या प्रकारचा बरें असेल ? आतां मी लवकरच त्याचें सामर्थ्य पहातें.' असा विचार करीत आहे तोंच तिला रजोदर्शन झालें. ह्याप्रमाणें कन्यकावस्थेंतच रजस्वला झाल्यामुळें ती अप्रौढ कुंती लज्जित झाली. तदनंतर बहुमूल्य शय्येवर शयन करण्यास पात्र असलेली ती कुंती राजमंदिराच्या गच्चीवर जाऊन बसली. तेव्हां पूर्वेस उगवणारें सूर्यमंडल तिच्या दृष्टीस पडलें. तेव्हां त्या सुंदरीचें अंतःकरण आणि दृष्टि एकसारखी त्या सूर्यमंडलावर जडली. प्रातःसंध्यासमयींच्या त्या सूर्याच्या रूपानें तिला कांहीं तापही झाला नाहीं; इतकेंच नव्हे, तर तिची दृष्टि एकदम दिव्य झाली आणि अंगामध्यें कवच घातलेला व कुंडलांच्या योगानें विभूषित असलेला दिव्यस्वरूपशाली देव सूर्य तिला दिसूं लागला. तेव्हां, हे राजा, त्या मंत्राचें सामर्थ्य पहाण्याची अत्यंत इच्छा उत्पन्न होऊन त्या सुंदरीनें त्या देवास आह्वान केलें. त्या वेळीं इंद्रियांना उदकस्पर्श करून जेव्हां ती सूर्याला आह्वान करूं लागली तेव्हां, हे राजा, मधाप्रमाणें पिंगलवर्ण नेत्र असलेला, महाबाहु, शंखाप्रमाणें कंठ असलेला, आणि बाहुभूषणें व किरीट धारण करणारा तो सूर्य योगबलानें आपलीं दोन स्वरूपें करून एका स्वरूपानें दिशांना जणू प्रज्वलित करीत त्वरेनें त्या ठिकाणीं आला. तदनंतर अत्यंत मोहक व सामोपचाराच्या शब्दांनीं तो कुंतीला म्हणाला कीं, ' हे कल्याणि, मजवर तुझ्या मंत्राचा प्रभाव

पडल्यामुळें मी तुझ्या अधीन होऊन गेलों आहें. ह्यास्तव, हे राज्ञि, मी आतां तुझें कोणतें कार्य करूं तें सांग, म्हणजे तें करीन.'

कुंती म्हणाली:—हे भगवन्, आपण जेथून आलां तिकडे निघून जा. मीं केवळ कौतुकानें आपणांला आह्वान केलें होतें. ह्यास्तव, हे भगवन्, कोप करूं नका.

सूर्य म्हणाला:—सुंदरि, तूं मला सांगतेस त्याप्रमाणें मी जाईन. पण देवाला आह्वान केल्यानंतर त्याला फुकट परत पाठविणें योग्य नाहीं. सुंदरि, सूर्याकडून आपणाला पुत्र व्हावा व तो वीर्यानें लोकांमध्यें अप्रतिम असून उपजतांच कवच आणि कुंडलें ह्यांनीं युक्त असावा अशी तुझी इच्छा आहे. ह्यास्तव, हे गजगामिनि, तूं मला आपली काया अर्पण कर. म्हणजे तुझ्या मनोदयाप्रमाणें तुला पुत्र होईल. हे सुहास्यमुखि कल्याणि, तुझ्याशीं समागम केल्यानंतर मी निघून जाईन; आणि जर तूं आज ही मला प्रिय असलेली गोष्ट केली नाहींस तर मी क्रुद्ध होऊन तुला, त्या ब्राह्मणाला आणि तुझ्या पित्याला शाप देईन व तुझ्या पायीं मी त्या सर्वांना दग्ध करून सोडीन ह्यांत संशय नाहीं. तसेंच, ज्याला तुझ्या उन्मत्तपणाचें ज्ञान नाहीं त्या तुझ्या उन्मत्त पित्यालाही दग्ध करून सोडीन; आणि तुझा स्वभाव व वर्तन हीं न जाणतां ज्यानें तुला मंत्र दिला त्या ब्राह्मणालाही मी आज चांगली शिक्षा करीन. हे सुंदरि, स्वर्गामध्यें इंद्रप्रभृति सर्व देवता तूं मला फसविल्यामुळें हसल्यासारखें करून मजकडे पहात आहेत. तूंच पहा ह्या देवसमुदायाकडे! मीं तुला पूर्वींच ही दिव्य-दृष्टि दिलेली आहे, त्या योगानेंच तुला माझें दर्शन झालें.

वैशंपायन म्हणाले:—तदनंतर, ज्याप्रमाणें कांतिशाली किरणसंपन्न प्रचंड सूर्य असावा त्याप्रमाणें आपापल्या स्थानीं विराजमान होऊन राहिलेले स्वर्गामध्यें वास्तव्य करणारे ते सर्वही देव त्या राजकन्येनें अवलोकन केले. त्यांना पहातांच लाजल्यासारखी होऊन ती बाला राजकन्या भीतीनें सूर्यास ह्मणाली, 'हे सूर्या, तूं आपल्या विमानाकडे निघून जा. कारण, मी कन्या असून असलें दुराचरण करणें कष्ट-दायक आहे. पिता, माता आणि दुसरींही जीं कोणी वडील मनुष्यें आहेत त्यांनाच माझ्या ह्या देहाचें दान करण्याचा अधिकार आहे; मला तो नाहीं. मी धर्माचा लोप करणार नाहीं. कारण, ह्या लोकामध्यें स्त्रियांच्या सद्व-र्तनाचीच प्रशंसा होत असते व तेंच देहाच्या संरक्षणासही कारणीभूत आहे. हे सूर्या, मीं मंत्रबलाची परीक्षा करण्यासाठीं बालस्वभावानें तुला आह्वान केलें. पण मी बालावस्थेंत आहें असें समजून,हे प्रभो,तूं मला त्याबद्दल क्षमा कर.'

सूर्य म्हणाला:—तूं बालावस्थेंत आहेस म्हणूनच मी तुला पुत्र देत आहें; दुसरीला अशी पुत्रप्राप्ति व्हावयाची नाहीं. म्हणूनच, हे कुमारिके कुंति, तूं मला आपलें शरीर अर्पण कर. म्हणजे, हे सुंदरि, तुलाही शांति मिळेल. हे प्रेमशालिनि सुंदरि, हें आगमन व्यर्थ दवडून अर्थात् तुझ्याशीं समागम न करतां परत जाणें मला योग्य नाहीं. कारण, हे सुंदरांगि, त्या योगानें मी लोकांमध्यें उपहासास पात्र होईन; आणि, हे कल्याणि, मला सर्व देवताही नांवें ठेवूं लागतील. ह्यास्तव, तूं माझ्याशीं समागम कर, म्हणजे तुला माझ्या तोडीचा पुत्र होईल; आणि तूं सर्व लोकांमध्यें श्रेष्ठ होशील ह्यांत संशय नाहीं.

अध्याय तीनशें सातवा.

—:o:—

कुंती आणि सूर्य यांचा समागम.

वैशंपायन म्हणाले:—ह्याप्रमाणें ती विचार-

शील कन्या जरी नानाप्रकारचीं मधुर भाषणें करूं लागली, तरीही तिला सूर्याचें मन वळविणें शक्य झालें नाहीं. ह्याप्रमाणें जेव्हां त्या अंधःकारनाशक सूर्याचा निषेध करितां येणें शक्य होईना, तेव्हां, हे राजा, ती बाला पुष्कळ वेळपर्यंत विचार करीत राहिली. ती मनांत ह्मणूं लागली, 'माझा पिता आणि ब्राह्मण हे जर निरपराधी आहेत तर मग माझ्यामुळें क्रुद्ध झालेल्या ह्या सूर्याचा त्यांना कसा बरें शाप होईल? मनुष्य जरी बालावस्थेंत असला तरी त्यानें अज्ञानामुळें—पापांचा समूळ नाश करून टाकणाऱ्या—तेजोमय अथवा तपोमय पुरुषांशीं अतिशय लगट करूं नये. मला तर आज फार भीति वाटत असून ह्यानें माझा हात घट्ट धरलेला आहे; पण स्वतःचें दान स्वतःच करणें हें दुष्कृत्य मीं कसें करावें?'

वैशंपायन ह्मणालेः—ह्याप्रमाणें अंतःकरणांत पुष्कळ विचार करीत असतां ती शापामुळें भिऊन गेली व मोहानें शरीर व्याप्त होऊन जाऊन हसत हसत त्या देवाला लज्जेमुळें बारीक होऊन गेलेल्या आवाजानें ह्मणाली. हे राजा, त्या वेळीं तिला आपल्या बांधवांची भीति वाटत होती व शापामुळेंही ती भयभीत झाली होती.

कुंती ह्मणालीः—हे देवा, माझा पिता, माता आणि इतरही बांधव जिवंत आहेत. तेव्हां ते जिवंत असतां अशा प्रकारचा धर्मलोप होणें योग्य नाहीं. हे देवा, माझा तुजशीं समागम होणें हें जर शास्त्रसंमत नसलें तर माझ्या पायीं ह्या लोकांत ह्या माझ्या कुलाच्या कीर्तीचा नाश होईल. आतां, हे प्रकाशशालिश्रेष्ठा, बांधवांनीं दान केल्यावांचून असें करणें धर्म आहे असें जर तुझें मत असेल, तर मी तुझा मनोरथ पूर्ण करितें. पण मी जरी दुष्कर असें हें शरीरदान तुजला केलें तरीही माझें सतीत्व कायम ठेवणें हें तुला करितां येईल. कारण, प्राण्यांचा धर्म, शौर्यादिकांपासून अथवा दानादिकांपासून होणारी कीर्ति आणि आयुष्य हीं तुजवरच अवलंबून आहेत.

सूर्य ह्मणालाः—हे सुहास्यमुखि सुंदरि, तुझा पिता, माता अथवा इतरही वडील मनुष्यें ह्यांचा तुजवर अधिकार नाहीं. तुझें कल्याण असो. मी तुला सांगतों तें ऐक. हे सुंदरि, कन्या शब्दाची उत्पत्ति कम् धातूपासून झाली असून त्याचा अर्थ हव्या त्या पुरुषाची इच्छा करूं शकणारी असा आहे; ह्मणूनच, हे सुंदरि, कन्या ही स्वतंत्र आहे. तिजवर कोणाचाही अधिकार नाहीं. हे प्रेमशालिनि, असें करण्यांत तूं कोणत्याही प्रकारचा अधर्म केला आहेस असें होणार नाहीं. कारण, मला लोकांचें हित करण्याची इच्छा असल्यामुळें मी अधर्माचरण कसें करीन? सुंदरि, सर्व स्त्रिया आणि पुरुष ह्यांमध्यें आडपडदा नसणें हीच लोकांची मूळची स्वाभाविक स्थिति असून इतर विवाहादिक संस्कार सर्वही कृत्रिम आहेत. ह्यास्तव, तूं जरी माझ्याशीं समागम केलास तरी पुनरपि कुमारिकाच राहशील आणि तुला अत्यंत शौर्यसंपन्न व अतिशय कीर्तिमान् असा पुत्र होईल.

कुंती ह्मणालीः—हे अंधकारनाशका, जर तुजपासून मला पुत्र झाला तर तो महाबाहु, शूर, महाबलाढ्य व कुंडलें आणि कवच ह्यांनीं युक्त असा व्हावा.

सूर्य ह्मणालाः—तो महाबाहु कुंडलें आणि दिव्य कवच धारण करणारा असा उत्पन्न होईल. आणि, हे कल्याणि, त्याच्या त्या (कुंडलकवचरूपी) दोनही वस्तु अमृतमय असतील.

कुंती ह्मणालीः—तूं जो माझ्या ठिकाणीं उत्पन्न करणार त्या माझ्या पुत्राला जर हीं कुंडलें आणि उत्कृष्ट प्रकारचें कवच हीं अमृतमयच प्राप्त व्हावयाचीं असतील तर, हे भगवन् देवा,

तुजशीं माझा समागम होऊं दे. पण तो माझा पुत्र तुझ्यासारखें स्वरूप, वीर्य, धैर्य आणि बल ह्यांनीं संपन्न असून धर्मनिष्ठ असावा.

सूर्य ह्मणालाः—हे सुंदरि राजकन्ये, अदितीनें मला जीं कुंडलें अर्पण केलीं आहेत तींच मी त्याला अर्पण करीन आणि हें कवचही देईन.

कुंती ह्मणालीः—फार उत्तम! असें जर असेल तर, हे भगवन्, मी तुजशीं समागम करीन. पण सूर्या, तूं सांगत आहेस त्याप्रमाणें पुत्र मात्र झाला पाहिजे हो!

वैशंपायन म्हणाले:–ह्यावर 'ठीक आहे' असें म्हणून योगमय स्वरूप धारण करणाऱ्या त्या राहुशत्रु सूर्यानें समीप जाऊन तिच्या नाभीला स्पर्श केला. तेव्हां सूर्याच्या तेजानें ती कन्या व्याकुळ झाल्यासारखी झाली आणि कांहीं सुचेनासें होऊन शय्येवर पडली.

सूर्य म्हणालाः–हे सुंदरि, जातों मी आतां. तुला सर्व योद्ध्यांमध्यें श्रेष्ठ असा पुत्र होईल; आणि तूंही कुमारिकाच राहशील!

वैशंपायन म्हणाले:–तदनंतर ती बाला लज्जित होऊन, हे राजेंद्रा, तेथून निघालेल्या अत्यंत कांतिसंपन्न सूर्याला 'तथास्तु' असें म्हणाली. सारांश, सूर्यानें त्याप्रमाणें भाषण केल्यानंतर लज्जित झालेली व मोहानें व्याप्त होऊन गेलेली ती कुंतिराजकन्या सूर्याची प्रार्थना करीत–भग्न होऊन जाणाऱ्या लतेप्रमाणें त्या पवित्र शय्येवर पडली. तेव्हां आपल्या तेजानें तिला मोहित करून व योगबलानें तिच्या शरीरांत प्रवेश करून सूर्यानें तिचें लक्ष्य आपणाकडे वेधून घेतलें; तथापि त्यानें तिला दूषित केली नाहीं. पुढें ती बाला कुंती शुद्धीवर आली.

अध्याय तीनशें आठवा.

—:०:—

कुंतीकृत कर्णपरित्याग.

वैशंपायन ह्मणाले:—हे राजा, तदनंतर माघमासांतील शुक्लपक्षामध्यें आकाशांत उदय पावणाऱ्या चंद्राप्रमाणें कुंतीच्या ठिकाणीं गर्भ उत्पन्न झाला. तेव्हां बांधवांच्या भीतीनें त्या बालावस्थेंत असणाऱ्या सुंदरी कुंतीनें तो गर्भ गुप्तपणें धारण केला व लोकांसही तिची ती अवस्था कळून आली नाहीं. स्त्रियांमध्यें देखील आपली अवस्था गुप्त ठेवण्याविषयीं दक्ष असणारी कन्यांच्या अंतःपुरामध्यें असलेली ती बाला कुंती अशा स्थितींत आहे असें एका दाईच्या कन्येवांचून दुसऱ्या कोणालाही कळून आलें नाहीं. तदनंतर गर्भधारणकाल निघून गेल्यावर त्या सुंदरीला कुमारिकावस्थेमध्येंच सूर्याच्या प्रसादानें देवासारखी कांति असलेला एक पुत्र झाला. त्याच्या अंगांत कवच होतें व कानांत सुवर्णमय उज्ज्वल कुंडलें होतीं. त्याचे नेत्र सिंहासारखे असून स्कंधप्रदेश वृषभासारखा होता. सारांश, तो आपला पिता सूर्य ह्यासारखा होता. तो उत्पन्न होतांच दाईचा विचार घेऊन त्या सुंदरीनें त्या बालकास एका पेटीमध्यें ठेवून ती अश्वनदीमध्यें सोडून दिली. त्या पेटींत चोहोंकडे उत्कृष्ट प्रकारचें आस्तरण घातलें होतें; तिला मेणाचें रोगण केलेलें होतें; व ती तुळतुळीत आणि सुखकारक असून तिजवर उत्कृष्ट प्रकारचें झांकणही होतें. राजा, कुमारिकावस्थेमध्यें गर्भधारण करणें अयोग्य आहे असें जरी तिला माहीत होतें, तरीही ती कुंती पुत्रप्रेमामुळें करुणस्वरानें शोक करूं लागली. ती पेटी अश्वनदीच्या जलामध्यें सोडून देतांना ती रडत रडत काय म्हणाली तें सांगतों, ऐक. ती म्हणाली, 'बाळा, अंतरिक्ष, पृथ्वी, दिव्य प्राणी आणि जलचर

ह्याजकडून तुला मार्ग सुखकारक होवो. तुला कोणीही शत्रु नसोत; आणि, हे पुत्रा, जर ते असतील तर तुजपाशीं येतांच त्यांच्या अंतःकरणांतील द्वेषबुद्धि नष्ट होवो. उदकाधिपति राजा वरुण उदकामध्यें आणि अंतरिक्षामध्यें वास्तव्य करणारा सर्वगामी वायु अंतरिक्षामध्यें तुझें संरक्षण करो. हे पुत्रा, ज्यानें दिव्य विधीच्या योगानें मला तुझी प्राप्ति करून दिली तो तुझा पिता कांतिमानामध्यें श्रेष्ठ असणारा सूर्य सर्वत्र तुझें संरक्षण करो. आदित्य, वसु, रुद्र, साध्य, विश्वेदेव, इंद्रासहवर्तमान मरुत् आणि दिक्पालांसहवर्तमान दिशा—सारांश, सर्वही देवता सुखामध्यें आणि दुःखामध्यें तुझें संरक्षण करोत. जरी तूं परदेशामध्यें असलास तरीही ह्या कवचाच्या खुणेवरून मी तुला ओळखीन. पुत्रा, तुझा पिता देदीप्यमान किरणशाली भगवान् देव सूर्य खरोखर धन्य होय कीं, जो नदीच्या प्रवाहामध्यें असलेल्या तुजला दिव्य दृष्टीनें अवलोकन करील. तसेंच हे देवजन्या पुत्रा, जी तुला पुत्र असें मानील आणि तूंही तृषित होऊन जिचें स्तनपान करशील ती तरुण स्त्री खरोखर धन्य होय ! सूर्याप्रमाणें कांति असलेला, दिव्य कवच धारण करणारा, दिव्य कुंडलांच्या योगानें विभूषित असलेला; कमलपत्राप्रमाणें विशाल नेत्र असलेला, आरक्तवर्ण कमलदलाप्रमाणें उज्ज्वल कांति असलेला, व उत्कृष्ट ललाट आणि सुंदर केशाग्रें ह्यांनीं युक्त अशा तुजला जी पुत्र असें मानणार आहे तिनें कोणतें बरें स्वप्न पाहिलें असेल ? बाळा, तूं धुळीनें शरीर व्याप्त होऊन जाऊन भूमीवर रांगत असतांना आणि अस्पष्ट व मधुर शब्द उच्चारीत असतांना जे तुला अवलोकन करतील ते खरोखर धन्य होत ! पुत्रा, जे धन्य असतील त्यांनाच हिमालयांतील अरण्यांत उत्पन्न झालेल्या सिंहाप्रमाणें तारुण्यांत आलेल्या तुझें दर्शन घडेल.' हे राजा, ह्याप्रमाणें करुणस्वरानें पुष्कळ प्रकारें विलाप करून त्या वेळीं कुंतीनें ती पेटी अश्वनदीच्या प्रवाहांत सोडून दिली. ह्याप्रमाणें पुत्रदर्शनाविषयीं अत्यंत उत्सुक असलेली व म्हणूनच त्याजविषयींच्या शोकानें व्याकुल होऊन गेलेली ती कमलनयना कुंती आपल्या दाईला बरोबर घेऊन पित्याला कळेल ह्या भीतीनें मध्यरात्रींच ती पेटी नदीमध्यें सोडून देऊन पुनरपि राजमंदिरांत आली. पुढें ती पेटी अश्वनदींतून चर्मण्वती नदींमध्यें,चर्मण्वतींतून यमुनेमध्यें आणि यमुनेंतून भागीरथीमध्यें गेली. पुढें उदकाच्या लाटांनीं वाहून नेलें जाणारें तें त्या पेटींतील मूल गंगेंतून सूताच्या प्रदेशामध्यें चंपानगरीजवळ गेलें.त्या वेळीं विधात्यानें ठरवून ठेवलेली भवितव्यता आणि अमृतापासून उत्पन्न झालेलीं तीं दिव्य कवचकुंडलें ह्यांच्यामुळेंच तो जिवंत राहिला होता.

अध्याय तीनशें नववा.

—:०:—

राधेस कर्णाची प्राप्ति.

वैशंपायन म्हणालेः—ह्याच वेळीं धृतराष्ट्राचा मित्र अधिरथ ह्या नांवानें प्रसिद्ध असलेला सूत (सारथि) आपल्या स्त्रीसहवर्तमान गंगेवर गेला. राजा, त्याची भार्या ह्या भूतलावर रूपानें अप्रतिम होती. तिचें नांव राधा असें होतें. त्या महाभाग्यशाली स्त्रीस संतति झाली नव्हती. तिनें पुत्रासाठीं पुष्कळ प्रयत्न केला होता. त्या वेळीं गंगेंतून साहजिक रीतीनें वाहून येणारी ती पेटी तिच्या दृष्टीस पडली. तिजला संरक्षणकारक कंकण बांधलें होतें व दूर्वादलादिकांनीं ती सुशोभित केली असून भागीरथीच्या लहान मोठ्या लाटांतून निर्जन प्रदेशांत ती येऊन लागली होती. तेव्हां त्या सुंदरीनें कौतुकानें तेथें आलेली

ती पेटी पुढें ओढली व नंतर अधिरथ सूतास कळविलें.त्यानेंही ती पेटी घेऊन पाण्यांतून वर काढली आणि ती किल्लीनें उघडली. तेव्हां त्याला तीमध्यें बालसूर्याप्रमाणें कांति असलेलें, सुवर्णमय कवच धारण करणारें, उज्ज्वल कुंडलांनीं युक्त व म्हणूनच देदीप्यमान मुख असलेलें एक मूल दिसलें. तेव्हां भार्येसहवर्तमान त्या सूताचे नेत्र आश्चर्यानें विकसित झाले. नंतर तो त्या बालकास भार्येच्या मांडीवर ठेवून तिला म्हणाला, 'हे भीरु सुंदरि, माझ्या जन्मापासून आजच काय तें मला असें आश्चर्य पहावयास सांपडलें. मला वाटतें कीं, हें देवाचेंच मूल आह्मांकडे आलेलें आहे. मला संतति नसल्यामुळें देवांनीं हा पुत्र दिला आहे हें खास!' असें बोलून, हे राजा, त्यानें तो पुत्र राधेकडे दिला. तेव्हां राधेनेंही कमलाच्या गाभ्याप्रमाणें सुकुमार, कांतिसंपन्न, दिव्यस्वरूपी असा तो देवगर्भाप्रमाणें असलेला पुत्र यथाविधि ग्रहण केला आणि त्याचें यथाविधि पोषणही चालविलें. तेव्हां तो वीर्यसंपन्न पुत्र वाढूं लागला. तेव्हांपासून तिला आणखीही दुसरे औरस पुत्र झाले. वसु- (सुवर्ण) मय कवचकुंडलें धारण करणाऱ्या त्या बालकाला अवलोकन करून ब्राह्मणांनीं 'वसुषेण' असें त्याचें नांव ठेविलें. ह्याप्रमाणें तो अमित पराक्रमी बालक सूताचा पुत्र झाला व वसुषेण आणि वृष ह्या नांवांनीं प्रसिद्धि पावला. तो वीर्यवान् सूतपुत्र अंगदेशामध्यें वाढला. तेव्हां तो दिव्य कवच धारण करीत असल्यामुळें कुंतीनें हेराच्या द्वारानें त्याचा शोध लावला. पुढें कांहीं कालानें तो पुत्र मोठा झाला आहे असें पाहून अधिरथ सूतानें त्याला हस्तिनापुराकडे पाठवून दिला. तेव्हां तो द्रोणाचार्यांकडे अस्त्रविद्या शिकावयास राहिला व त्यामुळेंच त्या वीर्यसंपन्न कुमाराची दुर्योधनाशीं मैत्री जडली. ह्याप्रमाणें द्रोण, कृप आणि परशुराम ह्यांजकडून चारही प्रकारचा अस्त्रसमुदाय संपादन करून तो लोकविख्यात आणि श्रेष्ठ असा धनुर्धर झाला; व धृतराष्ट्रपुत्र दुर्योधन ह्याशीं मैत्री जडल्यामुळें पांडवांचें अप्रिय करण्यामध्यें आसक्त होऊन तो महात्म्या अर्जुनाशीं युद्ध करण्याची इच्छा करूं लागला. हे प्रजापालका, तो अर्जुनाशीं सदोदित स्पर्धा करीत असे व अर्जुनही कर्णाला पाहिल्यापासून त्याच्याशीं स्पर्धा करीत असे. सारांश, हे महाराजा, कर्णाची सूर्यापासून उत्पत्ति झाली असून तो सूताच्या वंशामध्यें पडला. हीच सूर्याविषयींची गुप्त गोष्ट होय, ह्यांत संशय नाहीं. तो कुंडलें आणि कवच ह्यांनीं युक्त आहे असें पाहून व ह्मणूनच संग्रामामध्यें वध करितां येण्यास अशक्य आहे असें समजून युधिष्ठिर काळजींत पडला. असो; हे राजेंद्रा, ज्या वेळीं भर दोनप्रहरीं स्नान करून कर्ण हात जोडून सूर्याची स्तुति करीत असे, त्या वेळीं ब्राह्मण द्रव्यप्राप्तीच्या इच्छेनें त्याजकडे येत असत. कारण, त्या वेळीं ब्राह्मणांस द्यावयाचें नाहीं असें त्याला कांहींही नसे. पुढें ब्राह्मणाचें स्वरूप घेऊन इंद्र 'भिक्षां देहि' ह्मणून त्याजकडे आला. तेव्हां कर्णानें त्याला 'स्वागत असो' असें उत्तर दिलें.

अध्याय तीनशें दहावा.

—:o:—

कर्णाला इंद्रापासून अमोघ शक्तीची व इंद्रास कर्णापासून कवचकुंडलांची प्राप्ति.

वैशंपायन ह्मणाले:—ब्राह्मणाच्या वेषानें आलेल्या इंद्रास अवलोकन करितांच कर्णानें 'स्वागत असो' असें त्याला सांगितलें. पण त्याच्या मनांत काय आहे हें त्याला कळलें नाहीं. तेव्हां अधिरथपुत्र कर्णानें विचारलें, 'मी आपणाला ज्यांच्या कंठामध्यें सुवर्णमय अलंकार आहेत

अशा तरुण स्त्रिया, किंवा ज्यांमध्यें पुष्कळ गोसमुदाय आहेत अशीं गांवें ह्यांपैकीं काय देऊं?'

ब्राह्मण म्हणाला:—कंठामध्यें सुवर्णमय अलंकार असणाऱ्या तरुण स्त्रिया अथवा दुसरेही जे कांहीं प्रीतिवर्धक पदार्थ आहेत ते तूं ह्या ठिकाणीं मला द्यावेस अशी माझी इच्छा नाहीं. त्यांची ज्यांना इच्छा असेल त्यांना तूं ते अर्पण कर. हे निष्पापा, तूं सत्यप्रतिज्ञ असशील तर तुझ्याबरोबरच उत्पन्न झालेलें हें कवच व तशाच प्रकारचीं हीं कुंडलें हीं मला काढून दे. हे परंतपा, हेंच तूं मला सत्वर द्यावेंस अशी मला इच्छा आहे. कारण, सर्व लाभांत हा लाभ अतिशय श्रेष्ठ आहे असें माझें मत आहे.

कर्ण म्हणाला:—हे विप्रा, तुला हवें तर भूमि, तरुण स्त्रिया, धेनु व पुष्कळ वर्षें राहील इतकें अन्न देईन. पण हीं कवचकुंडलें मागूं नको.

वैशंपायन म्हणाले:—ह्याप्रमाणें नानाप्रकारचीं भाषणें करून कर्ण प्रार्थना करूं लागला तरीही, हे भरतकुलश्रेष्ठा, त्या ब्राह्मणानें दुसऱ्या कोणत्याही वस्तूची याचना केली नाहीं. कर्णानें यथाशक्ति त्याचें सांत्वन केलें, यथाविधि बहुमान केला, पण तो द्विजश्रेष्ठ दुसऱ्या कोणत्याही वस्तूची इच्छा करीना. ह्याप्रमाणें जेव्हां तो ब्राह्मणश्रेष्ठ दुसरी वस्तु मागून घेईना, तेव्हां राधापुत्र कर्ण पुनरपि हसत हसत त्याला म्हणाला कीं, ' हे विप्रा, अमृतापासून निर्माण झालेलीं हीं कुंडलें आणि कवच हीं माझ्याबरोबरच उत्पन्न झालेलीं असून ह्यांच्यामुळें मी ह्या जगतामध्यें अवध्य आहें; म्हणून मला ह्यांचा त्याग करितां येत नाहीं. ह्यास्तव, हे ब्राह्मणश्रेष्ठा, ज्यांतील शत्रूंचा नाश करून सोडला आहे असें स्वस्तिक्षेमसंपन्न विशाल पृथ्वीचें राज्य हवें असेल तर तूं मजकडून खुशाल मागून घे; पण हीं कवचकुंडलें मागूं नको. कारण, हे द्विजश्रेष्ठा, मजबरोबरच उत्पन्न झालेल्या ह्या कवचकुंडलांचा वियोग झाल्यास मी शत्रूंच्या हातीं सांपडूं शकेन. '

वैशंपायन म्हणाले:—पुढें जेव्हां भगवान् इंद्र दुसरें कांहींही मागून घेईना, तेव्हां कर्ण हसून पुनरपि त्याला म्हणाला, ' हे प्रभो देवाधिदेवा इंद्रा, तुला मीं पूर्वींच ओळखिला आहे. तुला तूं मागत आहेस ती वस्तु व्यर्थ (मोबदला मिळाल्यावांचून) देणें शक्यही नाहीं आणि न्यायाचेंही नाहीं. कारण, तूं प्रत्यक्ष देवांचा अधिपति, इतरही सर्व प्राण्यांचा सत्ताधारी आणि उत्पादक आहेस. ह्यास्तव, तूं मला वर दिला पाहिजेस. इंद्रा, मीं जर तुला कुंडलें व कवच हीं अर्पण केलीं तर वध्य होईन आणि तूंही लोकांच्या उपहासास पात्र होशील. ह्यास्तव, हे इंद्रा, मोबदला देऊन तूं हीं कुंडलें आणि उत्कृष्ट कवच खुशाल घेऊन जा; नाहीं तर मात्र मी देणार नाहीं.'

इंद्र म्हणाला:—मी तुजकडे येत आहें हें पूर्वीं सूर्याला समजलें असून त्यानेंच तुला तें सर्व सांगितलें ह्यांत संशय नाहीं. असो; कांहीं हरकत नाहीं. बा कर्णा, तुझ्या इच्छेप्रमाणें होऊं दे. मात्र तूं माझ्या वज्रावांचून इतर तुझ्या इच्छेस वाटेल तें मागून घे ' तदनंतर आनंदित झालेला कर्ण आपले मनोरथ पूर्ण झाले असें समजून इंद्राकडे येऊन अमोघ शक्तीसंबंधानें याचना करूं लागला.

कर्ण म्हणाला:—' इंद्रा, माझें कवच आणि कुंडलें हीं घेऊन, सैन्याच्या अग्राडीस शत्रुसमुदायांना ठार करून सोडणारी तुझी अमोघ शक्ति तूं मला दे. 'हें ऐकून, हे पृथ्वीपते, क्षणभर विचार करून इंद्र त्या शक्तीसंबंधानें कर्णाला असें ह्मणूं लागला, ' कर्णा, मला तुझ्या शरीराबरोबर उत्पन्न झालेलें कवच आणि कुंडलें दे आणि मी सांगतों त्या अटीवर ही शक्ति ग्रहण कर. ही शक्ति अमोघ असून माझ्या

हातांतून सुटतांच शत्रूंना ठार करिते व दैत्यांचा वध करीत असणाऱ्या माझ्या हातीं येते. ती ही शक्ति तुझ्या हातांत आली म्हणजे बलाढ्य, गर्जणारा व तुला अत्यंत ताप देणारा असा तुझा एक शत्रु नष्ट करून पुनः मजकडे येईल.'

कर्ण म्हणाला:—ज्याच्यापासून मला भीति असेल अशा गर्जणाऱ्या व मला ताप देणाऱ्या एकाच शत्रूस रणांत ठार करण्याची इच्छा आहे.

इंद्र म्हणाला:—तूं गर्जना करणाऱ्या एका बलाढ्य शत्रूला संग्रामामध्यें ठार करशील. पण तुला ज्या एका शत्रूचा वध करण्याची इच्छा आहे त्याचें संरक्षण महात्मा कृष्ण करीत आहे. ज्याला वेदवेत्ते लोक वराह, अपराजित, नारायण आणि अचिंत्य असें ह्मणतात तोच कृष्ण त्याचें संरक्षण करीत आहे.

कर्ण म्हणाला:—असेना कां असें ! हे भगवन्, तूं मला एका वीराचा वध करण्यासाठीं अमोघ शक्ति दे, म्हणजे मी मला ताप देणाऱ्या शत्रूचा वध करीन; व मीही कुंडलें आणि कवच माझ्या शरीरावरून कापून काढून तुला अर्पण करीन. पण मीं माझे अवयव कापले म्हणून मला विद्रूपपणा मात्र येऊं नये.

इंद्र म्हणाला:—कर्णा, ज्या अर्थी तूं असत्याची इच्छाही करीत नाहींस, त्या अर्थीं तूं कोणत्याही प्रकारें विद्रूप होणार नाहींस व तुझ्या शरीरावर जखमही राहणार नाहीं. हे वक्तृश्रेष्ठा कर्णा, तुझ्या पित्याचा वर्ण व तेज हीं जशीं आहेत त्याप्रमाणेंच तुलाही वर्णाची व तेजाची प्राप्ति होईल. कर्णा, दुसरीं शस्त्रें असतांना आणि जयाबद्दल संशय नसतांना जर तूं ही शक्ति सोडलीस अथवा बेसावधपणानें सोडलीस तर ती तुझ्या शत्रूवर न जातां तुजवरच पडेल!

कर्ण म्हणाला:—इंद्रा, जर मी अतिशयच संशयांत पडलों तर तुझ्या सांगण्याप्रमाणें मीं ही तुझी शक्ति सोडीन, हें तुला खरें सांगतों.

वैशंपायन म्हणाले:—हे प्रजापालका, असें ह्मणून ती जाज्वल्यमान शक्ति इंद्राकडून घेतल्यानंतर तीक्ष्ण शस्त्र घेऊन कर्ण आपले अवयव कापूं लागला. ह्याप्रमाणें तो आपलें शरीर कापीत आहे असें पहातांच सर्व देव, दानव आणि मनुष्यें सिंहनाद करूं लागलीं; पण त्याच्या मुखावर कोणत्याही प्रकारचा विकार उत्पन्न झाला नाहीं. पुढें कर्णानें आपलें शरीर कापलें असून देखील तो नरवीर वारंवार हसत आहे असें पाहून दिव्य दुंदुभि वाजूं लागले व दिव्य पुष्पांची मोठी वृष्टि झाली. ह्याप्रमाणें आपल्या शरीरावरून कापून काढून त्यानें तें ओलें कवच व कर्णांतून कापून काढून तीं कुंडलेंही इंद्राला अर्पण केलीं. ह्या कृत्यामुळेंच त्याचें नांव कर्ण असें पडलें. तदनंतर कर्णाला फसवून व लोकांमध्यें त्याला कीर्तिसंपन्न करून, आपण पांडवांचें कार्य केलें असें इंद्र मानूं लागला आणि नंतर हसत हसत स्वर्गाकडे निघून गेला. ह्याप्रमाणें कर्णाला इंद्रानें लुबाडून घेतलें असें ऐकतांच सर्वही धृतराष्ट्रपुत्र दीन आणि गर्व भंग झाल्यासारखे होऊन गेले; व इंद्रानें सूतपुत्र कर्णाला तशा स्थितीस पोहोंचविलें असें ऐकतांच अरण्यामध्यें वास्तव्य करणारे पांडव आनंदित होऊन गेले.

जनमेजय म्हणाला:—त्या वेळीं ते पांडव वीर कोठें वास्तव्य करीत होते, त्यांनीं ही प्रिय वार्ता कोणाच्या तोंडून ऐकली, आणि बारावें वर्ष निघून गेल्यानंतर त्यांनीं काय केलें, हें भगवंतांनीं मला स्पष्ट रीतीनें सांगावें.

वैशंपायन म्हणाले:—त्या पांडवांनीं जयद्रथाला काम्यकाश्रमांतून पिटाळून लावून द्रौपदीला प्राप्त करून घेतल्यानंतर ब्राह्मणांसहवर्तमान मार्कंडेय मुनींकडून देवर्षींचें प्राचीन चरित्र विस्तारपूर्वक श्रवण केलें.

आरणेयपर्व.

अध्याय तीनशें अकरावा.

मृगान्वेषण.

जनमेजय ह्मणालाः—ह्याप्रमाणें जयद्रथानें भार्येचें हरण केल्यावर अत्यंत क्लेश पावून द्रौपदीची प्राप्ति करून घेतल्यानंतर पुढें पांडवांनीं काय केलें ?

वैशंपायन म्हणालेः—ह्याप्रमाणें द्रौपदीचें हरण झाल्यामुळें अतिशय क्लेश पावून नियमभ्रष्ट न झालेला राजा युधिष्ठिर आपल्या बंधूंसहवर्तमान काम्यकवनाचा त्याग करून, मिष्ट फळें आणि मूळें ह्यांनीं युक्त व चित्रविचित्र अनेक वृक्षांनीं युक्त आणि रम्य अशा द्वैतवनांत पुनरपि आला. त्या ठिकाणीं मितस्थ आहार करणारे ते सर्व पांडव आपली भार्या द्रौपदी हिच्यासहवर्तमान फलांचा आहार करून राहूं लागले. कुंतीपुत्र राजा युधिष्ठिर, भीमसेन, अर्जुन आणि पांडूला माद्रीपासून झालेले पुत्र नकुलसहदेव हे सर्व शत्रुतापन धर्मात्मे पराक्रमी पांडव ब्राह्मणांसाठीं परिणामीं सुखावह असणारे क्लेश भोगीत होते. त्या वनामध्यें वास्तव्य करीत असतां त्या कुरुकुलश्रेष्ठांना असा कोणता क्लेश भोगावा लागला तो मी तुला सांगतों, ऐक. हे राजा, एकदा एका तपस्वी ब्राह्मणाची अरणि आणि मंथा ह्यांवर एक हरिण आपलें शिंग घांसूं लागला, ह्यामुळें ती त्याच्या शिंगाला अडकली. तेव्हां ती घेऊन तो महामृग त्वरेनें धांवूं लागला व मोठ्या वेगानें उड्या मारीत मारीत तो थोडक्याच वेळांत आश्रमापासून दूर निघून गेला. तदनंतर, हे कुरुकुलश्रेष्ठा, हरिण आपल्या अरणि आणि मंथा घेऊन चालला आहे असें पाहून तो ब्राह्मण अग्निहोत्राच्या संरक्षणाच्या इच्छेनें त्वरेनें, जेथें पांडव होते त्या ठिकाणीं आला व वनामध्यें बंधूंसहवर्तमान बसलेल्या युधिष्ठिराजवळ सत्वर येऊन तो संताप पावलेला ब्राह्मण त्याला म्हणाला, 'मीं अरणि आणि मंथा हीं वृक्षाला अडकवून ठेविलेलीं होतीं. त्यावर एक मृग शिंग घांसूं लागला ह्यामुळें तीं त्याच्या शिंगांत अडकलीं. तेव्हां तो महामृग तीं घेऊन त्वरेनें निघून गेला. तो महावेगवान् असल्यामुळें त्वरेनें उड्या मारीत मारीत आश्रमापासून दूर निघून गेला. राजा, माझ्या अग्निहोत्राचा लोप होऊं नये एतदर्थ आपण सर्व पांडव त्याच्या मार्गानें जाऊन त्या महामृगाला पकडून त्या अरणि आणि मंथा घेऊन या.'

ब्राह्मणाचें हें भाषण ऐकून युधिष्ठिराच्या अंतःकरणास वाईट वाटलें आणि तो कुंतीपुत्र आपल्या बंधूंसहवर्तमान हरिणाचा शोध करण्यासाठीं धांवून जाऊं लागला. त्या वेळीं त्या सर्वही नरश्रेष्ठांनीं अंगांत चिलखतें चढविलीं असून धनुष्यें घेतलेलीं होतीं. ह्याप्रमाणें ब्राह्मणासाठीं प्रयत्न करीत असतां त्यांनीं लवकरच त्या मृगाचा पाठलाग केला. ते महारथी पांडव कर्णी, नालीक, नाराच इत्यादिक बाण फेंकीत होते व त्यांना तो मृग जवळच आहे असेंही दिसत होतें. पण त्यांना त्याला विद्ध करतां आलें नाहीं. ह्यामुळें जेव्हां ते प्रयत्न करूं लागले तेव्हां तो महामृग दिसेनासा झाला व तो न दिसल्यामुळें ते विचारी पांडव श्रमले व दुःख पावले! तदनंतर क्षुधा आणि तृषा ह्यांनीं शरीर व्याप्त होऊन गेल्यामुळें ते पांडव त्या निबिड वनामध्यें एका थंडगार छाया असलेल्या वटवृक्षाजवळ येऊन बसले. त्या वेळीं नकुल दुःखाकुल होऊन क्रोधानें आपल्या कुरुकुलोत्पन्न ज्येष्ठ बंधूला

म्हणाला, ‘ आमच्या ह्या कुलामध्यें धर्मलोप केव्हांही झाला नसून आलस्यामुळेंही कोणाचा कार्यलोप झाला नाहीं. इतकेंच नव्हे,तर कोणीही प्राणी कार्यासाठीं आला तर आम्हीं त्याला नकारार्थी उत्तर दिलेलें नाहीं. मग, राजा, आह्मी असे मरणप्राय संकटांत कां पडलों आहों ? ’

अध्याय तीनशें बारावा.

—:०:—

नकुलादिकांचें पतन.

युधिष्ठिर ह्मणालाः—दुःखाची मर्यादा, त्याच्या प्राप्तीचें कारण अथवा त्याचें फल हें मुळींच ठरलेलें नाहीं. कारण, प्रारब्धरूपी धर्म पुण्य आणि पाप ह्या दोहोंच्या फलांचा विभाग करीत असतो.

भीम ह्मणालाः—द्रौपदीची इच्छा करून जेव्हां दुर्योधनानें द्रौपदीला दासीप्रमाणें सभेंत नेली, तेव्हां मीं त्याला तेथेंच ठार करून सोडला नाहीं ह्मणूनच आह्मी अशा दुस्तर संकटांत सांपडलों आहों !

अर्जुन ह्मणालाः—सारथ्याचा पोर कर्ण जेव्हां अस्त्राप्रमाणें तीक्ष्ण शब्द बोलूं लागला, तेव्हां अत्यंत कडक भाषणें मीं सहन केलीं,त्यामुळेंच आह्मी ह्या भयंकर संकटांत पडलों आहों.

सहदेव ह्मणालाः—हे भरतकुलोत्पन्ना, ज्या वेळीं फाशांचें द्यूत करून शकुनीनें तुला जिंकिलें त्या वेळीं मीं त्याचा तेथल्या तेथेंच वध केला नाहीं म्हणून आह्मी अशा संकटांत पडलों आहों.

वैशंपायन ह्मणालेः—तदनंतर राजा युधिष्ठिर नकुलाला ह्मणाला, ‘ नकुला, वृक्षावर चढून चोहोंकडे अवलोकन कर आणि जवळच कोठें उदक अथवा उदकाच्याच योगानें उत्पन्न होणारे वृक्ष आहेत काय तें पहा. कारण, बा नकुला, हे तुझे बंधु श्रमून गेले असून तृषाक्रांत झालेले आहेत. ’ ह्यावर ‘ ठीक आहे. ’ असें उत्तर देऊन नकुल सत्वर वृक्षावर चढला व आसमंताद्भागीं अवलोकन करून ज्येष्ठ बंधूला ह्मणाला, ‘ राजा, उदकाच्या तीरावरच उत्पन्न होणारे पुष्कळ वृक्ष मला दिसत आहेत व त्या ठिकाणीं सारस पक्ष्यांचा ध्वनिही होत आहे. ह्यामुळें तेथें निःसंशय उदक असलें पाहिजे. ’ हें ऐकून खरा धैर्यसंपन्न कुंतीपुत्र युधिष्ठिर त्याला ह्मणाला कीं, ‘ हे सौम्या, लवकर जाऊन ह्या बाणांच्या भात्यांतून पाणी घेऊन ये. ’ ह्यावर ‘ ठीक आहे. ’ असें उत्तर देऊन नकुल त्या आपल्या ज्येष्ठ बंधूच्या आज्ञेवरून जिकडे उदक होतें तिकडे धावत धावत गेला व लवकरच तेथें पोहोंचला. तें सारस पक्ष्यांचा परिवार असलेलें स्वच्छ उदक अवलोकन करितांच नकुलाला जल प्राशन करण्याची इच्छा झाली. तेव्हां आकाशांतून कांहीं शब्द त्याच्या कानांवर आले. ते शब्द यक्षाचे होते.

यक्ष ह्मणालाः—बाबारे, तूं हें जल प्राशन करण्याचें अथवा तें घेऊन जाण्याचें साहस करूं नको. कारण, हें सरोवर पूर्वीपासून माझ्या ताब्यांत आहे. ह्यास्तव हे माद्रीपुत्रा, प्रथम माझ्या प्रश्नांचीं उत्तरें दे आणि नंतर तूं हें उदक प्राशन कर आणि घेऊनही जा.

ह्या त्याच्या भाषणाला न जुमानतां नकुलानें अत्यंत तृषाक्रांत झाल्यामुळें तें थंडगार जल प्राशन केलें. तेव्हां तो लागलीच तेथें पडला ! इकडे नकुलाला उशीर लागल्यामुळें कुंतीपुत्र युधिष्ठिर आपला बंधु शत्रुमर्दक वीर सहदेव ह्यास ह्मणाला, ‘ सहदेवा, तुजहून ज्येष्ठ असलेल्या आमच्या बंधूला—नकुलाला—जाऊन फार वेळ झाला. तेव्हां तूं जाऊन आपल्या बंधूला आण आणि उदकही घेऊन ये. ’

ह्यावर सहदेवही ‘ ठीक आहे.’ असें ह्मणून

नकुल ज्या दिशेकडे गेला होता तिकडे जाऊं लागला. तेव्हां त्याला भूमीवर गतप्राण होऊन पडलेला आपला बंधु नकुल दिसला. तेव्हां भ्रातृशोकानें अतिशय संतप्त आणि तृषेच्या योगानें अत्यंत पीडित होऊन गेल्यामुळें तो त्या उदकाकडे धावत जाऊं लागला. तेव्हां पुनरपि आकाशवाणी झाली कीं, 'बाबारे, जलप्राशन करण्याचें साहस करूं नको. कारण ह्या उदकावर पूर्वीपासून माझा हक्क आहे. तूं माझ्या प्रश्नांचीं उत्तरें दे आणि मग इच्छेस वाटेल तितकें जल प्राशन कर व घेऊनही जा.' पण सहदेवानें तृषाक्रांत झाल्यामुळें त्या वाक्याकडे लक्ष्य न देतां तें शीतल उदक प्राशन केलें. ह्यामुळें तोही लागलीच गतप्राण होऊन पडला!

नंतर इकडे कुंतीपुत्र युधिष्ठिर अर्जुनाला ह्मणाला कीं, 'हे शत्रुनाशका अर्जुना, तुझें कल्याण असो! तुझे दोन बंधु उदक आणण्याकरितां निघून गेले, त्यांना घेऊन ये आणि जलही आण. बा अर्जुना, दुःख पावलेल्या आह्मां सर्वांना तूंच काय तो आधार आहेस.

ह्याप्रमाणें धर्मराजानें सांगतांच धनुष्यबाण घेऊन व कमरेस खड्ग लटकावून बुद्धिमान् अर्जुन त्या सरोवरावर गेला. तेव्हां त्या पुरुषश्रेष्ठ श्वेतवाहन अर्जुनाला त्या ठिकाणीं गतप्राण होऊन पडलेले ते उदक आणण्यासाठीं गेलेले आपले बंधु दिसले. गाढ निद्रेंत असल्याप्रमाणें ते उभयतां पडले आहेत असें पहातांच अत्यंत दुःखाकुल होऊन तो पुरुषश्रेष्ठ कुंतीपुत्र अर्जुन धनुष्य सज्ज करून त्या अरण्यामध्यें पाहूं लागला. पण त्याला त्या प्रचंड वनामध्यें कोणीही प्राणी दिसला नाहीं. तदनंतर श्रांत होऊन गेल्यामुळें अर्जुनही उदकाकडे धावून गेला असतां जातां जातांच आकाशांतून त्याच्या कानांवर कांहीं शब्द आलेः,' हे कुंतीपुत्रा, तूं ह्या उदकासन्निध कशाला जातोस? स्वतःच्या सामर्थ्यानें कांहीं तुला हें घेऊन जातां यावयाचें नाहीं. पण, हे भरतकुलोत्पन्ना, जर तूं मीं केलेल्या प्रश्नांचीं उत्तरें देशील तर तुला हें जल प्राशन करितां येईल व घेऊनही जातां येईल.' ह्याप्रमाणें प्रतिबंध केल्यामुळें अर्जुन म्हणाला कीं, 'तूं कोण असशील तो प्रत्यक्ष येऊन मला प्रतिबंध कर, म्हणजे माझ्या बाणांच्या योगानें तुझे पूर्णपणें तुकडे तुकडे होऊन जातील आणि पुनरपि तुला असें बोलतां यावयाचें नाहीं.' असें बोलून अर्जुनानें अभिमंत्रण केलेल्या अस्त्रांचा सर्व दिशांवर वर्षाव केला व शब्दवेधीपणा दर्शवीत तो कर्णी, नालीक, नाराच इत्यादिक बाण सोडूं लागला. हे भरतकुलश्रेष्ठा, ह्याप्रमाणें अमोघ बाण सोडून शत्रूंचा वध करणाऱ्या त्या तृषाक्रांत झालेल्या अर्जुनानें त्या अनेक बाणांचा आकाशामध्यें देखील वर्षाव केला. हें पाहून यक्ष ह्मणाला, 'अर्जुना, तूं असलें कृत्य करून काय उपयोग? माझ्या प्रश्नांचीं उत्तरें दे आणि नंतर जलप्राशन कर. उत्तर न देतां जर प्राशन करशील तर तें प्राशन करितांच नाहींसा होऊन जाशील.' असें यक्षानें सांगितलें तरीही त्या कुंतीपुत्र सव्यसाची अर्जुनानें त्या भाषणास तुच्छ समजून जलप्राशन केलें. तेव्हां तोही लागलीच गतप्राण होऊन पडला!

तदनंतर इकडे कुंतीपुत्र युधिष्ठिर भीमसेनाला म्हणाला, 'हे शत्रुतापना भारता भीमा, नकुल सहदेव व अर्जुन हे उदक आणण्यासाठीं गेल्याला फार वेळ होऊन गेला. तेव्हां तुझें कल्याण असो! तूं त्यांनाही घेऊन ये आणि उदकही आण.' ह्यावर 'ठीक आहे' असें उत्तर देऊन भीमसेनही ज्या ठिकाणीं त्याचे कनिष्ठ बंधु गतप्राण होऊन पडलेले होते त्या ठिकाणीं

गेला. त्यांना पहातांच त्या तृषाक्रांत झालेल्या भीमसेनास दुःख झालें व यक्षराक्षसादिकांचेंच हें काम असावें असें त्या महाबाहूला वाटलें. तेव्हां आज खात्रीनें युद्ध करावें लागणार असाही विचार त्याच्या मनांत आला. नंतर प्रथम उदक प्राशन करावें असा विचार करून तो तृषाक्रांत झालेला पुरुषश्रेष्ठ भीम उदकाकडे धावून जाऊं लागला. हें पाहून यक्ष ह्मणाला, ' बाबारे, हें धाडस करूं नको. ह्या सरोवरावर पूर्वीपासूनच माझा अधिकार आहे. हे कुंतीपुत्रा, तूं माझ्या प्रश्नांचीं उत्तरें दे;नंतर जल प्राशन कर व घेऊनही जा. ' ह्याप्रमाणें अपरिमित तेजस्वी अशा त्या यक्षानें सांगितलें, तरीही त्या वेळीं त्या प्रश्नांचीं उत्तरें न देतां भीमानें जलप्राशन केलें व तोही लागलीच गतप्राण होऊन पडला !

तदनंतर,हे पुरुषश्रेष्ठा, पुष्कळ विचार केल्यानंतर अंतःकरण होरपळून जात असलेला तो महाबाहु पुरुषश्रेष्ठ कुंतीपुत्र राजा युधिष्ठिर जेथें मनुष्याचा शब्दही नाहीं अशा त्या प्रचंड अरण्यामध्यें गेला. त्या अरण्यांत रुरुसंज्ञक हरिणें, वराह आणि पक्षी संचार करीत होते; श्यामवर्ण आणि झगझगीत दिसणाऱ्या वृक्षांनीं तें सुशोभित झालेलें होतें व भ्रमर आणि पक्षी आपल्या मधुर वाणीनें त्याची जणू स्तुतिच करीत आहेत असें भासत होतें. त्या अरण्यांतून जातां जातां त्या महायशस्वी श्रीमान् युधिष्ठिराला सुवर्णकमलांच्या समुदायानें सुशोभित असलेलें व जणू विश्वकर्म्यानेंच निर्माण केल्याप्रमाणें दिसणारें तें सरोवर दिसलें. त्यांत कमलवल्लीसमूह असून तें निर्गुंडी, वेत, केतकी, कण्हेर, पिंपळ इत्यादि तीरावर असणाऱ्या वृक्षांनीं चोहोंकडून वेष्टिलेलें होतें. तेथें येऊन तें सरोवर अवलोकन करितांच श्रमपीडित झालेला तो युधिष्ठिर आश्चर्यचकित होऊन गेला !

अध्याय तीनशें तेरावा.

—:०:—

यक्षप्रश्न.

वैशंपायन ह्मणालेः—युगान्तसमयीं जसे सर्व प्राणी मृत होतात, तसे ते आपले इंद्रतुल्य पराक्रमी बंधु स्वर्गापासून पतन पावलेल्या लोकपालांप्रमाणें मरून पडलेले आहेत, असें त्यानें पाहिलें. धनुष्य आणि बाण अस्ताव्यस्त होऊन गतप्राण झालेला अर्जुन, तसेंच भीम, नकुल व सहदेव हे आपले मृत झालेले बंधु निश्चेष्ट पडलेले पाहून धर्मराजानें एक मोठा सुस्कारा टाकिला, त्याचे नेत्र शोकाश्रूंनीं भरून आले, आणि तेथें पडलेल्या त्या आपल्या सर्व भावांना पाहून तो महापराक्रमी धर्मराज अतिशय चिंताक्रांत होऊन अत्यंत शोक करूं लागला ! तो म्हणाला, " भीमा, हे महाबाहो, ' गदेच्या योगानें मी सुयोधनाच्या मांड्या रणांत फोडून टाकीन ' अशी तूं प्रतिज्ञा केली होतीस; परंतु आज तुज वीराचा वध झाल्यामुळें ती सर्व व्यर्थ कीं रे झाली आहे ! हे कुरुकुलाची कीर्ति वृद्धिंगत करणाऱ्या भीमा, मनुष्यांच्या वाचा असत्य होत असतात हें मला माहीत आहे; तथापि तुमच्या त्या दिव्य वाणी अनृत कशा व्हाव्या ? अर्जुना, तूं जन्मलास त्याच वेळीं देवांनीं तुझ्या संबंधानें सांगून ठेविलेलें आहे कीं, ' हे कुन्ति, हा तुझा पुत्र पराक्रमानें इंद्रापेक्षांही कमी नाहीं. ' आणि उत्तरपारियात्र पर्वतावरील सर्व प्राण्यांनीं सांगून ठेविलेलें आहे कीं, ' हा आपलें गतवैभव पुनः सहज प्राप्त करून घेईल; संग्रामामध्यें ह्याला कोणी जिंकणारा नाहीं; आणि ह्याला कोणीही अजिंक्य नाहीं ! ' असा हा महाबलाढ्य अर्जुन आज कसा बरें मृत्युवश झाला ! हाय हाय ! ज्या वीराच्या आधारावर आह्मीं हीं महादुःखें सहन केलीं, तो हा अर्जुन माझ्या

सर्व आशा नष्ट करून भूमीवर लोळत पडलेला आहे! अरेरे! युद्धामध्यें प्रमत्त असणारे आणि नेहमीं शत्रूंचा वध करणारे हे भीमार्जुन सर्व अस्त्रांमध्यें पारंगत असतांना आज कसे बरें शत्रूच्या अधीन झाले? हाय हाय! हे नकुलसहदेव गतप्राण होऊन पडलेले पहात असूनही मज दुष्टाचें हृदय अद्याप विदीर्ण होत नाहीं, तस्मात् खरोखर हें दगडाचेंच असलें पाहिजे! हे नरश्रेष्ठहो, तुह्मी शास्त्रज्ञ, देशकालज्ञ, तपोयुक्त आणि पराक्रमी असे असतां, आपल्याला उचित असें कर्म न करितां आज येथें कां बरें लोळत पडलेले आहां? हे अपराजितहो, शरीराला क्षतही न पडतां आणि धनुष्याचा भंगही न होतां तुह्मी असे जमिनीला खिळून जाऊन कां बरें निश्चेष्ट पडलेले आहां?"

वैशंपायन सांगतातः—निश्चल अशा पर्वत-शिखरांप्रमाणें गाढ झोंपीं गेलेल्या त्या आपल्या भावांना पाहून त्या महाबुद्धिमान् धर्मराजाचें अंग घामानें भिजून गेलें, त्याला अतिशय खेद झाला आणि त्याची स्थिति अत्यंत कष्टतर झाली! असो; ह्याप्रमाणें भ्रात्यांना उद्देशून भाषण केल्या-वर शोकसागरांत मग्न झाल्यामुळें व्याकुल झालेला तो धर्मात्मा नरश्रेष्ठ भ्रात्यांच्या मरणाचें कारण मनामध्यें शोधूं लागला. तो धर्मराज देश आणि काल ह्यांना जाणणारा होता. कोणत्या ठिकाणीं आणि कोणत्या वेळीं कसें आचरण करावें हें त्यास पूर्ण अवगत होतें; परंतु पुष्कळ विचार करून पाहिलें तरी त्या महापराक्रमी व महाबुद्धिमान् धर्मराजाच्या कांहींच लक्ष्यांत येईना. तेव्हां, आतां सांगितल्याप्रमाणें अनेक प्रकारें शोक केल्यावर तो धर्मपुत्र युधिष्ठिर विचार करूं लागला कीं, "हे वीर कोणीं बरें मारले असावे? ह्यांच्या शरीरावर तर मुळींच शस्त्रप्रहार झालेला दिसत नाहीं; आणि ह्या ठिकाणीं कोणाचें पाऊलही उमटलेलें दिसत नाहीं; तस्मात्, ज्यानें माझ्या भावांचा वध केला आहे तें कोणी तरी मोठें भूत असावें. तेव्हां आतां जलप्राशन करून या गोष्टीचा स्वस्थांतःकरणानें नीट विचार करावा; अथवा प्रथमतः ह्या उदकाचीच परीक्षा करून पहावी हें बरें. कां कीं, कदाचित् सुयोधनानें हें आह्मांस कांहीं तरी मृत्यु येण्याचें साधन करून ठेविलें असेल. किंवा सदैव कुटिल बुद्धि धारण करणाऱ्या त्या गांधारराज शकुनीनें कांहीं तरी केलें नसेल कशावरून? हो-ज्याला चांगलें आणि वाईट हीं दोन्हीं सारखींच आहेत, त्या दुष्कर्मी मूढ पुरुषाचा कोण बरें समंजस पुरुष भरवसा धरील? अथवा त्या दुरात्म्याच्या गुप्तपणें असणाऱ्या लोकांनींच हा कांहीं तरी प्रयोग करून ठेविला असावा!"

अशा प्रकारें धर्मराजानें त्यांच्या मरणा-विषयीं पुष्कळ विचार केला, परंतु कांहींच निश्चय होईना. शेवटीं तो मनांत ह्मणूं लागला, "सुयोधनानें हें उदक विष मिसळून दूषित केलें असावेंसें वाटत नाहीं. कां तर, हे जरी मरून पडलेले आहेत, तरी ह्यांची कळा पाल-टलेली दिसत नाहीं. ह्या माझ्या भ्रात्यांच्या मुखावरील कांति जशीच्या तशीच प्रसन्न आहे." ह्याप्रमाणें विचार करून तो आणखी ह्मणूं लागला. 'ह्या एकेक नरश्रेष्ठाचें बल शेंकडों हजारों वीरांच्या बरोबरीचें असतां कालांतक यमावांचून त्यांच्याशीं सामना बांधण्यास दुसरा कोण समर्थ आहे?' असा विचार करून तो त्या जलाशयांत उतरला, तों उतरतां उतरतांच आकाशांतून एक वाणी त्याच्या कानांवर आली.

यक्ष ह्मणालाः—शेवाळ आणि मत्स्य भक्षण करून राहणारा मी बक असून, माझ्याच योगें तुझे हे धाकटे भाऊ प्रेतस्थितीला गेलेले आहेत. हे राजपुत्रा, मी विचारिलेल्या प्रश्नांचीं

उत्तरें जर तूं न देशील, तर तूंही पांचवा गतप्राण होशील. हे तात, साहस करूं नको. ह्या उदकावर पूर्वींपासून माझा हक्क आहे तेव्हां, हे कौन्तेया, आधीं माझ्या प्रश्नांचीं उत्तरें देऊन मग तूं उदक प्राशन कर आणि पाहिजे तर घेऊनही जा.

युधिष्ठिर ह्मणालाः—प्रथम आपण रुद्र, वसु अथवा मरुत् ह्यांपैकीं कोणत्या देवांतील मुख्य आहां हें मी आपणांस विचारतों. कां तर, हें सामान्य पक्ष्याचें कृत्य नव्हे ! हिमालय, पारियात्र, विंध्य आणि मलय ह्या चार पर्वतांप्रमाणें असलेल्या ह्या माझ्या महातेजस्वी भ्रात्यांचा वध करणारे आपण कोण ? हे बलवानांमध्यें श्रेष्ठ, आपण ह्यांचा वध केला हें फारच मोठें आणि अतिशय अद्भुत असें कृत्य केलें आहे. कां कीं, ह्यांच्या बरोबर महायुद्धामध्यें देव, गंधर्व, असुर अथवा राक्षस ह्यांपैकीं कोणाच्यानेंही टिकाव धरवत नाहीं. ह्यांचा वध करण्यामध्यें आपला काय उद्देश आहे हें मला कळत नाहीं आणि आपली काय अपेक्षा आहे हेंही समजत नाहीं. आपण कोण हें कळण्याविषयीं मला फार उत्कंठा लागली आहे, आणि अतिशय भीति उत्पन्न झाल्यामुळें मन उद्विग्न होऊन मस्तक भ्रमण करूं लागलें आहे. तेव्हां, भगवन् मी आपणांस विचारतों कीं, आपण येथें आहां हे कोण ?

यक्ष ह्मणालाः—तुझें कल्याण असो ! मी यक्ष आहें; जलामध्यें संचार करणारा पक्षी—बक नाहीं. हे तुझे महातेजस्वी भ्राते सर्व मींच मारिले आहेत.

वैशंपायन ह्मणालेः—राजन्, यक्षाचें हें अशुभ आणि कठोर भाषण श्रवण करतांच तो धर्मराज उदकामध्यें उभा होता तेथून दूर जाऊन उभा राहिला तों, ज्याचें शरीर तालवृक्षाप्रमाणें प्रचंड असून नेत्र अत्यंत भयंकर आहेत असा यक्ष वृक्षाच्या आश्रयाला उभा असलेला त्याच्या दृष्टीस पडला ! नंतर तो पर्वतोपम आणि अग्नि व सूर्य ह्यांप्रमाणें कांतिमान् यक्ष मेघगर्जनेसारख्या गंभीर स्वरानें दटावीत दटावीत ह्मणाला, " राजा, मीं पुष्कळ वेळां निवारण केलें असतांही त्यास न जुमानतां हे तुझे भ्राते बलात्कारानें उदक घेऊं लागले, ह्मणून मीं ह्यांचा वध केला. राजा, ज्याला आपले प्राण हवे असतील, त्यानें ह्या उदकाचें सेवन करतां कामा नये. ह्याकरितां, हे पृथापुत्रा, तूं साहस करूं नको. ह्या उदकावर पूर्वींपासून माझा हक्क आहे. तेव्हां, हे कौंतेया, आधीं माझ्या प्रश्नांचीं उत्तरें देऊन मग तूं उदक प्राशन कर; आणि पाहिजे तर घेऊनही जा. "

युधिष्ठिर ह्मणालाः—यक्षा, तूं ज्याचा प्रथम स्वीकार केला आहेस, त्या ह्या उदकाची मी इच्छा करीत नाहीं हे पुरुषश्रेष्ठा, आपल्याच तोंडानें आपली प्रशंसा करणें ह्याला सत्पुरुष चांगलें ह्मणत नाहींत. अस्तु; तुझ्या प्रश्नांचीं उत्तरें मी यथामति देतों; विचार तूं मला.

यक्ष विचारतोः—सूर्याला कोण उदित करतो ? त्याचे साहाय्यकर्ते कोण आहेत ? त्याला अस्तास कोण नेतो ? आणि तो कशाच्या आधारानें असतो ?

युधिष्ठिर उत्तर देतोः—ब्रह्मापासून सूर्याचा उदय होतो; देव हे त्याचे साहाय्यकर्ते आहेत; धर्म त्याला अस्तास नेतो; आणि सत्याच्या आधारानें हा असतो.

यक्ष विचारतोः—पुरुष श्रोत्रिय कशानें होतो ? त्याला महत्प्राप्ति—ब्रह्मप्राप्ति—कशानें होते ? तो साहाय्यवान् कशानें होतो ? आणि राजन्, तो बुद्धिमान् कशानें होतो ?

धर्मराज उत्तर देतोः—श्रुतीचें—वेदांचें—अध्ययन केल्यानें पुरुष श्रोत्रिय होतो; तपाच्या

योगें त्याला ब्रह्मप्राप्ति होते; तो धैर्याच्या योगें साहाय्यवान् होतो; आणि गुरुजनांच्या सेवेनें तो बुद्धिमान् होतो.

यक्ष प्रश्न करितोः—ब्राह्मणांचें देवत्व कोणतें? त्यांचें सदाचरण कोणतें? त्यांचा मानवी धर्म कोणता? आणि त्यांचें असदाचरण कोणतें?

युधिष्ठिर उत्तर देतोः—स्वाध्याय—वेदाध्ययन—हें ह्यांचें देवत्व होय; तप हें ह्यांचें सदाचरण होय; मरण हा ह्यांचा मानवी धर्म होय; आणि परनिंदा हें ह्यांचें असदाचरण होय.

यक्ष प्रश्न करितोः—क्षत्रियांचें देवत्व कोणतें? त्यांचें सदाचरण कोणतें? त्यांचा मानवी धर्म कोणता? आणि त्यांचें असदाचरण कोणतें?

युधिष्ठिर उत्तर देतोः—बाण आणि अस्त्रें हेंच क्षत्रियांचें देवत्व होय; यज्ञ करणें हें ह्यांचें सदाचरण होय; भय हा ह्यांचा मानवी धर्म होय; आणि पाठीशीं घातलें त्याचा त्याग करणें हें ह्यांचें असदाचरण—दुराचरण होय.

यक्ष प्रश्न करितोः—यज्ञसंबंधीं मुख्य साम कोणतें? तत्संबंधीं मुख्य यजुर्मंत्र कोणता? यज्ञाला आधारभूत असें एक काय आहे? व कशाशिवाय यज्ञाचें अस्तित्व असूं शकत नाहीं?

युधिष्ठिर उत्तर देतोः—प्राण हेंच यज्ञसंबंधीं मुख्य साम होय; मन हाच तत्संबंधीं मुख्य यजुर्मंत्र होय; ऋग्वेद हाच एक यज्ञाला मुख्य आधारभूत आहे; आणि त्याच्याचशिवाय यज्ञाचें अस्तित्व असूं शकत नाहीं.

यक्ष प्रश्न करितोः—सर्व प्रकारें देवांची तृप्ति करणारांमध्यें श्रेष्ठ कोण? पितरांचें संतर्पण करणारांमध्यें उत्तम कोण? इहलोकीं स्वस्थतेची इच्छा करणारांना उत्तम साधन कोणतें आणि संततीची इच्छा करणारांना श्रेष्ठ काय?

युधिष्ठिर उत्तर देतोः—सर्व प्रकारें तृप्ति करणारांमध्यें पर्जन्य श्रेष्ठ; पितरांचें संतर्पण करणारांमध्यें बीज उत्तम; इहलोकीं स्वस्थतेची इच्छा करणारांना गाई हें उत्तम साधन; आणि संततीची इच्छा करणारांना पुत्र[१] श्रेष्ठ होय.

यक्ष विचारतोः—इंद्रियांचे अर्थ जे शब्दादि विषय त्यांचा उपभोग घेणारा, बुद्धिमान्, लोकमान्य आणि सर्व प्राण्यांना संमत असा कोणता पुरुष जिवंत असून मेल्याप्रमाणें होय?

युधिष्ठिर उत्तर देतोः—देवता, अतिथि, सेवक, पितर आणि आत्मा ह्या पांचांना जो कांहींच अर्पण करीत नाहीं, तो नर जिवंत असूनही मेलेला होय.

यक्ष विचारतोः—पृथ्वीपेक्षां जड काय? आकाशापेक्षां उंच काय? वायूपेक्षां शीघ्रगति कोण? आणि तृणापेक्षांही हलकें कोण?

युधिष्ठिर उत्तर देतोः—पृथ्वीपेक्षां माता जड; आकाशापेक्षां पिता उंच; वायूपेक्षां मन शीघ्रगामी; आणि तृणापेक्षांही चिंता हलकी.

यक्ष प्रश्न करितोः—निजला असतां ज्याचे डोळे मिटत नाहींत असा कोण? उत्पन्न झालें असतांही ज्याला कांहीं हालचाल नसते असें काय? कोणाला हृदय नाहीं? आणि वेगानें वृद्धिंगत होत असतें असें काय?

युधिष्ठिर उत्तर देतोः—निजला असतांही डोळे मिटत नाहींत असा मत्स्य आहे; उत्पन्न झालें असतांही ज्याला कांहीं हालचाल नसते असें अंडें आहे; दगडाला हृदय नाहीं; आणि नदी वेगानें वृद्धिंगत होत असते.

यक्ष विचारतोः—प्रवाशाला मित्र कोण? सज्जनाला घरीं मित्र कोण? रोगपीडिताला मित्र कोण? व आसन्नमरण झालेल्यांना मित्र कोण?

---

१ 'पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात् त्रायते पितरं सुतः। तस्मात् पुत्र इति प्रोक्तः' नरकापासून पितरांचें तारण करणारा तोच पुत्र होय. एरव्हीं काय थोडे मुलगे जन्मास येतात! पण 'वायां शिणली त्याची माय!'

धर्मराज उत्तर करितोः-व्यापाऱ्यांचा काफला हा प्रवाशाला मित्र; सज्जनाला घरीं भार्या हा मित्र होय; रोगपीडिताला औषध मित्र होय; व आसन्नमरण झालेल्यांना दान मित्र होय.

यक्ष विचारतोः-हे राजेन्द्रा, सर्व भूतांचा अतिथि कोण? सनातन धर्म कोणता? अमृत कोणतें? आणि हें सर्व जगत् कोण?

युधिष्ठिर उत्तर देतोः—अग्नि हा सर्व भूतांचा अतिथि; मोक्षधर्म हा सनातन धर्म; गाईचें दूध हें अमृत; आणि वायु हें सर्व जगत्.

यक्ष विचारतोः—एकटा कोण संचार करतो? उत्पन्न झाल्यावरही पुनः कोण उत्पन्न होतो? शैत्याचें औषध काय? आणि मोठें भांडार कोणतें?

युधिष्ठिर उत्तर देतोः—सूर्य हा एकटा संचार करितो; चन्द्रमा पुनः उत्पन्न होतो; शैत्याचें औषध अग्नि आहे; आणि भूमि हें मोठें भांडार होय.

यक्ष प्रश्न करितोः——धर्माच्या पर्यवसानाचें मुख्य स्थान कोणतें? यशःप्राप्तीचें मुख्य साधन कोणतें? स्वर्गप्राप्तीचें मुख्य साधन कोणतें? आणि सुखाचें मुख्य निधान कोणतें?

युधिष्ठिर उत्तर देतोः—धर्माच्या पर्यवसानाचें मुख्य स्थान ह्मणजे दक्षता; यशःप्राप्तीचें मुख्य साधन ह्मणजे दान; स्वर्गप्राप्तीचें मुख्य साधन ह्मणजे सत्य; आणि सुखप्राप्तीचें मुख्य निधान ह्मणजे शील.

यक्ष विचारतोः—मनुष्याचा आत्मा कोण? त्याचा दैवकृत सखा कोण? त्याचें जीवन कोणतें? व त्याला मुख्य आधार काय आहे?

युधिष्ठिर उत्तर देतोः—पुत्र हा मनुष्याचा आत्मा होय; भार्या हा त्याचा दैवकृत सखा होय; पर्जन्य हें त्याचें उपजीवन होय; आणि दान हा त्याचा मुख्य आधार होय.

यक्ष प्रश्न करितोः—द्रव्यप्राप्तीच्या साधनांमध्यें उत्तम साधन कोणतें? धनांमध्यें उत्तम धन कोणतें? लाभांमध्यें श्रेष्ठ लाभ कोणता? आणि सुखांमध्यें श्रेष्ठ सुख कोणतें?

युधिष्ठिर उत्तर देतोः——दक्षपणा हें द्रव्यप्राप्तीचें मुख्य साधन; विद्या हें धनांमध्यें उत्तम धन; आरोग्य हा लाभांमध्यें श्रेष्ठ लाभ; आणि संतोष हें सुखांमध्यें श्रेष्ठ सुख.

यक्ष विचारतोः—इहलोकीं श्रेष्ठ धर्म कोणता? अक्षय्य फलद्रूप होणारा धर्म कोणता? कशाचें नियमन केलें असतां दुःख करण्याची पाळी येत नाहीं? आणि कोणाची संगति केली असतां ती वांया जात नाहीं?

युधिष्ठिर उत्तर देतोः——आश्रिताचें रक्षण हा श्रेष्ठ धर्म होय; ऋग्यजुःसामसंमत वैदिक धर्म अक्षय्य फलद्रूप होणारा होय; मनाचें संयमन केलें असतां दुःख करण्याची पाळी येत नाहीं; आणि सज्जनांची संगति केली असतां ती वायां जात नाहीं.

यक्ष प्रश्न करतोः—कशाचा त्याग केल्यामुळें मनुष्य सर्वांना प्रिय होतो? कशाचा त्याग केला असतां दुःख करावें लागत नाहीं? कशाचा त्याग केला असतां तो संपत्तिमान् होतो? आणि कशाचा त्याग केल्यानें तो सुखी होतो?

युधिष्ठिर उत्तर देतोः—मानाचा (आढ्यतेचा) त्याग केला ह्मणजे मनुष्य सर्वांना प्रिय होतो; क्रोधाचा त्याग केल्यानें त्याला दुःख करावें लागत नाहीं; काम (आशा) सोडिल्यानें तो संपत्तिमान् होतो; आणि लोभाचा त्याग केल्यानें तो सुखी होतो.

यक्ष विचारतोः—ब्राह्मणाला द्रव्य द्यावयाचें तें कशाकरितां? नटनर्तकादिकांना द्यावयाचें तें कशाकरितां? सेवकवर्गाला द्यावयाचें तें कशाकरितां? आणि राजाला द्यावयाचें तें कशाकरितां?

युधिष्ठिर उत्तर देतोः—ब्राह्मणाला धर्मा-

करितां द्यावयाचें; नटनर्तकादिकांना कीर्ती-करितां द्यावयाचें; सेवकवर्गाला द्यावयाचें तें त्यांच्या पोषणाकरितां; आणि राजाला द्याव-याचें तें आपल्या अभ्युदयाकरितां.

यक्ष प्रश्न करितोः—हें जगत् कशानें व्याप्त आहे ? कशामुळें हें प्रकाशित होत नाहीं ? कशामुळें मनुष्य मित्रांचा त्याग कर-ण्यास तयार होतो ? आणि कशामुळें तो स्वर्ग-प्राप्तीला मुकतो ?

धर्मराज उत्तर देतोः—हें जगत् अज्ञानानें व्याप्त आहे; अंधकारामुळें हें प्रकाशित होत नाहीं; लोभामुळें मनुष्य मित्रत्याग करण्यास तयार होतो; आणि विषयसंगामुळें तो स्वर्ग-प्राप्तीस मुकतो.

यक्ष विचारतोः—मृत पुरुष कोणता ? राष्ट्र कसें मृत होतें ? मृत श्राद्ध कोणतें ? आणि यज्ञ कसा मृत होतो ?

धर्मराज उत्तर देतोः—दरिद्री पुरुष मृत होय; राजा नसला ह्मणजे राज्य मृत होतें; वेदा-ध्ययनतत्पर ब्राह्मणांच्या अभावीं होणारें श्राद्ध मृत; व यज्ञ दक्षिणारहित झाल्यास मृत होतो.

यक्ष प्रश्न करतोः— अनुकरणीय आचरण कोणाचें ? उदक कशाला ह्मटलें आहे ? व अन्न कोणतें ? आणि विष कोणतें ? त्याच-प्रमाणें श्राद्धाला योग्य काल कोणता ? हें तूं कथन कर; आणि मग जल प्राशन कर व हवें तर घेऊनही जा.

युधिष्ठिर उत्तर देतोः—अनुकरणीय आचरण संतांचें; आकाशापासून उदकवृष्टि होते, ह्मणून त्यालाच जल ह्मटलें आहे; बैल हेंच अन्नाच्या उत्पत्तीचें मुख्य साधन; आशा हेंच विष आणि स्वाध्यायतत्पर ब्राह्मणांची अनुकूलता हाच श्राद्धाला योग्य काल होय. यक्षा, मला तर हें असें वाटतें, मग तुला काय वाटत असेल कोण जाणे !

यक्ष विचारतोः—तपाचें लक्षण कोणतें ह्मटलें आहे ? दम कशाला ह्मणतात ? उत्तम क्षमा कोणती ह्मटली आहे ? आणि लज्जा कशाला ह्मणतात ?

युधिष्ठिर उत्तर देतोः—स्वधर्माचरण हें तपाचें लक्षण होय; मनःसंयम हा दम होय; सुखदुःख सारख्याच वृत्तीनें सहन करणें ही क्षमा; आणि दुष्कृत्यापासून पराङ्मुख होणें ह्याचें नांव लज्जा.

यक्ष विचारतोः—राजन्, ज्ञान कशाला ह्मणतात ? शम कशाला ह्मटलें आहे ? उत्तम दया कोणती ह्मटली आहे ? आणि आर्जव कशाला ह्मटलें आहे ?

युधिष्ठिर उत्तर देतोः—तत्त्वार्थाचा-आत्म-ज्ञानाचा–बोध हें ज्ञान; चित्ताचें स्थैर्य हा शम; सर्वांच्या सुखाची इच्छा धरणें ही उत्तम दया; आणि चित्ताची समता हें आर्जव.

यक्ष विचारतोः—मनुष्याचा दुर्जय असा शत्रु कोण ? अक्षय्य असा व्याधि कोणता ? साधु कोणाला ह्मटलें आहे ? आणि असाधु कोणाला ह्मटलें आहे ?

युधिष्ठिर उत्तर देतोः—क्रोध हा मनु-ष्याचा दुर्जय शत्रु होय; लोभ हा अक्षय व्याधि होय; भूतमात्राच्या हिताविषयीं तत्पर अस-णाऱ्या पुरुषाला साधु आणि निर्दय पुरुषाला असाधु ह्मटलें आहे.

यक्ष विचारतोः—राजन्, मोह कशाला ह्मणतात ? मान कशाला ह्मटलें आहे ? आलस्य ह्मणजे काय समजावें ? आणि शोक ह्मणजे काय ?

युधिष्ठिर उत्तर देतोः—धर्मसंबंधीं अज्ञान हा मोह, आत्माभिमान हा मान, धर्मानुष्ठान न करणें हें आलस्य आणि अज्ञान हा शोक असें ह्मटलें आहे.

यक्ष प्रश्न करतोः—ऋषींनीं स्थैर्य कशाला

ह्मटलें आहे ? धैर्य कशाला ह्मटलें आहे ? उत्कृष्ट स्नान कोणतें सांगितलें आहे ? आणि इहलोकीं मुख्य दान कोणतें कथन केलें आहे ?

युधिष्ठिर उत्तर देतोः—स्वधर्माचे ठायीं स्थिरता हें स्थैर्य, इंद्रियनिग्रह हें धैर्य, मनोमलाचा त्याग हें स्नान आणि भूतमात्राचें रक्षण हें दान होय.

यक्ष विचारतोः—कोणत्या पुरुषाला पंडित असें समजावें ? नास्तिक कोणाला ह्मणतात ? मूर्ख कोण ? काम कोणता ? आणि मत्सर कोणता ?

युधिष्ठिर ह्मणतोः—धर्मज्ञ पुरुषाला पंडित असें समजावें; नास्तिकाला मूर्ख ह्मणावें; संसाराला कारणीभूत असणारी वासना हा काम; व अंतःकरणाचा संताप हा मत्सर असें ह्मणतात.

यक्ष प्रश्न करतोः—अहंकार कशाला ह्मटलें आहे ? दंभ कशाला ह्मणतात ? उत्तम दैव कोणतें ह्मटलें आहे ? आणि पैशून्य ह्मणतात तें काय ?

युधिष्ठिर उत्तर देतोः—अत्यंत अज्ञान हा अहंकार; ध्वज ज्याप्रमाणें सर्वांच्या अवलोकनांत येतो त्याप्रमाणें लोकांच्या निदर्शनास येऊन त्यांनीं आपली प्रशंसा करावी ह्या हेतूनें केलेला धर्म तो दंभ होय; दानफल हें उत्कृष्ट दैव असें ह्मटलें आहे; आणि परनिंदा हें पैशून्य होय.

यक्ष प्रश्न करितोः—धर्म, अर्थ व काम हे परस्पर विरोधी आहेत; तेव्हां नित्य एकमेकांशीं विरुद्ध असणाऱ्या ह्या तिघांचा एकत्र संगम केव्हां होतो ?

युधिष्ठिर उत्तर देतोः—जेव्हां धर्म आणि आपली भार्या हीं परस्परांला वश होऊन एकमेकांच्या अनुरोधानें वागूं लागतात, तेव्हां ह्या परस्परविरुद्ध अशा धर्मार्थकामांचा एकत्र संगम होतो. कारण, धर्मानुष्ठाला भार्या अनुकूल झाली ह्मणजे धर्म, भार्येला धर्म अनुकूल झाला ह्मणजे धर्माचरणद्वारा अर्थ आणि भार्येच्या द्वारा काम हे तिन्ही अर्थ साधतात आणि अशा प्रकारें त्यांचा एकत्र संगम होतो.

यक्ष विचारतोः—हे भरतकुलश्रेष्ठा, अक्षय्य नरक कशानें प्राप्त होत असतो ? मीं विचारिलेल्या ह्या प्रश्नाचें उत्तर सत्वर दे.

युधिष्ठिर सांगतोः—अकिंचन अशा ब्राह्मणाला जो स्वतः बोलावून आणून त्याला ' नाहीं. ' ह्मणून ह्मणतो, त्याला अक्षय्य नरक प्राप्त होतो. वेद, धर्मशास्त्र, द्विज, देव, आणि पितृधर्म ह्यांशीं जो मिथ्याचरण करतो —ज्यासंबंधानें जें कर्तव्य असेल तें करीत नाहीं—त्याला, अथवा त्याचप्रमाणें जवळ द्रव्य असूनही जो लोभामुळें त्याचें दान करीत नाहीं, अथवा त्याचा उपभोगही घेत नाहीं आणि द्रव्य प्रत्यक्ष दिसत असतांही जो ' नाहीं ' ह्मणून ह्मणतो, त्याला अक्षय्य नरक प्राप्त होतो.

यक्ष प्रश्न करितोः—राजन्,कुल, आचरण, स्वाध्याय आणि वेदार्थज्ञान ह्यांपैकीं कशामुळें ब्राह्मण्य प्राप्त होतें हें तूं सुनिश्चितपणें सांग.

युधिष्ठिर उत्तर देतोः—बा यक्षा, ऐक. हें पहा—कुल, स्वाध्याय आणि वेदार्थज्ञान ह्यांपैकीं कोणतेंच द्विजत्वाचें कारण नव्हे; आचरण-सदाचरण—हेंच द्विजत्वाचें निःसंशय कारण होय. ब्राह्मणानें काय पाहिजे तें करून आपल्या सदाचरणाचें रक्षण करावें. जोंपर्यंत तो सदाचारापासून ढळला नाहीं, तोंपर्यंत त्याला हीनत्व प्राप्त झालें तरी तो हीन होत नाहीं; पण एकदां का तो सदाचारापासून ढळला, कीं त्याचा घात झालाच ह्मणून समजावें. शास्त्राचें अध्ययन करणारे, अध्यापन करणारे आणि इतर चिंतन—विचार—करणारे हे सर्व तत्तद्व्यसनी झालेले मूर्ख होत; जो

क्रियावान्–शास्त्रसंमत असें आचरण करणारा–तोच खरा पंडित होय. चारी वेदांचें अध्ययन केलेलें असून जर तो दुर्वृत्त–दुराचारी–असेल, तर तो शूद्रापेक्षांही नीच होय. जो अग्निहोत्राविषयीं तत्पर व जितेंद्रिय असेल, तोच ब्राह्मण होय.

यक्ष विचारतोः—प्रिय भाषण करणाराला काय प्राप्त होतें? विचारपूर्वक कार्य करणाराला काय प्राप्त होतें? पुष्कळ मित्र करणाराला काय प्राप्त होतें? आणि धर्माचे ठिकाणीं रत असणाराला काय प्राप्त होतें?

युधिष्ठिर उत्तर देतोः—प्रिय भाषण करणारा सर्वांना प्रिय होतो; विचारपूर्वक कार्य करणाराचा उत्तरोत्तर उत्कर्षच होत जातो; पुष्कळ मित्र करणारा सुखानें नांदतो; व धर्माचे ठिकाणीं रत असणाराला उत्तम गति प्राप्त होते.

यक्ष ह्मणतोः—आनंदित कोण असतो? आश्चर्य कोणतें? मार्ग कोणता? आणि वार्ता काय? ह्या माझ्या चार प्रश्नांचीं उत्तरें दे, ह्मणजे मृत झालेले हे तुझे भ्राते जिवंत होतील.

युधिष्ठिर सांगतोः–यक्षा, प्रत्येक पांचव्या किंवा सहाव्या दिवशीं कां होईना, पण जो स्वतःच्या घरीं असेल तो भाजीपाला शिजवून त्याच्यावर निर्वाह करितो, जो कधीं ऋण काढीत नाहीं आणि कधीं प्रवास करीत नाहीं, तो सदा आनंदित असतो. दररोज प्राणी यमाच्या घरीं जातात हें पहात असतांही बाकीचे लोक आपली शाश्वती मानीत असतात, ह्यापेक्षां अधिक असें दुसरें कोणतें आश्चर्य आहे? तर्कानें निभाव लागत नाहीं; श्रुति पहाव्या तर त्या अर्थदृष्ट्या परस्परांपासून भिन्न दिसतात; असा एकही ऋषि नाहीं कीं ज्याचें मत इतर ऋषींच्या मताशीं विसंगत न होतां प्रमाण धरतां येईल; आणि धर्माचें तत्त्व गूढ स्थलीं ठेविलेलें आहे. ह्मणून, थोर पुरुष ज्या मार्गानें गेले तोच मार्ग;–त्याचेंच सामान्य जनांनीं अनुकरण करावें. ह्या महामोहमय जगद्रूप कढईच्या खालीं सूर्यरूप अग्नीनें प्रज्वलित केलेल्या दिवस आणि रात्र एतद्रूप इंधनांचा जाळ लावून हा जगद्भक्षक काल महिने आणि ऋतु एतद्रूप पळ्यानें त्यांत सर्व भूतें ढवळून शिजवीत आहे ही वार्ता!

यक्ष ह्मणतोः—हे शत्रुतापना, तूं माझ्या प्रश्नांचीं यथायोग्य उत्तरें दिलीं आहेस. आतां पुरुष कोणाला ह्मणावें हें सांग आणि सर्व संपत्तीनें युक्त असा नर कोण हेंही निवेदन कर.

युधिष्ठिर सांगतोः—पुण्यकर्माच्या योगें जोंपर्यंत मनुष्याचा कीर्तिदुंदुभि दिगंत गाजत आहे, तोंपर्यंत त्याला पुरुष असें ह्मणावें. ज्याला प्रिय व अप्रिय, सुख व दुःख आणि येऊन गेलेलें व पुढें येणारें हीं दोन्ही सारखींच असतात, तो पुरुष सर्व संपत्तीनें युक्त होय.

यक्ष ह्मणालाः—राजन्, पुरुष कोण आणि सर्वसंपत्तिमान् नर कोण हें तूं बरोबर सांगितलेंस. तेव्हां आतां, ह्या तुझ्या भावांपैकीं तुला कोणता एक हवा असेल तो जिवंत होईल.

युधिष्ठिर ह्मणालाः—यक्षा, श्यामवर्ण, आरक्तनेत्र, विशाल वक्षःस्थलाचा आणि प्रचंड शालवृक्षाप्रमाणें देहधारी असा हा महापराक्रमी नकुल जिवंत होवो!

यक्ष ह्मणतोः—धर्मराजा, अरे! हा भीमसेन तुला प्रिय आहे, आणि अर्जुन तर तुमचा मुख्य आधार आहे; असें असतां, नकुल–सावत्र भाऊ–जिवंत असावा असें तुला कसें वाटतें? अरे! ज्याचें बल दहा हजार हत्तींच्या बरोबरचें आहे त्या ह्या भीमसेनाला सोडून नकुल जिवंत रहावा अशी इच्छा तूं करीत आहेस हें काय? धर्मा, सर्व पांडव ज्याच्या बाहुबलाच्या भरंवशावर असतात, त्या ह्या अर्जुनाला डावलून तूं नकुल जिवंत रहावा

अशी इच्छा करीत आहेस ह्या शहाणपणाला काय ह्मणावें ?

युधिष्ठिर ह्मणतोः—आपण जर धर्माचा घात केला, तर तो धर्मच आपला घात करतो; आणि आपण जर धर्माचें रक्षण केलें तर तोही आपलें रक्षण करतो; तस्मात् आपल्या हातून धर्मघात घडल्यामुळें त्यानें आपला घात करूं नये ह्मणून मी धर्माचा त्याग करूं इच्छित नाहीं. परमार्थदृष्टीनें पाहतां निष्पक्षपातित्व हाच श्रेष्ठ धर्म होय असें मला वाटतें; आणि ह्मणूनच निष्पक्षपातित्वानेंच वागण्याची माझी इच्छा आहे. ह्याकरितां, यक्षा, नकुल जिवंत होवो. हे यक्षा, मला लोक असें समजतात कीं, हा राजा सदैव धर्मशील आहे; तेव्हां मी स्वधर्मापासून केव्हांही ढळणार नाहीं. ह्याकरितां, यक्षा, नकुल जिवंत होवो. माझ्या पित्याला भार्या दोन–कुंती आणि माद्री. तेव्हां त्या दोघीही पुत्रवती असाव्या असें माझ्या विचारास येतें. मला जशी कुंती तशीच माद्री; त्यांच्यामध्यें मला भेद मुळींच वाटत नाहीं. दोन्हीं मातांशीं सारखें वर्तन ठेवण्याची माझी इच्छा आहे. ह्मणूनच, यक्षा, नकुल जिवंत होवो.

यक्ष ह्मणतोः—हे भरतश्रेष्ठा, ज्यापेक्षां अर्थ व काम ह्यांपेक्षां तुला निष्पक्षपातरूप धर्मच श्रेष्ठ वाटत आहे, त्यापेक्षां तुझे सर्व भ्राते सजीव होवोत.

अध्याय तीनशें चौदावा.

—:०:—

नकुलादिकांचें जीवन व वरप्राप्ति.

वैशंपायन ह्मणालेः—ह्याप्रमाणें त्या यक्षमुखांतून वचन निघतांच ते पांडव उठले आणि तत्क्षणीं त्यांची क्षुधा-तृषा सर्व नाहींशी झाली.

युधिष्ठिर ह्मणालाः—अहो, ह्या सरोवरामध्यें एका पायावर उभे राहिलेले व सर्वांना अजिंक्य असे आपण आहां तरी कोण ? आपण यक्ष असाल असें तर कांहीं मला वाटत नाहीं मग आपण कोणी देव आहां, का अष्टवसु, रुद्र किंवा मरुद्गण यांपैकीं श्रेष्ठ असे कोणी आहां किंवा स्वर्गाधिपती वज्रपाणि इंद्रच आहां ? आपण असे कोणी तरी असल्यावांचून कांहीं ह्या माझ्या भ्रात्यांचा निःपात तुमच्यानें करवला नाहीं हें खास. कारण, ह्यांतील प्रत्येकजण लाख लाख योद्ध्यांशीं एकेकटा युद्ध करील असे हे सर्वही सामर्थ्यवान् आहेत तेव्हां अशांना जिंकणारा कांहीं सामान्य योद्धा असणें संभवनीय नाहीं. शिवाय, माझ्या मनाला दुसरा एक मोठा चमत्कार वाटतो तो हा कीं, आपल्या वचनाप्रमाणें जे हे उठले, ते जणू काय झोंपेंतूनच जागे झाले असे दिसत आहेत. झालेल्या गोष्टीचा यत्किंचितुही परिणाम त्यांच्या शरीरावर किंवा मनावर दिसत नाहीं. ह्यामुळें एकदा असेंही माझ्या मनांत येतें कीं, आपण कोणी तरी आमचे सुहृद् किंवा प्रत्यक्ष जनक असून आमची परीक्षा पाहण्याकरितां मुद्दाम हें कृत्य केलें.

यक्ष म्हणालाः—हे भरतवंशजश्रेष्ठा स्थिरपराक्रमी धर्मराजा, तुझी कल्पना झाली ती बरोबर आहे. मी तुझा जनक असून परीक्षा पाहण्याकरितांच येथें आलों. यश, सत्य, इंद्रियदमन, शौच, सरलता, ऱ्हीं, मनस्थैर्य, दान, स्वधर्माचरण आणि ब्रह्मचर्य ह्या माझ्या तनु होत. अहिंसा, समता, शांति, तपश्चर्या, शौच आणि अमत्सर हीं माझ्या प्राप्तीचीं द्वारें आहेत. धर्मराजा, पंचमहायज्ञांविषयीं तूं नेहमीं तत्पर असून काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद व मत्सर हीं षट्पदीही सुदैवानें तूं जिंकिली आहेस. ह्यामुळें तूं मला सदैव प्रिय आहेस. ह्या षट्पदीपैकीं

काम व क्रोध हीं दोन पदें कारणरूप आहेत; पुढलीं लोभ व मोह हीं दोन मध्यम आहेत; आणि शेवटलीं मद व मत्सर हीं दोन विपत्तीला कारणीभूत होणारीं आहेत. हे निष्पापा, तुझें कल्याण असो ! मी धर्म असून तुझी परीक्षा पाहण्याकरितांच येथें आलों आहें. तुझ्या निष्पक्षपातानें मीं संतुष्ट झालों असून तुला कांहीं तरी वर द्यावा अशी माझी इच्छा आहे. याकरितां, हे राजेंद्रा, तुला पाहिजे तो वर तूं मागून घे. मी तो तुला मोठ्या आनंदानें देईन. जे पुरुष माझे भक्त आहेत त्यांना दुर्गति कधींही प्राप्त होत नाहीं.

युधिष्ठिर म्हणालाः—महाराज, आपण मला वर देण्यास तयार आहां, तर मला पहिला वर हा द्यावा कीं, ज्या ब्राह्मणाच्या दोन्ही अरणी मृग घेऊन गेला आहे त्याचे अग्नि लुप्त होऊं नयेत.

यक्ष म्हणालाः—हे प्रभो कुंतीपुत्रा, तुझी परीक्षा पाहण्याकरितां मींच मृगवेष घेऊन त्या ब्राह्मणाच्या दोन्ही अरणी हरण करून नेल्या.

वैशंपायन ह्मणालेः—असें सांगून ‘ हा वर मी तुला देतों ’ असें तर त्या भगवान् धर्मानें युधिष्ठिराला उत्तर दिलेंच; पण तो आणखी असेंही म्हणाला कीं, ‘ हे देवतुल्य युधिष्ठिरा, तुझें कल्याण असो ! तूं आणखीही एक वर मागून घे. ’ तेव्हां

युधिष्ठिर ह्मणालाः—महाराज, आमचा बारा वर्षें वनवास संपून आतां पुढें आम्हांस एक वर्ष अज्ञातवास भोगावयाचा आहे. तर त्या वर्षी आह्मी कोठेंही राहिलों असतां आम्हांस कोणीं ओळखूं नये, हा वर आपण मला द्यावा.

वैशंपायन ह्मणालेः—धर्मराजाचें तें भाषण ऐकतांच “ हा वर तुला दिला. ” असें त्या भगवान् धर्मानें त्यास उत्तर देऊन शिवाय त्या सत्यपराक्रमी कुंतीपुत्र युधिष्ठिराला आश्वासन देण्याच्या उद्देशानें त्यानें असें निश्चयात्मक सांगितलें कीं, ‘ बा भरतकुलोत्पन्ना युधिष्ठिरा, तूं मुळींच भिऊं नको. तुह्मी आपल्या नेहमींच्या रूपानें जरी ह्या पृथ्वीवर संचार करीत राहिलां, तरी सुद्धां त्रैलोक्यांतील कोणीही प्राणी तुह्मांस ओळखणार नाहीं. ’

ह्याप्रमाणें अभय दिल्यानंतर तो भगवान् धर्म ह्मणाला, ‘ हे कुरुवंशजश्रेष्ठहो, आतां तुह्मी आपल्या मनानें जसें ठरविलें असेल त्याप्रमाणें रूपें धारण करून हें एक वर्ष तुह्मी विराटाच्या नगरांमध्यें गुप्तपणानें रहा. माझ्या प्रसादाच्या योगानें तुह्मांस कोणीही ओळखणार नाहीं. ’ नंतर त्यानें त्या अरणी त्यास दिल्या आणि सांगितलें कीं, ‘ तुझ्या परीक्षेकरितां मृगवेषानें मीं ज्या ह्या अरणी त्या ब्राह्मणाच्या हरण केल्या होत्या त्या त्याच्या त्यास देऊन टाक. ’ व शेवटीं तो कृपाळू भगवान् धर्म ह्मणाला, ‘ हे विनयसंपन्न पुत्रा, तुझ्या अंगचे गुण पाहून तुला आणखीही वर द्यावा असें मला वाटतें. राजा, तूं माझ्यापासून उत्पन्न झाला असून विदुरही माझ्या अंशापासूनच झालेला आहे.

युधिष्ठिर ह्मणालाः—हे तात, प्रत्यक्ष सनातन भगवान् देवाधिदेवाचें मला दर्शन झालें आहे; त्या अर्थी आपण संतुष्ट होऊन जो वर मला द्याल त्याचा मी आनंदानें स्वीकार करीन. प्रभो, लोभ, मोह व क्रोध ह्यांना मीं नेहमीं जिंकावें व दान, तप व सत्य ह्यांविषयीं माझें मन सतत आसक्त होऊन रहावें, हा वर आपण मला द्या

धर्म ह्मणालाः—हे पांडुपुत्रा, तूं मूर्तिमान् धर्मच असून ह्या गुणांनीं स्वभावतःच संपन्न आहेस. तथापि, तुझ्या इच्छेप्रमाणें हाही वर मीं तुला दिला.

वैशंपायन सांगतातः—ह्याप्रमाणें भाषण